

НУРҲАДДИН
РЗАЈЕВ

ҶАШАТМАТ
ТАНҒЫСЫ

НУРӘДДИН
РЗАЈЕВ

Ҷашатмағ танғысы

ҲӨНЧЛИК
БАКЫ
1981

М. Ф. Ахундов эл.
Азәрб. Республикасы
КІТАБХАНАСЫ

Рзајев Н. М.
Р59 Јашатмаг јанғысы. Б., Көнчлик, 1981.
85 гп. 168 сәһ.

«Јашатмаг јанғысы» — әмәкдар елм хадими, профессор Нурәддин Рзајевни («Өмүрдән пај» китабындан сонра) публисиет гәләминин икинчи сынағыдыр.

Бу дәфә мӯәллиф «Өмүрдән пај» китабында һаггында ғыса сөз ачылан һәкимләрдән бириндән, өмрүнү тәбабәтә һәср еләмиш, јашатмаг јанғысы илә баша вурмуш танынмыш чәрраһ, исте'дадлы алим вә ичтиман хадим Фуад Әфәндијевни өрнәк ола биләчәк гәдәр мараглы вә шәрәфли һәјәт јолундаг сөз адымдыр.

10104
Р М 653 (12) — 80 33—80 4702010200 С(Аз)

© «Көнчлик», 1981

ӨН СӨЗ

Аз-аз сөһбәтләр, көрүшләр јадымыза дүшүр кй, чәрраһ Нурәддин Рзајев бир бағлылыг тапыб мӯәллими Фуад Әфәндијевни хатырламасын. Беләликлә Азәрбајчан тәбабәтинин индики сәвијјәјә чатмасында өмрүнү сона гәдәр јандырмыш Ф. Әфәндијев достумузун дилинин «лејласына» чеврилмишди.

Күнләрин бир күнү бу фикрә кәлдик ки, Нурәддин өз мӯәллими һаггында олан дүшүнчәләрини вә букүнкү кәнчлик үчүн чоһ мараглы олан хатирәләрини сајсыз-һесабыз сөһбәтләринә сәпәләјинчә јазыб бир китаб шәклиндә халга чатдырса фәјдалы иш көрмүш олар.

Н. Рзајевни өз мӯәллиминә бәсләдији дәрин севкис вә еһтирамы о гәдәр күчлү иди ки, елә бил, бизим сөзүмүзә бәнд имиш... разылашды вә јазды.

Көркәмли шәхсијјәтләр һаггында чоһ китаблар јазылыб вә јазылыр. Халгларын мәдәнијјәт тарихи көстәрир ки, өмрүн сонсузлуға чеврилмәси үчүн о өмрүн өзү сонсуз өмүрлү ишә, абидәјә чеврилмәли, јахуд да силсиләнин давамы киби башга өмүрләрдә јашамалыдыр. Башга сөзлә:

Өмүр-гәлбин, зәканын
Мин ешги, мин әмәли...
Өмүр-өмүрдән сонра
Јашамагын тәмәли.

Көркәмли шәхсијјәтләрин өмүр салнамәсини јазмаг, әбәди јашамаға лајиг олан о өмрүн әсас нахышларыны үмумиләшдириб ону тәглид үчүн кәләчәк нәсилләрин өмүрдә јашатдырмаг, халча нахышларынын, мугам гәјнатмаларынын, бајаты нидаларынын нәсилдән-нәслә кечиб тәкмилләшмәсинә бәнзәр. Белә китаблар өмрүн шәклини чәкир, о өмрүн китаб сәһифәләринә сәпәләнән

илләринин, элван ипләрлә чәкилән нахышлара, вурулан илкәкләрә нечә дә охшары вар.

Јашамағы өјрәдән ән уғурлу дәрс, јашанылмыш һәјат мисалыдыр. Өрнәк ола биләчәк һәјатларын јазылыб сахланмасы бу мәгсәд үчүн лазымдыр.

Јаратмағ ешги илә јашатмағ ешги тәхминән ејнидир. Чүнки јарананын јашамағ һаггы вар. Јарананлары јашатмағ ешги илә јашајанлар дүнјанын ән көзәл, ән хејирхаһ адамларыдыр.

Јашамағ — јанмағ, јана-јана јашамағ исә — јаратмағ демәкдир. Һәр јаранан әсәр, едилән кәшф, тикилән ев, салынан јол — севкинин, јангынын мејвәсидир. Јанмагдан ишығ төрәдији кими, јаранан һәр шеј кечәдән күндүзә јолдур, нәдәнсә нәјә ачылан пәнчәрәдир, бир сөзлә ишыгдыр.

Охучуларымыза тәгдим етдијимиз китабын ады «Јашатмағ јангысы»дыр. Бу ад елә-белә тәсадүфи ад дејил. Бу китаб һәгигәтән јарананлары јашатмағ ешги илә өмрүнү баша вурмуш ишыглы бир инсанын һәјат јангысындан бәһс едир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда ушаглар үчүн «Мәктәб» адлы бир журнал дәрч олунурду. Һәмин журналын илк сәһифәсиндә гаранлыг ичиндә бир-кәнд мәктәби тәсвир олунурду. Мәктәб бинасынын үстүндән күнәш доғур. Онун һәлә зәиф олан илк шәфәгләри кәндә јайылыр...

Бу шәкиллә рәссам демәк истәјирди ки, Азәрбајчан кәндинә илк шәфәгләр мәктәбдән доғачағ, кәнди ишыгландырачағ. Бу фикир о заманын маарифчи демократларынын әгидәсиндән кәлирди. Һәмин журналын редактору Азәрбајчанын илк зијалы гадынларындан Шәфигә ханым Әфәндијева иди.

Фуад Әфәндијев һәмин бу аиләдә — илк маариф гарангушларынын аиләсиндә доғулмуш вә бөјүмүшдү. Ушаглыг илләриндә анасынын нәшр етдији «Мәктәб» журналыны охујан Фуад, сонралар өз тәбиәтиндә вә фикирләриндә јашатдығы ишығы рәссамын чәкдији мәктәб бинасынын архасындан доған һәмин күнәшдән — һәмин мәгсәд вә идеалдан алмышды.

Нәсилләрә өрнәк ола биләчәк ишыглы адамлар, бөјүк амал вә әгидә илә јашамыш бөјүк шәхсијјәтләр һаггында китабларын јазылмасы бир нечә мәһнадә чох лазымлы вә вачибдир.

Биринчи она көрә ки, нәсилләр өзләриндән әввәл јашамыш, онлар үчүн нәсә гојуб кетмиш, бөјүк арзу вә идеалларла алышыб-јанмыш адамлары танымалыдыр. Јалныз танымағ үчүн дејил, онлардан өјрәнмәк, өзләринә һәјат гәјәси сечмәк үчүн танымалыдыр.

Икинчиси, белә китаблар нәсилләр арасында көрпү салыр, онлары бир-биринә бағлајыр вә бу бағлылыг халгы вәһдәтә кәтирир, тамлашдырыр, бунунла да өзүнү өзүнә таныдыр.

Һардан кәлдијини билмәјән, һара кетдијини дә билмәз.

Өз тарихини, кечиб кәлдији јоллары билмәјән, халгынын јетишдирдији надир шәхсијјәтләри танымајан, онларла өјүнмәјән адама нә там инсан демәк олар, нә дә там вәтәндаш.

Белә китаблар елә јазылмалыдыр ки, орда һаггында бәһс олунан шәхсијјәтин бөјүклүјү, онун јалныз пешәсиндә, сәнәтиндә дејил, инсани кејфијјәтләриндә, әгидәсиндә, дүнја көрүшүндә — бир сөзлә вәтәндашлығында изләнилсин. Белә ки, әкәр китаб ме'марын һәјат салнамәсиндән данышырса ону охујан мүһәндис, агроном, фәһлә јахуд мүәллим үчүн дә бу һәјат, ејни дәрәчәдә марағлы јашанылмалы вә тәглидә лајиг олмалыдыр. Башга сөзлә һәјаты тәсвир олунан о адам бәдни портретә чеврилмәлидир.

200 ил әввәл јашамыш бир әдиб јахуд алим һаггында бу күн јазылан китабла һәмин әдиб јахуд алимин мүәсиринин онун һаггында јаздығы китаб арасында бөјүк фәрг олмалыдыр. Биринчиси бәдни чәһәтдән даһа мүкәммәл ола билсә дә икинчиси кәлчәкдә јарана биләчәк чох-чох белә мүкәммәл портретләрин реал әсасы вар. Чох тәәсүф ки, мәдәнијјәт тарихимиздә бу имкандан вахтында вә лазымынча истифадә олунмајыб.

Бөјүк Сабир һаггында онун јахын досту, јарадычылығынын пәрәстишкары, дәрдинин ортағы А. Сәһһәт бир китаб јазсајды бу, бизим үчүн бу күн бөјүк тапынты оларды.

Јахуд гәдим әлјазмаларыны гапы-гапы, кәнд-кәнд, шәһәр-шәһәр кәзиб ахтаран, бир чох сәнәт баһадырларыны халга чатдыран С. Мүмтаз кими әдәбијјат мүчәһидинин ону шәхсэн таныјыб ишини дәјәрләндирмәји бачаран бириси тәрәфиндән јарадылмыш әдәби портрети букүнкү нәсил үчүн нә гәдәр марағлы оларды...

Һаны Үзејир бәјни, Ј. Мәммәдәлијевни, С. Бәһлулзадәниң вә бир чохларының өмүр нахышларыны јашадаң белә китаблар

Бөјүк шәхсијјәтләр һаггында халг арасында сајсыз-һесабысыз әфсанәләр долашыр. Булар өзлүјүндә јахшы олса да шәхсијјәтни портрет бүтөвлүјү бахымындаң кифәјәт дејил. Бу әфсанәләр тәглид үчүн реаллашма-лыдыр.

Н. Рзајевни «Јашатмаг јанғысы» китабы һәмни бу мәгсәди дашыјыр. Мүәллифин бу мәгсәдә нә дәрәчәдә һанг олдуғуну охучу дејәр.

Бизим бу китаба өң сөз јазмагда әсас мәгсәдимиз, гәләм адамларының диггәтиниң бу хејрхаһ ишә јөнәлт-мәкдир. Хејрхаһлыга чәкиләң зәһмәт итмәдији кимни хејрхаһлыгы көрүб дәјәрләндирмәјә чәкиләң зәһмәт дә итә билмәз.

Бәхтијар Ваһабзадә,
Худу Мәммәдов.

I — ТАЛЕ ҮЗӘ КҮЛӘНДӘ

Тәләбә долдуруласы габ дејил,
јандырылаң мәш'әлдир.

Она доғру илк «аддымы» трамвајда атмышам. Өзү дә 1948-чи иллиң пајызы гыша гәдәм гојаң вахт.

Тибб институтунун тәләбәләриниң онун сәпәләнмиш биһналары арасындакы јүрүшләриндәң јәгини ки, чохунун хәбәри вар. Бах, елә дәрәс арасы тәләсиклијиң бириндә — 5 нөмрәли трамвајла Бакыхановдакы әсас биһнамыза ке-дәң заман кәңч бир гадын голумдаң тутду.

— Билирәм, бизим институтун тәләбәсисниңиз, фам-лијаныз да Рзајевдир.

Хејлиң һејрәтләндим. Өзү јаратдыгы тәәччүбү өзү дә учурду:

— Мәң профессор Әфәндијев Фуадын ассистентијәм, јәгини ки, таныјырсыныз?

Тутула-тутула чаваб вердим:

— Адыны чох ешитмишәм. Хејф Фуад мүәллим бизим факултәдә дәрәс демир...

— Билирәм, — дејә гадын сөзүмү кәсди. — Сиз «мүә-личә» факултәсиндә IV курсда охујурсунуз. Бизим «фа-култә чәрраһлыгы» кафедрасында исә педиатрија вә са-нитарија-кикијена факултәләриниң тәләбәләри охујур-лар. Профессор Әфәндијев сизни көрмәк истәјир.

Өјрәндим ки, бир нечә күн әввәл профессор Әфәнди-јев тәләбә елмиң чәмијјәтиниң ичласында мәһним чыхы-шымы ешидиб јанына кәлмәјимиң Хуршуд ханыма тап-шырыб.

Елә ертәси күн Хуршуд ханымың мүшајиәтилә про-фессорун кабинетинә кирдим вә јарашыглы, күләрүз, гара гыврым сачлы профессорла илк дәфә үз-үзә кәлдим.

Һәр дәфә бу көрүш јада дүшәндә тарихиниң һафизәм-дәң силлиндијинә јаныб-төкүлүрәм. Тәлејимниң мәһни һә-мини күн бөјүк алим, пәчиб иһсан вә сон дәрәчә бөјүк бир шәхсијјәтлә өмүрлүк бағладығыны нә биләјдим.

Профессор мәнә суаллар верди: орта мәктәби һарада нә вахт гуртармышам, атам, аһам нәчиди, јатағханада,

ја евдеми галырам. Һансы елми дәрнәкләрдә һансы мә-
рузәләрлә чыхыш етмишәм.

Бу гысача «кәшфијјатдан» сонра мәнә кафедрасында-
кы тәләбә елми дәрнәјин үзвү олмағы тәклиф етди.
Разылыгымы билән кими бир нечә мөвзу сайды вә онла-
рын елми, тәчрүби әһәмијјәтиндән ајдынча гысача мә-
лумат верди. Мән «тәчрүбәли» дәрнәк иштиракчысы
идим. Үчүнчү курсда профессор Баишева — Зејналова-
нын рәһбәрлик етдији дахили хәстәликләрин пропедевти-
касы кафедрасында Бруселлјоз хәстәлији барәдә вә
үмуми чәрраһлыг кафедрасында профессор Зүлфүгар
Мәммәдовун тәклифи илә ганкөчүрмә барәдә рефератив
мәрузә һазырлајыб әввәл дәрнәкдә, сонра тәләбә елми
конфрансында чыхыш еләмишдим.

Тәклиф етдији мөвзуларын елми, практикн әһәмијјә-
тини сәбирлә, тәмкинлә изаһ еләјән бу һәссас инсан һә-
мин мөвзуларә мүнәсибәтими ајдынлашдырмаға чалы-
шыб, көнлүмә јатан, һәвәсим олан мөвзуну сечмәјими
истәјирди. Әввәлки «елми ишләримдән» фәргли олараг
бу дәфә китаблардан охудуғуму үмумиләшдирмәклә, јә-
ни реферат јамзагла, јох, әсл тәдгигат ишилә мәшғул
олмалыјдым. Һәм севинир, һәм дә һәјәчанланырдым,
даһа доғрусу горхурдум. Анчаг профессор елә данышыр-
ды ки, куја сөһбәт мәним јахшы бәләд олдуғум бир иш-
дән кедир. Һалбуки мәнә тапшырылан бу иш әввәлки-
ләрдән фәргли олараг мәсәләјә мүстәгил мүнәсибәт тә-
ләб едирди. Сонра Фуад мүәллим һәмин мөвзуја аид әдә-
бијјат сијаһысыны вериб деди:

— Ишә башламамышдан бунлары оху, тутушдур,
үмуми фикрини мәнә билдир. Һәләликсә клиникамызла
таныш ол. Ишин практикн чәһәти даһа әсасдыр.

Беләликлә, 1948-чи илин пәјызында илк дәфә Фуад
Әфәндијевлә таныш олдум. Ордан әлимдә тәзә мөвзу,
гәлбимдә үмид, шадлыг, фәрәһ вә гүрурдан јоғрулмуш
бир һисслә јатагханаја јолдашларымын јанына кетдим.
Һәмин күн һамыја бу көрүшү данышдым. Ахыр бири
дөзмәјиб деди ки, мәнә икинчи дәфәдир данышырсаң, ики
дәфә башгаларына сөйләјәндә ешитмишәм. Бир аз утан-
дым, амма јенә тәзә адам тапыб бу бөјүк севинчи бөлүш-
мәк истәјирдим. Емосијаларын гәрибә бир ријәзи гануну
вар: дәрәд бөлүндүкдә азалыр. Шадлыг бөлүндүкчә ар-
тыр. Тој вә јас бу ганундан доғулуб. Һәмин күн китаб-
ханадан журналлары алыб охудум. Мөвзум јараларын

мүәличәсинә аид иди. Бу мөвзу истәр-истәмәз мәни дағ-
лар гојнундакы кәндимизә, онун оғул јеринә гара кағыз
алыб гәлби јараланмыш аналарынын, чәбһәдән јаралы
кәлмиш оғулларынын јанына апарды.

Мүһарибә артыг үч илдән чоһ иди ки, гуртармышды.
Анчаг һәлә үмидини үзмәјиб оғул јолу көзләјән анала-
рын үрәјиндә давам едирди — бир сәнкәрдә дәрәд, о би-
рисинә үмид.

Һәкимләр үчүн дә мүһарибә гуртармамышды. Хәстә-
ханаларда, һәлә һамысы бағланмамыш һәрби госпитал-
ларда мүһарибәни бәдәниндә гәлпә-гәлпә кәздирән
әскәрләри өлүмүн пәнчәсиндән гуртармаг үчүн кечәли-
күндүзлү вуруш кедирди. Бејиндән, чијәрдән, әтдән, сү-
мүкдән өлүмүн нијјәтинә чатмамыш гәсидләри — күллә-
ләр, гәлпәләр чыхардылырды, сүн'и гол, гыч јарадылыр-
ды, аналарә оғул, кәлинләрә әр, балаларә ата гајтармаг
уғрунда, мүһарибәнин јараларыны сағалтмаг уғрунда
әлбәјаха дөјүш кедирди.

Фуад Әфәндијев о заман көкс гәфәси вә ағ чијәр ја-
раларынын галыглары — фәсадлары. мүәличә олунан
госпиталын баш чәрраһы иди. Ону да башга чәрраһлар
кими јараларын мүәличә проблемни дүшүндүрүрдү.

Шәффаф дағ чајына бәнзәјән бу мүгәддәс ишә мәним
әмәјим кизли бир булаг кими говушмалы иди. Мүһари-
бәләри јара епидемијасы адландырырлар.

Бир хәстәлијин, мәсәлән гриппин, јаталағын, гызылча-
нын, вәбанын вә башга кәскин јолухучу хәстәликләрин
әһали арасында ејни вахтда кениш јайылмасына епиде-
мија дејилр. Мүһарибәләр заманы чәрраһлыға еһтијач
бирә-он, бирә-јүз артыр. Башга саһәнин һәкимләри белә
һәмин еһтијач үзүндән чәрраһлыға јијәләнмәли олурлар.
Чәрраһлыг елм кими биринчи сыраја кечир, сүр'әтлә ин-
кишаф етмәјә башлајыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дә белә олду. Ја-
раларын мүәличәси күнүн ән чидди, ән вачиб проблем-
ләриндән биринә чеврилди.

Јара бәдәнин харичи өртүјүнүн — дәринин тамлығы-
нын позулмасы илә бәрабәр башга тохума вә үзвләрин
зәдәләнмәсидир. Дахили үзвләрин јаралары ағырлығын-
дан асылы олараг нисбәтән аз мүддәтдә биртәрәфлик
олуб гуртарырлар. Дәринин вә јумшаг тохумаларын —
дәриалты пиј тәбәғәсинин, әзәләләрин, сүмүкләрин јара-
лары исә бә'зән бир нечә күн, бә'зән исә ајларла чәкир.

Та гәдимләрдән жараларын мүаличәсиндә мин чүр дәрмандан истифадә олунуб. Чүрбәчүр кимјәви маддәләрлә, от вә битки тозлары, ширәләрн, һәтта бал, соған, сарымсаг, картоф вә с. дәрман кимн танынмајан гита мәнсуллары илә дә жаралары мүаличә едибләр. Дәрманларын сајы сон дәрәчәдә чохдур.

Елми тәбабәтнин, хусусилә микробиолокијанын инкишафы сәјәсиндә мәлум олду ки, жараларын принләмәсинә сәбәб мүхтәлиф нөв микроблардыр. Вә бу микробларын һәр биринә даһа күчлү тәсир едән дәрманлар вар. Даһа сонра мәлум олду ки, жараларын сағалма просесиндә, сағалманын мүхтәлиф дөврләриндә ајры-ајры дәрманлар тәләб олунур. Өјрәнилди ки, ејни јара бириндә беш күнә о бири хәстәдә беш һәфтәјә сағалыр. Јәһин, организмдән-организмә, бәдәндән-бәдәнә дә фәрг вар. Биринә бир дәрман, башгасына башга дәрман даһа јахшы тәсир көстәрир. һәкимләр белә бир јол ахтармаға башладылар ки, о јолла мүаличәнин кедишини, пәтичәсини вахтында объектив гијмәтләндирмәк мүмкүн олсун. һәр хәстәјә өз јарасына ујғун дәрман сечмәк үчүн бир көстәричн өлчү, мејар тәләб олунурду. Јәһин жаралары һәкимин шәхси тәчрүбәсинә, адәтинә көрә јох, елми әсасларла мүаличә етмәк еһтијачы дујулурду. Бу мәгсәдлә мүһарибә илләриндә ики чәрраһ — Покровски вә Макаров өз үсулларыны тәклиф етмишдиләр. Јаранын сәтһинә тәмиз предмет шүшәси тохундурулдуғда онун сәтһиндә из, ләкә галыр. Бу изи хусуси микробиоложи үсулла рәнкләјиб микроскопла баханда јаранын вәзијјәти барәдә лазымлы вә марағлы мәлумат алмағ мүмкүн олур. Микроскопун алтында микроблар көрүнүр, онларын нөвүнү вә мигдарыны (тәхминән) тәјин етмәк олур, еләчә дә микроскоп алтында һүчәјрәләр — микроблары удуб мәһв едән ағ пан һүчәјрәләрн вә сағалманын кедишини көстәрән һүчәјрәләр дә көрсәнирләр. «Јара ширәсинин ситоложи мұајинәси» адланан бу үсул мүаличәнин кедишини изләмәјә вә она мұнасиб дәрман сечмәјә имкан вериди. 40-чы илләрдә, һәлә күчлү антибиотикләр: — пенициллин, стрептомисин вә башгалары мәлум олмадығы вахтларда белә мүаличәнин бөјүк әһәмијјәти вар иди. Хусусән елми иш вә мүшаһидәләр заманы бир дәрманын тәсирини о бирисиндән фәргләндирмәк үчүн бу үсул чох фәјдалы иди.

Фуад Әфәндијев мәнә мәһз бу үсулу клиникада јатан

хәстәләр үзәриндә јохламағы тапшырмышды. Хәстәләр Әфәндијевни тәклиф етдији васитә илә глүкоза — инсулин сарғылары илә мүаличә олунурду.

Мән инди 30 иллик чәрраһлығ тәчрүбәмә әсасланыб дејә биләрәм ки, тәкчә 1948-чи ил үчүн дејил, елә бу күн үчүн дә бу үсул өз әһәмијјәтини титрмәјиб. Белә бир јенилији тәләбәјә елми иш кимн тапшырмағы Әфәндијевни бир тәрәфдән елмин ән јени напјијјәтләринә мұнасибәтинә вә башга тәрәфдән кәнчлијә инамына аид чох характер бир мисал кимн көстәрмәк олар. Мән чох бөјүк һәвәслә ишә киришдим. Јаралылардан илк сынағлары о өзү көтүрдү вә мәним дә көтүрмәјимә көмәк еләди. Сонра клиникаын лабораторија һәкими Тамара Ивановнаја микробиоложи мұајинә — рәнкләмә вә микроскопта бахма техникасыны мәнә өјрәтмәји тапшырды. Өјрәндим. Чох вахт һазырладығым препаратлара (рәнкләнмиш сынағлара) өзү дә бахырды.

О заман мән һәм охујур, һәм дә Монтин гәсәбәсиндә тәчһил јардым стансијасында һәфтәдә ики дәфә нөвбәтчи фелдшер ишләјирдим. Дәрсдән сонра нөвбәјә кедирдим. Бир күн саат 4-ә јахын клиникадан чыхыб трамвај дајаначағына тәләсирдим, ишә кечикмәк истәмирдим. Таныш сәс ешитдим. «Москвич»дә отурмуш профессору көрдүм. Һара тәләсдијими сорушду. Ишләдијими биләндә разылыгла күлүмсәди, тәшәккүрләримә әһәмијјәт вермәјиб машина отуртду. «Москвич»ә биринчи дәфә иди минирдим. Биринчи дәфә профессорла бир машинада кедирдим. Гәрибә һал иди, көзүм долмушду.

Бир илә јахын бөјүк һәвәслә бош вахтларымда клиникаја кәлиб хәстәләримин сарғысыны дәјишдириб мұајинәләримин апарырдым. Профессорун тапшырығы илә 2—3 хәстәнин сарғысы мән кәләнә гәдәр сахланылдырды. 1949-чу илги пајызында елми ишимн јекунлашдырыб әввәлчә кафедрада, сонра исә институтун тәләбә елми конفرансында мәрузә етдим.

Бир күн профессор мәни јанына чағыртдырды. Үзү күлүрдү. Һисс еләдим ки, бу күлүш нә исә јахшы бир хәбәрн мүждәчисиدير.

— Һазырлаш, Москваја кедирсән.

Дурдуғум јердә гурујуб галдым.

— Москваја? Мән? Нијә?

— Тибби вә стоматоложи институтларын тәләбә елми чәмијјәтләринин биринчи үмүмиттифаг конفرансына.

Мәним мә'рузәмни бә'јәнилдијини билирдим, амма Москва мәсәләсиндән хәбәрим јох иди.

Февралын ијирмиси иди. Москвада 25—28 дәрәчә шахта вар иди. Мәнә дедиләр ки, исти палто вә гулаглы папаг көтүрүм. Неч бириси јохум иди. Бир тәләбә јолдашымдан папаг, бир гоһумумдан исти палто көтүрүб Москваја јола дүшдүм. Мәнимлә бәрабәр педиатрија факултәсинин тәләбәси Абраханова Бәтурә кедирди. Онун мә'рузәси бронхиал астма барәсиндә иди. Бир нечә хәстәдә иғлим шәраитини дәјишмәклә (Бакыдан Ашхабада көчмәклә) бронхиал астманын тамамилә кечиб кетдијини изләмишди.

Хошбәхтликдән һәмин вахт Фуад Әфәндијев дә Москваја көкс чәрраһлығы үзрә IV үмүмиттифаг конфрансына кәләси олду. Профессор о заман Азәрбајчанда ағ чийәрләрдә операсија апаран илк вә јеканә мүтәхәссис иди.

Мә'рузәм олан күнү профессор ичласа өзүнү чатдырды. Јолуну көзләјирдим. Ичәри кириб онун үчүн сахладығым јердә отурду. Ичласы профессор Фаерман Л. Е. апарырды. Фуад мүәллимин кәләчәјини она демишдим. Сәдр ону рәјасәт һејәтинә чағырыб «танынмыш Азәрбајчан чәрраһы Фуад Әфәндијев» — дејә ичласдакылара тәгдим етди. Фәһәримдән јерә-көјә сығмырдым. Гара костјум, ағ көјнәк кејмиш бој-бухунлу вә сон дәрәчәдә јарашығлы Фуад мүәллим һамяны валеһ етмишди. Јаһымда бир тәләбә гызын «нечә дә көзәлдир» сөзләрини ешидәндә өзүмү сахлаја билмәдим, «мәним мүәллимимдир» дедим. Гыз бир аз гызарыб күлүмсәди.

Үрәјим тир-тир әсирди, додағларым гурумушду. Бир нечә дәфә институт, шәһәр вә республика елми тәләбә конфрансларында чыхыш етмишдим, амма һәјәчанымы чиловлаја билмирдим. Буну һисс еләјән профессор мәнә сөз верилән заман јанымдан кечиб күрсүјә доғру кедәндә «горхма, чүрәтли ол» деди.

Мә'рузәмни мәтнини әзбәр билирдим. Охумадан даһнышырдым. Һәрдән көзалты профессора бахыб һәр шеји үзүндән охумағ истәјирдим. Сифәти булудсуз сәма кими иди. Мә'рузәми битирдикдән сонра үстүмә суаллар јағды, чаваб вердим. Јеримә гајыданда профессор балача бир кағыз верди, «чыхыш елә, суал вер» јазылмышды. Мән мүәллимимин дедијини дә јеринә јетирдим. Суал

вердим вә мүзакирәләр заманы чыхыш еләдим. Ичлас гуртаран кими, өзүмү јанына вердим, әлини чијнимә гојуб, афәрин деди. Бу, илк бөјүк мүкафатым, бир чүт гаһадым иди.

Кәрәк ки, ја о күн ја да сабаһысы профессор Бакыја гајытмалы олду. Гызыл Орду театрында кечән јекун ичласына кәлә билмәди. Мә'рузәм мүкафата лајиг көрүлмүшдү. Бакыја гајыдан кими клиникаја кәлдим, алдығым фәхри фәрманы профессора көстәрдим. О, кафедранын бүтүн ишчиләрини јанына чағырыб онларын габағында мәни тәбрик еләди.

Институту битирәнәдәк бүтүн бош вахтларымы клиникада кечирдим. Профессорун вахты аз иди. Сәһәр саат 8-30-дан 11-ә кими 4-чү идарәнин хәстәханасында олурду. 12-дән сонра үч-дөрд саат кафедрада мүһазирә охујурду, хәстәләрә бахырды. Операсија еләдији күнләр сәһәрләр бирбаша клиникаја кәлирди. Саат 2—3-дән сонра ганкөчүрмә институтуна кедирди, иш күнү ахшам 6-дан габағ битмирди. Һәмишә әлиндә һәфтәлик иш планы јазылмыш 7 вәрәғли дәфтәрчә олурду. Дәфтәрчәјә һәр күнүн иш графиги саат вә дәгигәләрлә гејд олунурду. Дәфтәрчә һәмишә телефон китабчасы илә бәрабәр көзүнүн габағында иди. Кимә нә тапшырығ версә ики вәрәғә јазырды. Вәрәгин бири иш көрәчәк адама чатырды, бири исә һәфтәлик дәфтәрчәнин архасына санчылырды. Профессорун нәји исә унудачағына үмид еләмәк мүмкүн дејилди.

Мүәллимим дәрһал мәнә јени бир иш тапшырды. Ону чох ағыр бир хәстәлик марағландырырды — облитерасијаедици ендартеринит. Бу хәстәлик бу күн дә ағыр, мүәличәси чәтин, сәбәби тамамилә ајдынлашмамыш хәстәликләр сырасындадыр. Кечән отуз илдә чәрраһијә сүрәтлә ирәлиләјиб тәбабәтин ән габагчыл, прогрессив саһәләриндән биринә, әслиндә биринчисинә чеврилиб. Чәрраһлар ағ чийәрләрин там јарысыны вә һәтта јарыдан бир гәдәр чохуну кәсиб көтүрүрләр, атеросклероз нәтичәсиндә даралыб тутулмуш ири ган дамарларыны сүни дамар протезләри илә әвәз едирләр. Үрәји ачыб ичиндәки анаданкәлмә гүсурлары јамајырлар, бәрпа едирләр, бөјрәји вә үрәји мүвәггәти бир нечә саатлыға вә ја күнлүјә машынла әвәз едирләр. Он минләрлә адам башгаһындан көчүрүлмүш бөјрәклә јашајыр вә нәһајәт үрәк

көчүрүлүр. Анчаг ендартериниттин мүаличөсүндө һалә инди-дә ирәһиләһиш чох аздыр.

Хәстәлик бир ганун олараг анчаг кишиләрдә олур. Нә үчүн? Һалә мә'лум деһил. Ашағы этрафларын, јәһи гычларын хырда дамарларында спазм — сыхылма эмәлә кәһир. Чаван јашларда (18—20) хәстәлијин илк әләмәтләри өзүнү көстәрир, ајаглар хүсусән ајаг бармаглары сојујур, рәнки авазыјыр, ајаглар асанлыгла үшүјур, хәстә азачыг ити јеријәркән вә ја гачаркән балдырларында агры әмәлә кәһир вә ону дајанмаға мәчбур едир. Хәстә дајаныр, икни-үч дәһигәдән сонра агры кечир, хәстә јолуна давам едир. Бә'зән бу симптомлар ендартериниттин јох, башга спазм әмәлә кәтирә билән хәстәликләрини — ревматизмин, радикулитин, полиартритин әләмәти дә ола билир. Белә һалларда әсас хәстәлик мүаличә олунур вә хәстәдә «кечичи ахсагылыг» адланан јухарыда тәсвир етдијимиз симптом јох олур. Јох әкәр хәстәдә һәһиги ендартеринит башлајырса, «кечичи ахсагылыг» шиддәтләнир. Дајанмалар арасындакы мәсафә азалыр, дајанма вахты артыр. Бу хәстәлијин биринчи стадијасы (мәрһәләси) сајылыр. Иккинчи стадијада агрылар тәкчә јеријәркән јох, дајанаркән вә даһа артыг узаныб јатаркән әмәлә кәһир. Хәстә ајаг, о бири ајаға көрә бир аз арыглајыр вә сојуг олур. Хәстәлик чох вахт һәр икни гычда баш верир, анчаг бир тәрәф о бирисиндән бир аз габаға дүшүр. 3-чү стадијада агрылар шиддәтли вә арасыкәсилмәз олур, бармагларда јаралар әмәлә кәһир вә сонунчу стадијада ајагда чүрүмә—гангрена башлајыр. Хәстәлик мүаличә олунмадыгда тезликлә бир нечә ил ичәрисиндә этрафын диздән бир аз ашағы ја јухары кәсрилиб көтүрүлмәси илә нәтичәләһир. Чох гыса тәсвир етдијимиз бу хәстәлик кичик ган дамарларынын хроник (фасиләсиз вә ја узун мүддәтли) спазмындан башланыр. Јаваш-јаваш дамар диварлары галыңлашыр. (Бу атеросклероз деһил, атеросклероз һәјатын иккинчи јарысында—40—45 јашларындан сонра башлајыр). Дамарларын көзү тутулур. Этраф кифајәт гәдәр ган алмыр, оксикендән вә гидадан ачылыг чәкир. Бүтүн хәстәлик бу ачылыгын кет-кедә артмасы илә сәһижәләһир. Бу спазм нијә, нәдән әмәлә кәһир? Чох тәәсүф ки, биз бу күн дә буну билмирик. Анчаг гәрибә көрүнсә дә сәбәбини билмәсәк дә мүаличә едә билирик. Мән јүзләрлә ендартеринитдән сағалан, һәр икни ајағы вә ја һеч олмаса бири хилас олан хәстә таныјырам. Мүаличә нәдән иба-

рәт олур? Икни нөв тәдбирдән. Биринчиси дамарларын спазмасыны азалдан хырда дамарлары кенишләндириб, даралыб тутулмуш әсас дамарлары әвәз етмәјә имкан верән васитәләр — чәрраһлыг операсијалары вә дәрманлар, мә'дән сулары, мүаличә палчыглары, физики васитәләр (електрик, ултрасәс магнит саһәси вә и. а.), иккинчиси спазманын шиддәтләнмәсинә сәбәб олан амилләрдән горунмаг — бунлардан ән әсаслары папирос чәкмәк вә сојугдур. Ендартеринитли хәстә папирос чәкмәји дәрһал тулламырса (хәстәләрин 95% папирос чәкәһиләр олур), бир гајда олараг мүаличә истәһилән нәтичәһи вермир. Ајаг вә ја ајаглар кәсрилмәһи олур. Бу күн биз ендартериниттин мүаличәсиндә симпатик синир дүјүмләринин кәсрилиб көтүрүлмәси — симпатектомија адланан чәрраһлыг операсијасындан кениш истифадә едирик. Бу операсија јүзләрчә хәстәһин һәјатыны вә әмәк-габилиј-јәтинин сахланылмасына сәбәб олур. 30 ил бундан габаг Фуад Әфәндијев облитерасијаедичи ендартеринитлә марагланыб бунун мүаличәсиндә јени јоллар ахтаранда симпатектомија демәк олар ки, тәтбиг олунмурду вә инди бизим ишләтдијимиз күчлү тәсирли дәрманлар јох инди.

Фуад Әфәндијевин мәнә тапшырдығы иккинчи иш чох агыр вә чәтин мәсәләләрдән биринә — ендартеринитә инди олду. Мән ендартеринитли хәстәләрдә ашағы этрафларда ган дөвранынын вәзирјәтинин өјрәнмәкдә истифадә олунан бир нечә үсулу хәстәләр үзәриндә мүгајисәһи шәһилдә јөхләјиб һансынын даһа сәмәрәһи олдуғу һагда нәтичә чыхармалы инди. Тәләбә үчүн бу чох чидди иш инди. Анчаг мәсәлә мараглы инди. Елә бу күн дә тәдһигат иш үчүн мөвзу ола биләрди, чүнки инди бир чох јени үсуллар јараныб. Мән кечә-күндүз охујурдум. Профессор мәһимлә елә данышырды ки, куја мән V курс тәләбәси деһил, һазырча елми ишчијәм. О, тәблиғат апармырды, нәһәт еләмирди. Әмр вә ја көстәриш вермирди. О, мәһи фикирләшмәјә, ахтарыша, мүгајисәјә, изаһа, мүлаһизәјә чәкирдди.

Мүәллимин гәлбимдә мәш'әл «јандырды». Мәндә һәкмилик сәнәтинә, чәрраһлыға, елми тәдһигат ишинә өмүрлүк вә өтүб-кечмәјәчәк бир мараг ојатды. Мәнә изләмәһин, ахтармағын, тапмағын, анламағын, сәрбәст дүшүнмәһин һеч бир шејлә мүгајисә олунмајан дадыны дүјдурду. Мән ондан әсл «дәрсләрим» көзләримлә алырдым, гулағларымла јох. О, мәнә һеч вахт дәрс демирди, мәнә ондан һәр дәһигә өјрәнирдим.

Тәләбәлик илләрим сона чатды. Фәргләнмә диплому илә институту битирәнләрнә аҗрыча бир групп кими тәҗинат үчүн чағырдылар вә дедиләр бизим 3 ил ишләмәдән бирбаша аспирантурага гәбул олмага ихтиярымыз вар, анчаг нәзәри сәһәләр үзрә. Одур ки, бизә шәрти олараг районлара тәҗинат верилди. Аспирантурага кирмәк истәмәсәк вә ја кирә билмәсәк рајона ишләмәјә кетмәлијдик. Мәнә анатомијадан вә кикијенадан аспирантура тәклиф етдиләр. Разы олмадым. Фикрим гәти иди, анчаг чәрраһ олмаг фикриндәјдим. Фуад Әфәндијев чох көзәл бир хасијјәтнамә јазды вә көстәрди ки, мәни чәрраһијјә үзрә ординатура вә ја аспирантурада сахламаг мәгсәдәүјгун оларды. Бу арада институтун партија комитәси катиби мәни јанына чағырыб деди:

— Нурәддин, Түркмәнистанда тәчрүби ишә кетмәк истәјәрсәнми? Институту ә’ла гуртаран комсомолчу тәләбәнин белә нәчиб һәрәкәти башгалары үчүн јахшы нүмунә оларды.

Мән бөјүк разылыгла вә там шүүрлу олараг бу тәклифи гәбул етдим. Профессора оланы данышдым. Бир аз фикрә кетди вә деди: — Нә олар, кет. Түркмәнистанын инди һәкимә еһтијачы чох бөјүкдүр.

Мән буну јахшы билирдим. Ики ил габаг 1948-чи ил октябрын 6-да кечә Ашхабадда күчлү зәлзәлә олмушду. Шәһәр бүтөвлүклә дағылмышды. Әһалинин бөјүк бир һиссәси өлмүшдү. Мән бу дәһшәтли фачиәни көзләримлә көрмүшдүм. Октябрын 7-дә кечә бир групп тәләбә илә бәрәбәр Ашхабада учмушдуг. Азәрбајҗан чәрраһлары артыг орада идиләр. Илк көмәјә кәләнләрин сырасында бизим һәкимләрин ады чәкилирди.

Бу дәфә Түркмәнистана мүстәгил ишә кетдим. Мәнә Ашхабадда галыб терапевт вә фелдшер мәктәбиндә мүәллим ишләмәји тәклиф етдиләр, отаг да верирдиләр. Дедим анчаг чәрраһ ишләмәк истәјирәм. Јер олмады. Ташауз вилајәтинә кедәси олдум, бурада да вилајәт мәркәзи хәстәханасында терапевт һәким вә фелдшер мәктәбиндә дәрс демәк тәклиф олунду. Фикрим гәти иди, анчаг чәрраһ. Тахта рајонуна 35 чарпајылыг кичик бир хәстәханага чәрраһ вәзифәсинә көндәрдиләр. Разылашдым. Тахтада 3 ил ишләдим. Чәрраһ олдум. Мүәллимимлә мәктублашдым. Мә’зунијјәтә кәләндә көрүшүрдүм. Бирчә арзум, бирчә мәгсәдим вар иди: — тез үч илим гуртарыб профессор Әфәндијевин клиникасында нә

вәзифәјә олурса-олсун — лаборант, ординатор, аспирант — ишә дүзәлим. О заман бүтүн варлығымла далғалы дәннздә кечә гаранлығында мајака тәрәф үзән кәми кими, мән үзүмү Әфәндијевин клиникасына тутмушдүм. Башга һеч бир шеј ағлыма белә кәлмирди. Ишим марағлы иди, һәкимлијин бүтүн сәһәләри илә мәшғул олмағлазым кәлирди, амма әсас мәгсәдимин биринчи мәрһәләси баша чатырды. Чәрраһ идим.

О вахтдан 30 ил кечиб. Оғлум тибб институтуну битириб. Чәрраһ олмаг истәјир. Мән ону тәбабәтин нәзәри сәһәләринә јөнәлтмәк истәдим, разы олмады. Сәбәбини хәбәр алдым. Мә’налы-мә’налы үзүмә бахды. Бахышларын мәнасыны дүјдүм: «Бәс өзүн бир вахт чәрраһ олмаг үчүн Бақыдан Ашхабада, ордан Ташауза, ордан да Тахтаја кими узун арзу јолуну нијә кечирдин?»

Доғрудан да нәјә көрә? Мән көзүмү ачыб өзүмү һәким аләминдә көрмүшдүм. Атамы һамы Бағыр дохдур кими таныјырды. Сонралар билдим ки, атам һәким дәјил. Фармасевт техникумуну битириб. Тибб институтундан исә јарымчыг гајыдыб. Бабам гоча иди, демәк олар ки, көзләри көрмүрдү. Атам охумага кедәндән аз сонра үстүнә аилә јүкү дүшән әмим өлүр, атам да институту бурахыб Кәдәбәјә гајыдыр, аилә сахламалы олур. Атам кичик јашларындан Кәдәбәј мис мә’дәнләриндә «Сименс» ширкәтинин фәһләләр үчүн ачдығы хәстәханада санитар ишләјиб. Сонралар алман фелдшер онун бачарыг вә фәрасәтини көрүб өзүнә көмәкчи көтүрүб. Атам бир нечә ил килсә мәктәбиндә рус дилиндә охумушду. Азәрбајҗан вә рус дилләрини чох мүкәммәл билирди, ермәничә вә алманча да данышырды. О, фелдшерин јанында һәм көмәкчи, һәм дә тәрчүмәчи кими ишләјирмиш. Беләликлә, 1928-чи илдә тибб техникумуну битирмәздән габаг орта тибб ишчиси сәвијјәсиндә һазырлыг кечмишди. Рајонда али савадлы һәким олмадығы вахтларда атам һәм аптек мүдир вә һәм дә һәким кими ишләјирди. Поликлиникада хәстә гәбул едир, нөвбәдә галырды. Демәк олар ки, ону һәр күн хәстә јанына чағырырдылар. Чамаат арасында һөрмәти бөјүк иди. Һәртәрәfli мә’луматына вә билијинә, күчлү мәнтигинә, чох инчә јумор һиссинә вә көзәл нитгинә, хејирхаһлығна көрә она һамы һөрмәт көстәрирди. Евимиз рајон зиялыларынын ајаг ачдығы, топландығы очаглардан иди. Отузунчу илләрин әввәлләриндә колхоз гурулан вахт-

ларда Кәдәбәй мешәләриндә дә гачаг-гулдур баш галдырмышды. Атам бир кечә атла хәстә янындан гајыдан-да снлаһлы адамлар јолуну кәспр.

— Дајан, кимсән? Нардан кәлирсән? Атдан дүш!

— Хәстә јанындан гајыдырам, ат лазымдырса бу саат дүшүм.

— Ә, бу сәс мәнә таныш кәлир, дохдур Бағыр олмаја бу?

— Дүз тапыбсан, Бағырам.

— А дохтур, мин атына кет, о ат белнндә хәстәләрә ннчат апарырсан. Танымадыг, јохса сахламаздыг.

Атам бу һадисәни һәкимлик сәнәтиндән сөз дүшәндә данышарды.

Мән атамн јанына — амбулаторијаја (полнклиника) вә хәстәханаја кетмәји севәрдим. Онун јараја тикиш гојдугуну, хәстәнин «габырғасыны» дешнб бир ләјән су чыхардығыны» пәнчәрәдән бахыб көрмүшдүм. Атамдан ағыллы, бачарыглы вә күчлү адам танымырдым. Мүәјјән јашда бүтүн ушаглар аталары һагда бу фикирдә олур. Хошбәхтликдән мәннм атам һагда фикрим ушаглыгдан һеч вахт дәјишмәди. Мән онун олмазын чәтинликләрлә долу һәјат јолуну хатырлајанда, мәтиплијинә вә дәјәнәтини горујуб сахламаг габиллијәтинә һејран галырам.

Ушаглыгдан әдәбијјаты севирдим. Кечә-күндүз китаб охујурдум. Һәлә 5-чи 6-чы синифдә икән әдәбијјатчы, шаир олмаг арзусундајдым. Атам исә һәким олмағымы истәјирди. О, Чехову, Аббас Сәһһәти, Н. Нәриманову мисал кәтирәрәк дејирди ки, әкәр сәндә әдәби истәдад вардырса, һәким олмағын буна мане олмајачаг. Орта мәктәби гызыл медалла битирмишдим. Имтаһансыз истәдијим института дахил ола биләрдим. Анчаг артыг мәсәлә һәлл олунмушду. Һәким олачаг идим.

Беләликлә, мәнн тәбабәтә бағлајан илк нөвбәдә атам олмушдур. Доғрусуну десәм, һәлә тибб институтуна гәдәм гојмамыш чәрраһ олмаг арзусундајдым. Атам вә охуругум китаблар бүтүн арзуларымын үзүнү чәрраһлыга тәрәф јөнәлтмишди.

Мүһарибә илләриндә чәһһәдән гајыдан јаралыларын вә һәкимләрин сәһһәтләрин мәнә елә бир тәсәввүр јаратмышды ки, һәкимлик вә хүсусән чәрраһлыг шаирликдән сонра ән јүксәк сәнәтдир. Беләликлә, мән өзүмү

чәрраһлыг барәдә тәсәввүрүмүн чох думанлы вә сәтһи, лакин романтик олдугу вахтларда бу сәнәтә «һазырламышдым».

Фуад Әфәндијевн көрәндән, онун ағ чийәртәрдә етдији операсијалара бахандан сонра, дәрнәкдәки елмн ишдән кәнар мәннм үчүн һәјатда икинчи јол галмамышды. Анчаг чәрраһ вә анчаг Фуад Әфәндијевнн јанында. Гәрарым гәти иди.

Бәзән тәләјин инсанла гәрибә зарафатлары олур. 1953-чү илнн мај ајында Тахтада ејни күндә ики чағырыш алдым. Биринчиси Фуад Әфәндијевдән чәрраһлыг үзрә аспирантураја, икинчиси Совет Ордусу сыраларында һәким кими гуллуға.

Рајком катиби бу мәктублары көрәндә чох әсәбиләшди вә гәтијјәтлә деди ки, сәни һеч јерә бураха билмәрик. 3—4 ај иди ки, рајонда көрүнмәмиш гызылча епидемијасы вар иди. Гызылча ушаг хәстәлијидир. Анчаг әкәр ушаглыгда бир адам гызылча кечирмәјибсә 90 јашында да гызылчаја тутула биләр. Түркмәннстанын мән ишләдијим Тахта рајону учгар рајон иди. Кәндләр вә кәндләрдәки евләр бир-бириндән чох аралы иди. Көрүнүр она көрә дә әһалиннн чох һиссәси гызылча кечирмәмишди. 3—4 ај ичиндә 7—8 мин адам хәстәләнди, мәктәбләр бағланды. Кәндләрдә мүвәггәти хәстәханалар ачылды. Башга рајонлардан көмәјә тибб ишчиләри чәлб олунду. Бүтүн бу ишләрә мән башчылыг едирдим — рајон сәһһијјә шәбәснннн мүдирн кими. Виляјәт һәрби комиссарына зәнк чалынды, чаваб алынды ки, мәннм ордуја чағырылмаг әмринн анчаг ССРИ Мүдафиә Назирлији дәјишдирә биләр. Виляјәт Ичранјјә Комитәсннн сәдрн адындан Москваја телеграм вурулду вә рајондакы вәзијјәтлә әлағәдар мәннм ордуја чағырылмағымы тәһхирә салмаг хаһиш едилди. 4—5 күн көзләдим, чаваб кәлмәди. Ордуја кетмәли олдум. 3 ајдан сонра Ташауз виляјәт Ичранјјә Комитәснннн хаһишинн нәзәрә аларак мәннм ордудан азад етдиләр. Тахтаја мәктуб јазыб вәзијјәти билдирдим. Артыг јеримдә башга чәрраһ ишләјирди. Рајком катиби Бақыда галыб аспирантураја кирмәјимә разылыг верди.

1953-чү ил сентјабрын илк күнү профессорун јанында идим. Шадлығымын һәдд-һүдуду јох иди. Профессор мәнн чох көзәл гаршылады, отурду, чај кәтиртди.

— Нурэддин, тез ики-үч күнә сәнәдләрини һазырла, вер ганкөчүрмә институтуна. Чәрраһлыг үзрә аспирантураја кирәчәксән.

Сәнәдләrimi һазырлајыб кәтирдим. Профессор бир гәдәр тутгун деди ки, Нурэддин, сән аспирантураја кирә билмәјәчәксән, конкурентин чох күчлүдүр, онунла конкурсда мүтләг удузачагсан. Амма нараһат олма, сәни кафедраја клиники ординатураја көтүрәчәјәм. Әризәни дәјишдир, апар вер тибб институтуна.

Мән гурујуб галдым. Нечә јә'ни? 3 ил Түркмәнистанда чәрраһлыг дәрсликләрини, журналлары, китаблары дөнә-дөнә охумушдум, инкилис дили өјрәнмишдим, партија тарихини бир даһа охумушдум. Имтаһанлардан јүксәк гижмәт алачағыма инамым вар иди.

— Профессор, ичазә верин конкурсда иштирак едим. Имтаһанлардан горхмурам.

— Јох, Нурэддин, мәсәлә башга чүрәдир. Мәнә гулаг ас. Апар сәнәдләрини тибб институтуна вер. Кечикмишик, амма профессор Ејвазовла данышмышам, сәнәдләрини көтүрәчәкләр.

Сонралар конкурентимин ким олдуғуну билдим. Доғрудан да о «күчлү» иди, мән онунла бәһсә кирә билмәздим. Профессор буну мәнә ачмағы лазым билмәмишди. О заман Фуад Әфәндијев Республика Сәһијјә Назирлијинин баш чәрраһы иди. О ил иши чох кәркин иди. Октябр ајында Бақыда Загафгазија чәрраһларынын IV гурултајы кечирилмәли иди.

Ординатураја гәбул мәсәләси 3—4 ај чәкә биләрди. Јенә бир «күчлү» конкурент чыхса, нә профессор, нә дә мән неч бир шеј едә билмәздик. Одур ки, рајонумузун узаг бир кәндиндә мүвәггәти ишләмәк гәрарына кәлдим. Октябр ајында профессордан гурултаја дә'вәтнамә алдым. Рајон сәһијјә шө'бәсинә кәлдикдә орада да мәним барәмдә рәсми дә'вәтнамәнин олдуғуну өјрәндим. Бу гәдәр ишин ичиндә мүәллимим мәни унутмамышды.

Гурултајда иштирак етдим. Ординатура мәсәләси һәлә һәлл олунмамышды. Гајытдым кәндә. Декабрын әввәлләриндә Фуад Әфәндијевдән телеграм алдым. Ординатураја гәбул олунмушдум. Нәһајәт мәгсәдимә чәтырдым. Бақыја кәлиб ишә башладым. 10 ил давам едәчәк марағлы вә ишығлы бир јолун башлангычында идим.

II — ДӘРС, ДӘРС, ДӘРС...

Фуад Әфәндијевин кафедрасы инди онун адыны дашыјан 4 №-ли шәһәр хәстәханасынын 3-чү мәртәбәсиндә иди. Кафедрада профессордан башга бир досент, 3 ассистент вә бир нечә башга ишчи вар иди. Чәми 10—12 нәфәр ишчи идик.

Тибб институтларында тәдрис просеси елә гурулуб ки, һәр тәләбә бир нечә чәрраһлыг кафедрасындан кечир. 3-чү курсда үмуми чәрраһлыг, 4-чү курсда факүлтә чәрраһлыгы, 5-чи курсда госпитал чәрраһлыгы кафедраларында чәрраһлыгдан дәрс кечилир, мүһазирәләр охунур, хәстәләр тәһлил олунур вә н. а. Терапија, јә'ни дахили хәстәликләр кафедралары да ејни «үчмәртәбәли» принциплә ишләјир. Бундан башга әсәб хәстәликләри, (невролокија) руһи хәстәликләр (психиатрија), дәри хәстәликләри (дерматолокија) вә бир чох башга хәстәлик групплары үзрә кафедраларда вә курсларда дәрс кечилир. Билаваситә мүәличә илә, хәстәләрлә мәшгул олан кафедралара клиники кафедралар дејилир.

Университетләрин, башга али мәктәбләрин вә еләчә дә тибб институтунун нәзәри кафедраларындан фәргли оларак клиники кафедраларын фәалијјәтиндә үч јох, дөрд нөв иш апарылыр: инзибати иш, елми иш, тәдрис вә мүәличә. Анчаг клиники кафедралара аид олан мүәличә иши ән әсас иш сајылыр, она көрә ки, клиники кафедрада апарылан тәдрисин вә елми ишин сәвијјәси мүәличә иши илә чох сых бағлыдыр. Кафедра мүдири бүтүн сајдығымыз иш сәһәләринә билаваситә рәһбәрлик едир. Ән'әнәви клиники кафедра мүдири — профессор бүтүн хәстәләрин мүәличәсинин кедишиндән хәбәрдар олур. Һәр күн кафедра мүдиринә јени кәлән хәстәләрин илкин диагнозу, тә'јин олунмуш мүәјинә вә мүәличәси барәдә мә'лумат верилир, еһтијач варса, дәрһал хәстә профессор кәстәрилир. Профессорун сөзү сон сөз олур вә даһышыгсыз јеринә јетирилир. Кафедра мүдири онун рәһбәрлији алтында ишләјән һәкимләрин мүәличә ишинин сәвијјәси, кејфијјәти вә нәтичәләри үчүн чавабдеһ сајылыр. Буна көрә дә мүдир һәфтәдә бир клиникада (бә'зән бир јарысында) јатан хәстәләрә бахыр. Бүтүн һәкимләр профессорла бәрабәр палатадан-палатаја кедирләр, мүәличә һәкимләри бир-бир хәстәләр һаггын-

да маълумат верир, профессор хастаё бахыр вэ орадача муайина вэ муаличэ наггында дүзэлнш вэ мәсләһәтләриңи верир. Мүрәккәб вэ чәтин һалларда консиллум (мәсләһәт) тәјин едиллир: — Башга саһә мütәхәссисләриниңи вэ ја ејин саһәјә анд бир нечә мütәхәссисни иштиракы илә хастаё бахылыр вэ чохлуғун рәјинә көрә днагноз гојулур, муаличә тәјин едиллир. һәкимләр, ассистентләр, досентләр бир гајда олараг әсас мәсәләләри кафедра мүдириниңи хәбәри олмадан һәлл етмирләр. Мүдир олмадыгда ону кафедра профессору вэ ја досент әвәз едиллир. Бу гајда инди дә клиника кафедралары там әксәријјәтиндә көзләниллир. Мән дә бүтүн кафедралары белә көрмүшдүм. Фуад Әфәндијевниң кафедрасында ишләдијим илк күндән бир гәдәр башга өзүнәмәхсус атмосферлә таныш олдум.

О заманлар жүксәк ихтисаслы мütәхәссисләрини, елмләр докторларыныңи вэ профессорларыңи сајы аз иди, она көрә дә елмдә бир нәфәрин бир нечә вәзифә тутмасы ади һал иди. 1954-чү илдә проф. Фуад Әфәндијев ејни заманда 4 вәзифәдә ишләјирди. Кафедра мүдири, ганкөчүрмә вэ һемотолокија институтунун елми иш үзрә мүдир муавини (әслиндә елми рәһбәр), Сәһијјә Назирлијиниңи баш чәрраһы вэ IV идарәниңи 1 нөмрәли хастәханасыныңи чәрраһлығ шөбәсиниңи мүдири иди. Илк бахымдан бу чох чәтин бир мәсәлә олмалыјды, анчаг һәр бир шеј гајдасында кедирди. Нә үчүн?

Биринчиси: Фуад Әфәндијев өз иш күнүнү чох маһарәтлә вэ фајдалы планлашдырмағы бачарырды. Адәтән сәһәр саат 9-дан 11-ә киими 1-чи хастәханада муаличә олуна 10—15 хастәјә бахырды. һәфтәдә бир-ики дәфә орада операсија едирди вэ ја акад. Топчубашевниңи, уролог профессор Әбијевниңи апардығы операсијаларда иштирак едирди. Саат 11-дә клиникаја кәлирди. Дәрһал баш тибб бачысы она ағыр хастәләриниңи сијаһысыны охујурду. Клиникада олдугу 3—4 саат әрзиндә ағыр хастәләрә бахырды. һәфтәдә 2—3-дән чох олмајараг чәрраһи операсијалар апарырды. Кафедраныңи дәрс чәдвәли үзрә муһазирәләр охујурду. Ишчиләриңи габагчадан тәјин олунмуш вахтларда динләјирди, елми иш вэ ја муаличә мәсәләләриңи барәдә мәсләһәт верирди. Гапысы һәмишә ачыг иди. һәр кәс чәкинмәдән онун јапына кедиб сөзүнү дејә биллирди. Ја елә орадача мәсәлә һәлл олунурду, ја да профессор дәфтәрчәсиндә күн вэ саат тәјини едирди

вә адәтән һәмни вахта ишчисиниңи гәбул едиб динләјирди.

Саат 2—3-дә ганкөчүрмә институтуна кедиб орада күнүн ахырына киими ејни гајдада ишләјирди, хастәләрә бахырды, елми ишләрә рәһбәрлик едирди. һәфтәдә 2 дәфә күнүн иккинчи јарысында назирлијә кедиб баш чәрраһа анд мәсәләләрлә мәшғул олурду.

Икинчиси: чәрраһлығ клиникаларыныңи чохунда гәбул олунмуш ән-әнәви гајдадан фәргли олараг Фуад Әфәндијев өз ишчиләринә, досентләрә, ассистентләрә вэ сырав иһәкимләрә бөјүк сәрбәстлик вә сәләһијјәт верирди. О, өзүнү «мүтләг һәким» киими апармырды. Истәмирди ки, хастәләрдә вә ишчиләрдә белә фикир јарансын ки, онсуз һеч бир мәсәләни һәлл етмәк олмаз, јекәнә дүзкүн гәрар верә биләчәк шәхс тәкчә одур. Ишчиләринә онун көстәриш вә әмрләриниңи данышыгсыз вә мүзакирәсинз јеринә јетирән «көмәкчиләр» киими бахмырды. Хырда, онун иштиракы олмадан һәлл олуна биләчәк мәсәләләрә гәрышмырды.

Үчүнчүсү: Профессор рәһбәрлији «дајәликлә» әвәз етмирди. О, әвәзинизә дүшүнмүрдү, бизә дүшүнмәк өјрәдирди. Өзү дә «дәрс демәклә», «нәсиһәтлә» јох, иш просесиндә өз шәхси нүмунәсин илә.

Һеч кәс Фуад Әфәндијевниңи јанында өз фикрини демәклән чәкинмирди. Әкәр дејилән дүз олурса профессор разылығ һиссини билдириб бизи чүр'әтләндирирди, һәвәсләндирирди, өзүмүзә инам јарадырды. Әкәр сәһв олурдуса, о, һеч вахт сөзү јарымчыг кәсмирди, ахырыны динләјиб сонра «мәнә елә кәлир ки, белә етсән даһа дүзкүн олар» вэ ја «кәлини бир аз да фикирләшәк» вэ бу киими јумшаг ифадәләрлә разылашмадығыны билдирирди. Бир дәфә о, муһабисә вә нәзакәтдән сөһбәт кедәркән чох гәрибә бир мәнәкә данышды.

Италјан ајаггабы дүканыныңи габагында бир шүбһәли шәхс дајаныр. Дүканчы буну көрүр. Бу адам хәлвәтчә бир чүт ајаггабы оғурлајыб јола дүзәлмәк истәјир. Дүканчы онун голундан јапышыб ајаггабыны әлиндән алыр вә дејир: «әлләринизни өпүрәм, сенјор, бу гијмәтә ајаггабы сатмаг мәнә хејир етмир».

О, динләмәји бачарырды. Хастәләр өз шикајәтләрини узун-узады данышанда да, һәкимләрдән бири сөһбәтлә, клиника конфрансларда чыхыш едәркән вэ ја консиллумда өз фикрини сөјләјәркән сәбирлә, ахырачан динлә-

жирди. Ону јакшы таныјанлар кәркинлик кечирдијини хисс едирди, анчаг профессор сәбрлә динләјирди. Бу биздә өзүмүзә инам вә чәсарәт тәрбијәләндирирди. Фуад Әфәндијев вәзифәсиндән, јашындан асәли олмајараг онунла ишләјәнләрин, она мүрачият едәнләрин вә һәтта онун гаршысында тәгсирин оланларын да шәхсијјәтинә, инсан дәјанәтинә тохунмурду.

Дөрдүнчүсү: Мүәллимимиз бизи өз шәхси нүмунәсин илә данма чалышмаға, охумаға, елмин јени наилијјәтләрин илә таныш олмаға сөвг едирди. Һәр дөфә онунла көрүшәндә бир јенилик ешидирдик. Һәр биримизин елмин ишинә анд охудуғу мәгаләләрдән хәбәримиз олуб-олмадығыны сорушурду. Јох чавабы алдыгда данлагсыз, төһмәтсиз охумағы мәсләһәт көрүрдү. Ағыр мүрәккәб диагнозлу, бир нечә хәстәлији олан хәстәләр әтрафында консилиум (мүхтәлиф ихтисаслы һәкимләрин бирликдә мәсләһәти) чағырмағы севәрдн. Башгаларынын фикирләринә диггәт вә һөрмәтлә јанашырды — разы олса да олмаса да. Консилиумда иштирак едәнләрин һамысынын, һәтта дүнән клиникаја кәлмиш кәнч һәкимин дә фикрини хәбәр аларды. Консилиумун нәтичәсини хәстәлик тарихинә јазмаг үчүн диктә еләмәји адәтән мәсләһәтә чағырдығы профессор вә һәкимләрин биринә тәклиф едәрди. Биз һәмишә истәрдик ки, нәтичәни профессорумуз диктә етсин. Онун нәтичәләри јығчам, ејни заманда долғун, әтрафлы, конкрет вә әсаслы олурду. Нәтичәнин һәр бир мәрһәләсиндә хәстәлијин әләмәтләрини сајаркән, диагнозу, әсас хәстәлији, јанашы хәстәликләри, хәстәлијин фәсадларыны мүәјјәнләшдирәркән вә нәһајәт мүәличә тәјин олунаркән мүтләг кимин әлавәси вә етиразы олдуғуну бир дә хәбәр аларды. Һәр белә мәсләһәт — мүзакирә бир мәктәб оларды. Биз мүәллимимизин башга саһәләрә анд билијинин дәринлијинә вә мәълуматынын кенишлијинә һејран олуб тәәччүбләнирдик.

Сајдығым бир нечә әсас хүсусијјәт клиниканын вә профессорун рәһбәрлик етдији башга шөбәләрин (1-чи хәстәхана, ганкөчүрмә институту) һәкимләрин арасында она сон дәрәчәдә бөјүк инам вә һөрмәт јаратмышды. Онун дедији һәр сөз дәрин бир етибарла гәбул олунурду. Һамы чалышырды ки, профессорун гаршысында ғызармасын. Мән о заман антик философ Хилонун бу сөзүнү билмирдим: «Әкәр күчлүсәнсә сәлим-мәрһәмәтли ол ки, сәндән горхмасынлар, һөрмәт етсинләр»

Бир мәсәләјә хүсуси тохунмаг истәјирәм. Фуад Әфәндијев өз һәкимләринин нүфузуну хәстәләр арасында горумағы чох вачиб бир мәсәлә һесаб едирди. О, бир дөфә дә олсун бу барәдә данышмырды, амма бир дөфә дә олсун бу көзәл гајданы позмурду.

...Профессор, хәстә вә мүәличә едән палата һәкими, үчү бир јердә бир нечә шәрантдә растлашырлар. Хәстәјә профессорла һәким икиси бирликдә вә ја бүтүн һәкимләрлә барабәр бахаркән, сарғы дәјишдириләркән вә ја һәр һансы мүәјинә вахты вә бир дә операсија заманы.

Хәстәјә бахырыг. Ја палатада, ја да профессорун отағында, әлнимдә хәстәлик тарихи, хәстә барәдә мәълумат верирәм.

— Чох јакшы, инди сизә бахаг, — дејә профессор хәстәјә мүрачият едир.

Хәстәлијин башланғычы вә кедиши һагда хәстәјә суаллар верир. Мән өз сәһвими баша дүшүрәм. Бу суаллары мән хәстәјә вериб чавабыны алмыш олсајдым вә мәълумат верәркән демиш олсајдым јакшы оларды.

— Раһат узанын көрүм...

Профессор мүәјинәјә башлајыр, үрәјә, чијәрә гулаг асыр, әлләри илә гара чијәри вә далағы јохлајыр, хүсуси јохламалар апарыр.

...Бунларын бир һиссәсини мән дә етмишәм, бир һиссәси ағлыма кәлмәјиб, ја да тамам тәзәдир. Јенә дә азачыг ғызарырам.

— Һансы хүсуси мүәјинәләр апарылыб? — мәнә суал верилр.

Сајырам: сидијин, ганын тәһлили, ренткен мүәјинәси вә с.

— Көрүнүр ки, бунларын нәтичәси мәълум оландан сонра филан, филан мүәјинәләри апармаг фикриндәсиниз, еләми?

— Бәли, профессор, мүтләг.

Үрәјимдә ики һисс бир-биринә гарышыр. Билмәдим вә ја унутдуғум мүәјинә үсуллары үчүн хәчаләт вә мүәллимимин мәдәнијјәти вә нәзакәтинә гаршы сонсуз миннәтдарлыг.

— Инди кедәк мүәличә һагында мәсләһәтләшәк, — дејә профессор мәнә мүрачият едир. Сонра дөнүр хәстәјә сары. — Сағ олун! Горхулу һеч бир шеј јохдур. Тез-

ликлә сизн сагалдачагыг. Һәкимниңиз чох диггәтлн вә тәчрүбәли һәкимдир, чаван олмагаына бахмајын. Мәнә сөзүнүз олса һәкимниңизә дејин. О, мәнә чатдырар, јаны-ныза кәләрәм.

Белә вә буна бәнзәр сәһнәләр һамымызын хатириндәдир. Палатадан чыхырыг. Хәстә өзүнү 15 дәгигә бундан габагкиндән јахшы һисс едир. Мәнһур рус һәкимнә Мудров дејиб ки: «Әкәр һәкимлә сөһбәтдән сонра хәстә өзүнү габагкиндән јахшы һисс етмирсә, о әсл һәким дејил».

Бизнм хәстәјә әсл һәким — Фуад мұәллим бахмышды. Галды мәннм вәзијјәтим — онун изаһа еһтијачы јохдур.

Бир кәлмә данлаг, төһмәт ешитмәдән бүтүн сәһвләримн баша дүшмүшдүм. Әкәр чох кобуд сәһвләр олмамыш идисә, профессор бир даһа сөһбәти тәзәләмиди, јох мәсәлә чидди идисә сакит, әсәбиләшмәдән, сәсини учалтмадан гысача сөзүнү дејиб «белә олмаз, диггәтлн вә мәс'улијјәтлн олмаг лазымдыр» вә ја бу кимн бир јумшаг данлагла мәсәләни битирди. Хәстәниң бу ишдән хәбәри олмурду.

Мүәличә барәдә габагча һәкимнн фикринн хәбәр алырды, сонра өз әлавә вә дәјишикликләринн едирди. Бундан да хәстәниң хәбәри олмурду.

Сарғы отағында, операсија заманы профессор хәстәниң јанында һәкимә учадан, хәстәниң ешидиб баша дүшәчәји шәкилдә һеч бир ирад тутмурду. Әкәр операсијада иштирак едән һәким бир әмәлијјаты дүзкүн етмирдисә, онун үзүнә бахыб һәмнн әмәлијјаты өзү тәклар едиб һечә лазым кәлдијинн кәстәриди. Бә'зән дә «сән тәрәфдән даһа раһатды, ал бу тикиши сән гој» дејә көмәкчини руһландырырды вә ејин заманда өјрәдирди. Бә'зи чәрраһлардан фәргли олараг нә ассистентләрин — операсијајә көмәк едән һәкимләрин, нә дә тибб бачыларынын үстүнә ғышгырмырды. Ән чәтин вәзијјәтләрдә белә тәмкинлә хәстәни ағыр вәзијјәтдән чыхармаға рәһбәрлик едирди. Бә'зән операсија гајдасында вә јахшы кетдији заман јүнкүлвары зарафат да едирди: бир дәфә шприс профессорун әлиндән јерә дүшүб чилик-чиликлә олду. Профессор операсија отағына гуллуғ едән санитаркаја мүрачиәт едәрәк: «Манја хала, шприси гојдум јерә, дејәсән бир балача сынды» дејә зарафат еләди,

Бир сөзлә, Фуад мұәллим бүтүн һәрәкәтләрн илә бизә әсл һәким әхлагындан «дәрс дејирди» — сөзсүз дәрс.

Адәтән һәкимләрин, хүсусән чәрраһларын ишинн хәстәләр вә онларын гоһум-гардашы чох јүксәк гијмәтләндирирләр вә бә'зән һәддән артыг шиширдириләр дә. Һәким үчүн адн сыравн операсија сајылан аппендектомијадан сонра белә хәстәләр «бүтүн өмрүм боју сизә борчлујам, мәнн өлүмдән гуртардыныз» дејәрәк дәнә-дәнә өз миннәтдарлыгыларыны билдирирләр. Он — ијирми илдән сонра да бу һисс кечмир. Операсија олунмуш хәстәләр вә онларын гоһумлары өмүрлүк һәкимнн досту, севәни, јахын адамы кимн галырлар. Әксәр һалларда белә олур. Һәким өз тамаһкарлығы, кобудлуғу илә өзүнү алчалтмырса, ону һәмншә јүксәк тутурлар.

Бир дәфә операсија етдијим хәстәләрдән бирн хәстә-ханзадан чыхандан бир мүддәт сонра мәннм шәрәфимә бөјүк гонағлыг дүзәлтмишди. Хәстәм мәннм һағымда бајағ дедијим кимн бир гәдәр мүбалиғәли тә'риф деди вә бир шәји дә ајрыча гејд етди:

— Нурәддин, профессорун сағ әлиди (о заман клиникада мәндән јашлы, тәчрүбәли вә биликли-бачарығлы һәкимләр чох иди!) О, ики дәфә мәнн профессора көстәрдн, операсијадан габаг вә сонра. Һеч бириндә профессор онун диагнозунда вә мүәличәсиндә бир нөгсән белә тапа билмәди вә профессор өз дили илә деди ки, бәхтин кәтириб, һәкимнн чох јахшы һәкимдир.

Әлбәттә, бу аднчә бир мәсәлә иди. Һәр бир чәрраһ һағында тә'риф дејилнр. Сөһбәт профессорун ишчиләринә мүнасибәтнинн хәстәјә тә'сириндән кедир.

Бир анлыға тәсәввүр едәк ки, профессор палатада хәстәјә вә ја хәстәләрә бахыр. Һәкимләри «бәс филан филан анализләр нијә олунмајыб» дејә данлајыр, «филан дәрман лазым дејил, онун әвәзинә бу дәрманы верин» дејә елә орадача мүәличәни дәјишдирир. Хәстә нә дүшүнмәлиди? «Каш профессор бир һечә күн бундан габаг мәнә бахајды. Инди диагнозум дүзкүн тә'јин олунмушду. Демә, мүәличә дә дүз кетмирмиш. Јахшы ки, профессор тәзә дәрман тә'јин етди. Хәстәниң өз һәкиминә инамынын итмәси ағыр нәтичә верә биләр. Белә һалларда хәстә һәкимнн тапшырыг вә мәсләһәтләринә әмәл етмир, дәрманлары дүзкүн вә вахтында ичмир, мүәјинә вә ја операсијајә разылығы ләнкидир вә бә'зән дә рәдд едир. Өз һәкиминә инамыны итирмиш хәстә гор-

ху вэ нараһатлыг хисси илэ профессорун нөвбәти кәли-
шини көзләйир. Профессор исә һәмишә бүтүн хәстәләрә
ардычыл олараг һәфтәдә бир-ики дәфә баха билмир. Ја
еһтијач олмур, ја да имкан. Профессор елми е'замијјә-
тә кедир, хәстәләнир вә н. а. Клиниканын рәһбәри тәкчә
өз шө'бәсиндәки хәстәләрин мүәличәси илэ мәшғул ола
билмәз, о ахы һәм дә алим вә мүәллимдир. Демәли кли-
ника мүдир и һәкимләрин рәһбәри, мүәллими, мәсләһәт-
чиси олмалыдыр, онлары әвәз етмәли дејил. Хәстәнин
өз палата һәкиминә, она һәр күн бахан, һәр күн сарғы-
сыны дәјишдирән, она мүәјинә вә мүәличә тә'јин едән
һәкимә там инамы олмалыдыр. Бу инамын мүәличәнин
кедишиндә вә нәтичәсиндә һәлледици ролу вар. Про-
фессор, клиника рәһбәри бу бөјүк һәгигәти унутмамалы-
дыр. Үмүмијјәтлә, өз үстүнлүјүнү һәр васитә илэ нүма-
јиш етдирмәк, әтрафындакылары кичилтмәклә өзүнү
бөјүтмәјә чалышмаг әсл мәдәнијјәт вә һәгиги бөјүклүклә
бир јерә сығмаз.

ДАҢА БИР НЕЧӨ ДӘРС

Фуад Әфәндијев һәкимулијин бу сон дәрәчәдә вачиб
вә әһәмијјәтли эхлаг вә профессионал мәдәнијјәт проб-
леминин ән уғурлу һәллини өз күндәлик иши илэ бизә
өјрәдирди. О, бизә азадлыг вермишди. Дүшүнмәк азад-
лыгы, сөз демәк азадлыгы, е'тираз етмәк, өз фикрини
мүдафиә етмәк азадлыгы. Биз онун билијинә, мүдри-
лијинә, ағлына, хејрхәһлыгына сон дәрәчәдә инаныр-
дыг. Шәхсијјәти кичилдән, онун јарадычылыг имкан-
ларынын ачылмасына јол вермәјән, дүшүнчәсини дон-
дуран вә күтләшдирән мәнәм»лик, деспотизм, кин,
гисасчылыг кими хүсусијјәтләрдән Фуад Әфәндијевдә
әсәр-әләмәт јох иди. Клиниканын коллективиндә бөјүк-
ләрлә кичикләрин мүнасибәтиндә принципаал характерли
зиддијјәтләр, чәтинликләр, деди-году, интрига јох дәрәчә-
синдә иди. Әлбәттә, аиләдә дә, коллективдә дә сөз-сөһ-
бәт, наразылыг һаллары олур вә бу тәбииндир. Анчаг
белә һаллар һәм аз иди вә һәм дә асанлыгла арадан
галдырылдырды вә ишә мане олмурду. Мән бунун әсас
сәбәбини Фуад Әфәндијевин бир рәһбәр кими, шәхсијјәт
кими камиллијиндә вә бачарығында көрүрдүм. Јалтаг-
лыгы севмирди, нәинки севмирди, она гәти јол вермир-
ди. Ону танымајанлар бу «үсулдан» истифадә етмәк

истәјәндә дәрһал вә гәтијјәтлә чавабыны алырды. Бә'зән
сөзлә, бә'зән үзүнүн ифадәси вә бахышы илэ һәмин
адама вә һадисәнин шәһидләринә јалтаглыгдан ијрән-
дијини кифәјәт гәдәр анлашыгылы вә ејни заманда нәза-
кәт гәјдаларындан кәнара чыхмајараг баша салырды.

Әслиндә јалтаглыг үчүн шәраит вә әсас јаратмамаг,
ону ширникдирмәмәк чох садә јолла һәлл олуна биләр.

Јалтаглыгы доғуран сәбәбләрин биринчиси коллек-
тив башчысынын јалтаглара мүнасибәтидир. Алан ол-
мајан јердә сатан да олмур. Инсанлар асанлыгла јал-
таглыгдан, тә'рифдән хошу кәлән шәхси таныјырлар вә
о шәхсдән асылыдырса јалтаглыг јарышына гошулуб
фајдаланмаға чалышырлар.

Јалтаглыгы јарадан даһа бир сәбәб инсафсызлыг,
гәддарлыг, кобудлугдур. Нәдәнсә, бир гәјда олараг бу
хүсусијјәтләрә чох вахт бирликдә раст кәлинир. Залым,
деспот хасијјәтли адамлар — тиранлар јалтаглыгы вә
јалтаглара севирләр. Мә'нәвијјәтчә адәтән чох касыб
олан беләләри јалтаглыгы мә'нәви рүшвәт кими алыб
«дәвләтләнмәк» истәјирләр. Белә коллективдә бир нечә
груп ишчи әмәлә кәлир.

Бә'зиләри мүдирин алимә, мүәллимә вә үмүмијјәтлә
мәдәни инсана јарашмајан хүсусијјәтләрини көрүрләр,
она һөрмәт етмирләр, бојун әјмирләр, шәраитдән асылы
олараг ја тәк башына, ја да партија тәшкилатынын, ју-
хары инстансијаларын, ичтимайјјәтин көмәји илэ белә
«мүдир», «мүәллими» өз лајиг олдуғу јердә отур-
дурлар.

Ән бөјүк һөрмәтә лајиг белә принципаал адамлар
бә'зән мәғлуб олурлар, удузурлар. Анчаг әслиндә онла-
рын мәғлубијјәти мүвәггәти вә өтүчү олур. Кеч-тез
һагг өз јерини тутур. Әдаләтсизлијә бојун әјмәјәнләрә
инсанлар рәғбәтлә, бир өрнәк кими бахырлар.

Башга бир груп ишчи горхудан — ишдән говулмаг,
диссертасија мүдафиәсинин ләнкимәси, вәзифәдә ирәли-
ләмәјин ләнкимәси, тәһгир олунмаг горхусундан сусур-
лар, дәјанәтләринин һәр күн тапданмасына, алчалмаға
дөзүрләр, өзләри дедији кими «бир тикә чөрәјин әсири
олурлар». Үрәкләриндә деспот рәһбәрә нифрәт едирләр,
үздә баш әјирләр, әл чалырлар, һәтта тә'риф дә дејирләр.
Белә принципсизлик вә лагәјдлик, «мәнә нә вар» фәлсә-
фәси әслиндә тутдуғу вәзифәјә лајиг олмајан коллектив
«рәһбәринә» кениш мејдан ачыр.

Бәзиләри деспотун әтрафында сых бирләшир, бири онун сағ әли, бири сол әли, башгасы башы вә ја ајагына чевриллр, ону шиширдиләр, ән ијрәнч шәкилдә алчалараг «мүдир» жүксәлтмәјә чалышырлар. «Фәдакар» вә «инанылмыш» көмәкчиләр һүдүдсүз сәләһијјәт газаныр вә бундан өз чиркин хырда мәгсәдләри үчүн истифадә едиләр, көрүлмәмиш сүр'әтлә, елми дәрәчәјә чатырлар вә мүвәггәти олса да вәзифә саһиб олурлар. Белә коллективләрдә талантлы, дүзкүн, намуслу ишчиләрин вәзијјәти чох пис олур.

Фуад Әфәндијев јалтаглығын, икнүзлүлүјүн, ријакарлығын мүәлпчәсини вә профилактикасыны чох көзәл бачарырди. Онун мә'нәви рүшвәтә вә мә'нәви рүшвәт пәјлајанлара — јалтаглара еһтијачы јох иди. О, ишчиләринин вә тәләбәләринин арасында сәмини јолдашлыг мүнасибәтләрини горујурду вә гијмәтләндирирди. Пахыллыг вә сөз кәздирмәк чәһдләрини, башгаларыны писләмәк јолу илә өзүнү тәрифләмәји гәтијјәтлә рәдд едилди.

Јадыма бир һадисә дүшдү. Кафедра ишчиләриндән бири профессорун јанына кәлди:

— Профессор, мәни сабаһ һәрби комиссарлыға чыгырлар, ишә кәлә билмәјәчәјәм, тәләбәләримни кимә тапшырым?

— Һәким «М»-ә.

«М» буну ешидәндә наразылығыны билдирмәди, анчаг сабаһы күн — шәнбә күнү профессорун јанына кәлди. Тәсәдүфән мән вә башга бир јолдашым да орада идик.

— Бујурун, — дејә профессор она мүрачнәт етди.

О исә бизә тәрәф бахды. Биз чыхмаг истәдик, профессор бизи сахлады.

— Бујурун, бујурун, әкәр сирр дејилсә сөзүнүзү дејин.

— Јох, бир елә сиррлији јохдур. Мән рајон һәрби комиссарлығына зәнк етмишдим. Х-и һеч кәс ора чағырмајыб. Евинә зәнк еләдим, кичик оғлу деди ки, атам ова кедиб. «Х» сизи алдадыб вә мәни дә өз јеринә ишләмәјә мәчбур едиб. Буну демәк истәјирдим. Кедә биләрәмми?

Профессорун рәнки бәрк гызарды. Бу онун әсәбиләшдијинин әләмәти иди.

— Јох, кетмәјин. Отурун, дедикләринији јазын верин мәнә. Базар ертәси «Х»-ын мәсәләсинә бахаचाгы.

М-и елә бил илдырым вурду.

— Јох, јох, профессор, хаһиш едирәм буну етмәјәсиниз. Мән елә-белә дедим ки, сиз биләсиниз..

— Хејр, изаһат јазмалысыныз. Кедин јазын кәтирин. Х-ын группасы плә исә сиз мәшгул олмајын, башга бир ассистентә тапшыраам.

— Профессор, хаһиш едирәм! «Х» илә мән өзүм даһнышарам, дејәрәм ки, профессору алдатмаг јахшы дејил. Бир дә белә сәһвә јол вермәз. Ичазә верин изаһат јазмајым. — «М»-ин сәси титрәјирди.

— Сиз буну мәним јаныма кәлмәздән габаг фикрләшә биләрдиниз. Изаһат јазын, кәтирин, — дејә профессор ачыглы чаваб верди.

М чыхды. Биз һәкимләр отагына кәләндә о ағлајырды. Артыг бүтүн клиниканын ишчиләри ишдән хәбәрдар иди, өзү данышмышды. Гоча, өмрүнүн 40 илини бу хәстәханада ишләмиш бир һәкимимиз вар иди. Кетди профессорун јанына. Гајытды деди ки, профессорла данышыб, мүзакирә олмајачаг, М изаһат јазмаја биләр.

Х һәрби комиссарлыгдан арајыш кәтирди. Онун овчу достлары арасында һәрби ишчиләр дә вар иди. Мән Х-дән бир нечә күн сонра хәбәр алдым ки, профессор она бир сөз дејибдirmi? О, чаваб верди ки: «Демәјиб, амма јанына кедиб арајышы верәндә үзүмә елә бахды ки, шиллә вурса, ондан јахшы оларды. Арајышы чырыб атды вә деди ки, кет ишинлә мәшгул ол».

Х-дә, М-дә, биз дә дәрсимизи алдыг.

Профессор вахты гијмәтләндирирди вә ондан сон дәрәчәдә сәмәрәли истифадә етмәји бачарырды. Биз буну чох јахшы билдијимиз үчүн ишә, елми шуралара, клиннки конфранслара, консилиумлара кечикмәдән дүз вахтында кәлмәји адәт етмишдик. О бу ишә нәзәрәти кафедрасынын досенти, сонралар профессору вә Фуад Әфәндијевин өлүмүндән сонра кафедранын мүдир вәзифәсини тутан А. Таһирова тапшырмышды. Аслан мүәллим кафедрада әмәк интизамыны тәләб олунан сәвијјәдә сахламаға чалышырды вә напл олурду. Фуад мүәллим ишчиләринә инанырды. Бири әкәр тәсәдүфән хәбәр вермәдән ишә чыхмырдыса профессор илк нөвбәдә нараһат-

лыгыны билдирди: көрөсөн нә олуб, бәлкә хәстәләннб, ја бир һадисә баш вериб? Өҗрәнин, мәнә хәбәр верин, — деҗә бирмисә тапшырыг верәрди. Онуң сәлигәлилији, дегиглији өзүнүн вә өзкәләрин вахтыны гиймәтләндирмә-ји бачармасы әсасән коллективин бүтүн үзвләринә бу чәһәтләри ашыламышды.

Бир күн бир танышым ишләдији елми тәдгигат инсти-тутунун директорунун һәфтәдә, аҗда бир дәфә сәһәр саат-8.30-да гапыда даҗаныб кечикән ишчиләри гејдә алды-ғыны деди. Мән фикрә кетдим. Бу, лазымдырмы?

Низам-интизам, гајда чох јахшы шејди. Буна шүбһә ола билмәз. «Әмәк интизамы» һәр бир идарәнин һәм-карлар тәшкилатынын вахташыры кечирдији истәһса-лат ичласларынын күндәлијинә дахил олан мәсәләләрдән биридир. Әмәк интизамы ашағы олан идарәдә, мүәс-сәдә әсас вәзифәнин — ишин, истәһсалын ахсајачағы еһтималы чох бөјүкдүр. Анчаг мәһсулдарлыг һәмншә, һәр јердә вә һамы үчүн гуру әмәк интизамындан, јә'ни ишә дүз вә дегиг вахтында кәлиб вахтында кетмәкдән ејни дәрәчәдә асылы дејилдир. Елми идарә мүдири бу ишлә нә вахт, нә гәдәр вә һансы јолла мәшғул олма-лыдыр?

Адәтән мәһсулдар елми ишлә мәшғул олан алимлә-рин рәһбәрлик етдији идарәләрдә низам-интизам мәсә-ләси бүтүн коллективин, ичтимаи тәшкилатларын, нәзә-рәт гуруларынын фәалијјәти чәрчивәсиндә галыр. Елмдә бир о гәдәр мүвәффеғијјәти илә сечилмәјән коллектив рәһбәрләри исә низам-интизамы көзләмәји әсас ишә че-вириләр. Шәхсән гапыда даҗаныб кечикәнләри сијаһы-ја алырлар, вахтында кәлиб-кетмәји һесаба алан авто-матлар дүзәлдирләр, ичәзәләр вә бурахылыш вәрәгәлә-ри јарадырлар. Мәшһур сатирик вә јуморист, дузлу вә тутарлы миниатүрләр устасы Аркади Рајкинн бир әсә-риндә белә «рәһбәрләр» чох күлмәли вә ејни заманда реалистик тәсвир олунур.

Мән дәфәләрлә әлимдә портфел күнүн ортасында ишә кәләркән вә ја ишдән кедәркән, мүәллимимлә растлаш-мышам. О, бир дәфә дә мәнән һарадан кәлиб һара кет-дијими, нијә белә кеч кәлиб вә ја тез кетдијими хәбәр алмајыб. Неч кәсдән хәбәр алмазды. Онуңла көрүшләр-имиз заманы ичласларда, елми шурада да онун әмәк интизамы мәсәләсини музакирәјә гојдуғу јадыма кәл-мир. Анчаг онун ишләдији коллективләрдә һәмншә гајда

вә ганун көзләниләрди вә Јарадычы иш атмосферни һәмк сүрәрди. О, бизә нәсиһәтләр, төһмәтләрлә дејил, өз шәх-си нүмунәси илә вахты гиймәтләндирмәји өҗрәтмишди. Бә'зән она көзләнидмәз бир мәсәлә илә мурачнәт едәр-кән дәфтеринә бахыб: — мәним 10 дегигә вахтым галыб, ешидирәм — дејәрди. Вахтыны белә бөлән вә гиймәтлән-дирән адам иш күнүнү бизим вахтымызы өлчмәјә сәрф етмәзди. Ону бизим ишимизин нәтичәси марағланды-рырды.

Фуад Әфәндијевин рәһбәрлик етдији, бизим ишлә-дијимиз кафедра ән күчлү чәрраһлыг клиникаларындан сајылырды. Чәрраһлыгын ән јени сәһәләри, ағ чијәр чәрраһлыгы, дамар чәрраһлыгы, мүасир наркоз, үрәк чәрраһлыгы, јени дәрманлар, јени үсуллар Әфәндијевин кафедрасында биринчиләр сырасында тәтбиг олунурду. Истәр Республикада вә истәрсә дә Иттифагда Әфәнди-јевин чәрраһ кими, алим кими нүфузу бөјүк иди. Тәлә-бәләр дә ону чох севирдиләр. Мүһазирәләрини бөјүк ма-рағ вә диггәтлә динләјирдиләр. Кафедранын ишчиләри-нин демәк олар ки, һамысыны өзү сечмишди. 15—20 ил бундан әввәл Әфәндијевин јанында сырави һәким ишлә-јәнләрин там әксәријјәти бу күн елмләр доктору, про-фессор рүтбәсинә чатырлар. Кафедра вә шөбә ишчилә-ри арасында ики нәфәр јашлы һәким вар иди. Бүтүн коллектив бу ики нәфәрин истәр нәзәри, истәр тәчрүби һазырлыгынын кафедранын үмуми сәвијјәсиндән аша-ғы олдуғуну көрүрдү. Бу һәкимләрин бири ассистент иди, бири исә сырави ординатор. Һәр икисинин мүаличә ишиндә, ассистентинсә тәдрис ишиндә нөгсанлары вар иди.

Мән вә бир нечә кәнч иш јолдашларым там сәмини олараг инанырдыг ки, һәмн ишчиләр Фуад Әфәндије-вин клиникасында ишләмәјә лајиг дејилдиләр.

...Инсанын һәрәкәтләринә, даврашына бу вә ја башга мәсәлә барәдә чыхардығы гәрарлара халг ара-сында инсан организминин ики әсас үзвү ағыл (бејин) вә үрәк чавабдәһ сајылыр. «Ағлым белә кәсди», «үрәјим истәмәди», «ағлыма чәлди, амма үрәк еләмәдим, гал-дым мәәттәл». Бу үч ифадәни арашдырсаг көрәрик ки, бә'зән бизим гәбул еләдијимиз гәрарлардан сон сөзү ағыл дејир, бә'зән биз үрәјимизин сөзүнә гулаг асырыг вә бә'зән дә ағлымызла үрәјимиз вә ја үрәјимизлә ағлы-мыз разылыға кәлмир вә бизи чох чәтин вәзијјәтдә гојур.

Әслиндә жазыг үрәјин бу ишләрден хәбәри јохдур. Үрәк јорулмаг вә истираһәт билмәјәрәк анадан оландан хејли габаг башлајараг сон нәфәсә гәдәр ишләјән чох зәһмәткеш бир үзвдур. Вәзифәси исә ганы данма һәрәкәт етдирмәкдир. Бәзән үрәк дејәндә биз һиссимизи нәзәрдә тутуруп.

Ағыл азы чохдан, әјрини дүздән, хејри зәрәрдән, көзәли чиркинән, чәтнини асандан, горхулуну горхусуздан, һағлыны һағсызлыгдан чох асанлыгла сечир вә н. а. Ағыл јөнәлдији объекти күзкү кими әкс етдирир нә вар-за о, она көрә дә ағыл объективдир.

Һисс башгадыр: сәнә чиркин көрүнән мәнә көзәл көрүнә биләр, сән горхдуғундан мән горхмурам. Һиссдә бәзән һағсызлыға һағг газандырылыр. «Хејир» кәнарда галыр, «зәрәр» сечилир. Биз ағлымызла чох вахт объективик, һиссимизлә субъектив.

Мәнә вә јолдашларыма елә кәлирди ки, һәким «М»-ә вә «С»-ә мүнәсибәтимиз там объективдир.

Бир дәфә јолда вагонда һара исә кедәркән сөзәрасы бу барәдә коллективин фикрини профессор дедим вә әләвә етдим ки, онлары кәнч истәдадлы һәкимләрлә әвәз етсәк даһа јахшы оларды. Фуад мүәллим фикрә кетди, сонра һәмишәки кими ғыса вә ајдын чаваб верди:

— Һәким С. доғрудан да бир нечә дәфә кобуд сәһвә јол вериб, јашлыдыр, көзләри зәиф көрүр. Анчаг бизим коллективдә ишләдији үчүн онун сәһвләри вахтында ашкар олунуб вә тәдбир көрүлүб, ағыр нәтичәнин гаршысы алыныб. Тутаг ки, ону бизим клиникадан узаглашдырдыг. Тәзә ишләјәчәји јердә онун сәһвләрини ким дүзәлдәчәк, ким она көмәк едәчәк? Онун белә бөјүк вә һазырдыгы коллективдә олмасы вә нәзарәт алтында аздан-чохдан бачардыгы иши көрмәси даһа мәсәдәүјгүн дејилми? Бир дә унутма ки, о мәним тәләбәлик јолдашымдыр. Онунла бирликдә күндүзләр дәрс охујуб, ахшамлар препаратор кими ишләмишәм. Јашы 65-дән ке-чиб, сағламлыгы бир о гәдәр гајдада дејил. Мән она көмәк етмәлијәм, сиз дә...

О ки, галды һәким М. — О илк азербайчанлы гадын чәрраһдыр. Илк чәрраһлыг операсияларыны һәлә тәләбәлик илләриндә о мәнә өјрәдиб. Инди гочалыб, шәкәр хәстәлијинә түтулүб. Ассистентликдән чыхармаг она һәм мадди, һәм дә мә'нәви чәһәтдән бөјүк чәтинликләр

јарадар. О, тәгаүд јашына чатаначан биз ону кафедрада сахламалыјыг. Сиз кәнчләр она көмәк етмәлисиниз, һәм мүәличә, һәм дә тәдрис ишиндә.

Тәхминән бу шәкилдә верилмиш чаваб мәни елә бил јухудан ајылтды. Чох узун мүддәт хәчәләт чәкдим. Көрүнүр «объективлик» вә «принципиаллыг» анлајышлары мәним о заман тәсәввүр етдијимдән даһа кениш вә даһа мүрәккәб имиш.

Инди дә бу дәрс сырға кими гулагымдан асылыб. Һәр јадыма дүшәндә, фикрә кедирәм. Тәләбкарлыг јахшы шејдир. Анчаг тәләбкарлыг инсанын истифадә олунмалыдыр. Тәләб инсанын имканларындан јүксәк ол-дугда нәтичәси хошақәлмәз олур. «Габдан анчаг онун ичәрисиндә оланы бошалтмаг олар» — дүз дејилиб. Әкәр инсан бир иши көрмәк үчүн вар күчүнү сәрф едир-сә вә онун ишинин нәтичәси башгаларындан ашағыдырса, ону сыхышдырмаг вә данламаг һағсызлыг олар. Һа-мынын күчү вә габиллијәти бир ола билмәз. Бу хүсусән јашлы вә хәстә ишчиләрә анд едилмәлидир.

Инсан психолокијасынын вә етиканын бу мүрәккәб вә инчә проблеминә анд мүәллимимин һәјатындан даһа бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Фуад Әфәндијев ахтарышы, јениликчилији севириди вә чалышырды ки, тәләбәләри һәмшә јенилик ахтарсынлар. О, гәрибә сәбр вә тәмкинлә «ихтира» вә «сәмәрәләшдирмә» планларыны динләјирди, ихтирачинын сөзүнү кәсмириди. Һеч бир вахт истәһза вә ја кәскин реплика илә данышаны дајандырмырды. Ачыг-ашкар мә'насыз вә күлүнч фикирләри рәдд етдикдә белә буну нәзакәт вә етика чәрчивәсиндә вә сәкинт чиддиликлә едирди. Хүсусән јашлы һәкимләрин нә исә бир јенилик јаратмаға чалышмасына сәбрлә јанашырды.

Клиникамызда јашы алтмышдан кечмиш бир чәрраһ вар иди. Сәксән јашлы анасы илә бирликдә јашајырды. Аиләси јох иди. Һамынын көмәјинә кәлирди. Кәнчләри бајрам күнләриндә, ишләри олдуға нөвбәтчиликдән тез-тез хилас едирди. Тә'чили јардым тәләб едән хәстәликләри—аппендисити, боғулмуш јыртыглары, мә'дә дешил-мәсини, бағырсаг кечмәмәзлијини јахшы билирди. Нөв-бәдә исә әсасән бу кифајәт едир. Ихтирачилығы севири-

ди, һәм ишә нә исә ичад едирди. Каһ хырда үзгырхан үлкүчләрден тохумалары хырдаламаг үчүн прибор дүзәлдирди. Каһ газ ләләжиндән дамарлары куја әвәзедә-чәк боручуглар дүзәлтмәжә чалышырды.

Бир күн һәкимләрин һансыса операсија заманы ја-раја јандан ишыг салмаг үчүн һәрәкәтли операсија лам-пасынын олмамасындан шикајәтләнди. Белә һәрәкәтли лампалары тибб сәнајесин бурахырды, анчаг о заман бизим клиникада онлардан јох иди. Гоча чәрраһ ихтира-чылыга башлады. Бир алјумин ләјәнин ичәрисини галај-латдырды (ја да пардахлатдырды). Дибини дешиб дөрд әдәд јүзлүк електрик лампасы гурашдырды. Ләјәнин кә-нарларында гаршы-гаршыја дөрд дешик ачдырды вә хач шәклиндә ики лүминесцент бору шәкилли лампа ке-чирди. Операсија лампалары көлкә вермәсин дејә хүсу-си әксетдиринчи сәтһлә дүз ишыг әкс олунмуша чеврилди. Бизим һәким мұвафиг өлчүдә алүмин сапылча алды, гулпунун габагындан бир гулп да дүзәлдиб ашагыдан ләјәнә бәркитди. Тахтадан дүзәлдилмиш дајаначагда ағзыашагы асылмыш бу ләјән һәнгәтән дә јахшы ишыг верирди. Лакин 6 лампа бәрк истилик јарадырды, икин-чиси дә лампаны (ләјәни) истәнилән бучаг алтында че-вириб фиксасија етмәк вә ишыгы истәнилән тәрәфә јө-нәлтмәк мүмкүн дејилди. Ихтирачи һәкимин хаһиши илә профессорун кабинетиндә лампа нұмајиш етдирил-ди. Фуад мұәллимин тәбәссүмүндән вә гызармасындан лампадан ағлы бир шеј кәсмәдији һисс олунурду. Көрүнүр гоча һәкимин хатиринә дәјмәмәк үчүн би-зә лампаны сынагдан кечирмәји тапшырды. Кәчләр өз арамызда лампаја ад да гојмушдуг. ПТЛС («Полный таз лампочек и сковородка» — бир ләјән лампочка вә сапылча). Ады ешиндәндә Фуад мұәллим үрәкдән күлдү сонра чиддиләшиб деди ки, әкәр һәким Ә-нин хатиринә дәјсәз сизи бағышламарам. О клиникамызын ән јашлы ишчисидир. Лампадан исә сарғы отагында истифада еди.

Бу мисалда профессорун бир тәрәфдән инсанијјәти, о бири тәрәфдән ахтарышы тәгдир етмәсин өзүнү ашкар көстәрир. Мән инанмышам ки, әкәр тәдгигатчылара ағылларына кәләнләри горхмадан, чәкинемәдән сөјлә-мәк имканы верилмәсә ағыллы вә фәјдалы фикир ешит-мәк имканы хејли азалар. Әкәр 10 сәмәрәләшдиричи тәқдиф вә ја ихтирадан бири белә һәнгәтән фәјдалы

оларса, галан доггуз фәјдасызыны да динләмәжә вә сы-намага дәјәр.

Ахтарыш, ихтирачилык, јениликчилик руһуну ојат-маг вә јашатмаг үчүн истәһзадан, јекәханалыгдан сөз-базлыгдан, әлә салмагдан узаг јолдашлык вә сағлам иш атмосферини тәләб олунур. Фуад мұәллим ишләдији кол-лективләрдә бу шәранти јарадырды. Кичикләрә диггәт вә гајгы, бөјүкләрин јашына һөрмәт, ишчиләрин объек-тив шәрантини вә фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг, кин сахламамаг вә хырда сәһвләри бағышламагы вә унут-магы бачармаг, лазым кәлдикдә исә принципнал мөвге тутараг һагсызлыга, әдәбсизлијә, мәс'улијјәтсизлијә јол-вермәмәк — биз мұәллиминиздән бу тәрбијәни көрүр-дүк — ешитмирдик, көрүрдүк. Көрүнүр елә буна керә-дә Фуад Әфәндијевин рәһбәрлији илә апарылан елми ишләрдә ахтарыш вә јениликчилик руһу чох ајдын нәзәрә чарпырды. О, өзү бу ахтаранларын биринчиси иди.

ПЕРИТОНИТДӘН МЕЗАТОНА

Мәним диссертасија мөвзүмун сечилмәсинин тарихи бу бахымдан мәнә елә кәлир ки, мараглы вә сәчијјәвидир.

Мән елми иш мөвзүсу алмаг үчүн тәләсирдим. Бир дәфә бу арзуму профессора билдирдим. Дәфтәрчәсинә јазды вә деди ки, бу күнләрдә данышарыг. Бир нечә күн-дән сонра мәни чагырды. Габагында бир нечә елми иш мөвзүсу јазылмыш вәрәг вар иди. Елә тәзәчә сәһбәтә башламаг истәјирдик ки, телефон зәнк чалды. Сонра ким исә кәлди, профессору операсија отагына чагыр-дылар — һәкимләрин һансыса онунла мәсләһәтләшмәк истәјирди, чох күман ки, чәтинликлә растлашмышды. Бир сөзлә, сәһбәтимиз баш тутмады. Мәнә о заман белә кичик вә ади һадисә бөјүк бир «фәләкәт» кими кәлди. Профессор буну дејәсән дујду вә мәни ахшам саат 8-ә евинә дә'вәт етди вә деди ки, еһтијат үчүн саат 7-дә зәнк елә.

Мән илк дәфә 1949-чу илдә һәлә тәләбә икән мұәлли-минин евинә дә'вәт олунмушдум. Москвада охујаагым мә'рузәни сонунчу дәфә јохламаг истәјирди. Фикирлә-ширдим ки, көрәсән профессорун еви нечәдир. Кәлдим. Чәфәр Чаббарлы 18, икинчи мәртәбә, 2 отагдан ибарәт ади бир мәнзил. Отаглардан бири иш отагы иди. Ки-табларла долу иди. Отурдуг. Зивәр ханым чај кәтирди.

Әвәлчә чох һәјәчанлы идим. Амма профессорун вә Зивәр ханымын садә вә мейрибан рәфтары тезликлә мәни сакитләшдирди. Мә'рузәм 7—8 сәһифә иди. Ону охујуб гуртарана кими балача 2—3 јашлы Нәрминә азы бир 5—6 дәфә гача-гача кәлиб атасынын гучағына чыхды. Һәр дәфә нәвазиш, өпүш, верилән суаллара «чидди» чаваблар. Бир дәфә дә олсуи көрпәнни үстүнә гышгырмады. Һәр дәфә Зивәр ханым кәлиб «Нәрминә, гурбан олум, папаја мане олма, онун иши вар» дејә мейрибанлыгла ушағы апарырды. 5—10 дәгигәдән сонра һәммин сәһиә тәкрарлапырды. 1979-чу ил сентјабрын 26-да Јереванда институтумузун кичик елми ишчиси Нәрминә Фуад гызы Әфәндијева һәмизәдлик диссертасијасы мудафиә едәркән, бу сәһиәни хатырладым вә мәнимлә бәрабәр мудафиәдә иштирак етмәк үчүн Бақыдан кәлмәш Фуад Әфәндијевин севимли тәләбәләриннән бири олан профессор Нәчмәддин һачыјевә данышдым. Деди ки, профессорун һәммин евини о да көрмүшдү.

5 ил сонра 1954-чу илги пәјызында икинчи дәфә мұәллимниин евинә кетмәјә һазырлашырдым. Елә бил саатын әгрәбләриндән даш асылмышды. Вахт јаман јаваш кедирди. Нәһајәт, 7 олду. Зәнк чалдым. Зивәр ханым деди ки, профессор саат 8-дә сизи көзләјәчәк, 8-ә он дәгигә галмыш Мүгтәдир күчәсиндәки 10 №-ли евин габагында о јан-бу јана кәзиширдим. Профессорун јени мәзилли бу евдә иди. Мән о заман ағлыма белә кәтирмәздим ки, чәмиси 9 ил сонра бу евин диварына мәрмәр хатирә ләвһәси вурулачаг... Дүз 8 тамамда 3-чү мәртәбәдә гапынын габагында дајанмышдым, үрәјим јериндән чыхырды. Өзүмә кәлиб зәнки басдым. Профессор өзү гапыны ачды. 4 отагы јарашыглы вә сәлигәли мәзиллин гапысындан кирәндә биринчи отаг Шәфигә ханымын вә Нәрминәнин — нәнәнин вә нәвәнин отагы иди. Икинчи отаг профессорун иш кабинети иди. Китаб шкафлары, јазы масасы, диван, ики кресло. Зивәр ханым кәлиб мәнимлә көрүшдү. Бир-ики дәгигә сөһбәт еләди вә «сизә мане олмајым» дејиб кетди. Отурдуг. Фуад Әфәндијевин чох күчлү тәлгин габилијјәти вар иди. 3—4 мөвзунун ичәрисиндән «Кәскин перитонитләрин јени антибиотикләрлә мұаличәси» үзәриндә дајандыг. Профессор дуруб китаб шкафындан бир нечә габагчадан сечилмиш китаб вә журнал көтүрдү. Китабларын вә журналларын сәһифәләри арасына кағыз әлфәчинләр гојулмушду. Пери-

тонитләрә вә антибиотикләрә анд мәгаләләр вә фәсилләр вар иди. Тәхминән 5—20 дәгигә профессор перитонит проблеминин вачиблији вә антибиотикләрлә мұаличәнин перспективләри барәдә бөјүк һәвәслә вә һәјәчанла даңышды. Елә бил сөһбәт елмдән дејил, тәзәчә бахылмыш мараглы драм әсәриндән кедирди.

Кәскин перитонит — гарын бошлуғу диварыны ичәридән вә гарын бошлуғу үзвләринин сәһинин өртән перитон пәрдәсинин илтиһабы. Гарын бошлуғу үзвләринин — мәдәнин, гара чијәрн, өд кисәсинин, бағырсақларын хәстәликләрин вә зәдәләнмәләри заманы апарылмыш операсијалардан, һәтта ән садә операсија сајылан аппендектимијадан сонра 3—4 күн мүддәтиндә хәстәләрин вә чәрраһларын башынын үстүндә асылы дураң, һәр дәгигә дүшмәјә һазыр «домокл гылынчы». О заман да елә бу күн дә перитонит чәрраһијјәнин әп чәтин проблемләриндән бири кими сајылырды вә сајылыр. Антибиотикләрин — иринли илтиһаб төрәдән микроблары мәһв едән јени дәрманларын — пенисиллин, стрептомицин кәшфи чәрраһијјәдә ингилаб јаратмышды. Бир чох хәстәликләр бир нечә күн, һәтта бир нечә саат әрзиндә бу дәрманларын күчү гаршысында керијә чәкилмәјә башлајырды. Гызылча, скарлатина, пневмонија (ағ чијәр илтиһабы), гызыл јел вә бир чох иринли илтиһаб просесләринин мұаличәси хејли асанлашмышды. Антибиотикләрә чох бөјүк үмид багланырды. Стрептомицин вәрәмин мұаличәсиндә харигәләр јарадырды. Антибиотикләрин инсбәтән тәзә дәрманлар сырасында олмасына бахмајараг, тибби елми әдәбијјатда антибиотикләрин бәзи хәстәликләр заманы вә о чүмләдән дә перитонитләр заманы истәнилән нәтичәни вермәдији барәдә фикрләр ирәли сүрүлүрдү. Бир хәстәдә чох көзәл нәтичә верән пенисиллин башга хәстәдә һәммин хәстәлијә ја тәсир көстәрмирди, ја да чох зәиф олурду. Профессор, совет вә харнчи өлкәләрин тәдгигатчыларынын мәгаләләринә истинад едәрәк бу аңлашылмазлыгын сәбәбләрини мәнә изаһ едирди.

...Бир дәрман узун мүддәтдә, гајдасыз, лазым олан дан кичик дозаларда хәстәјә вурулдугда дәрманын мәһв етмәли олдуғу микроблар јаваш-јаваш она гаршы «әләч» тапырлар. Мисал үчүн пенисиллинин мәһв едәчәји стрептококклар (ирин төрәдичи микробларын бир нөвү) пенисиллин парчалајан, зәрәрсизләшдирән фер-

мент пенициллиназа хазырлајырлар—өзлөрүнн мүдафнә едирләр. Көрүнүр, Нјутонун «тәсир әкс тәсирә бәрәбәрди» гануну тәкчә механикаја анд дејил, биоложи, һәтта сосиоложи елмләрә дә анд едилә биләр. Микроб ону мәһв еләјәчәк дәрмана гаршы «антидәрман» јарадыр—зүлм вә һагсызлыг ингилаба, үсјана сәбәб олдуғу кимн.

Профессорун фикринчә әкәр биз бир антибиотик јеринә бир нечә антибиотик гатышығыны ишләтсәк, перитонитләрнн мүаличәсиннн нәтичәләрннн јахшылашдыра биләрди. Она көрә ки, перитонити бир нечә нөв микроб чох вахт бирликдә төрәдир. Микробларын бәзисн пенициллинлә, башгасы стрептомицинлә, о бирисн биомитсинлә вә и. а. даһа асанлыгла мәһв едилә билир. Беләликдә, биз бир антибиотик јеринә 3—4 антибиотик гатышығыны ишләтсәк нәтичә даһа јахшы олмалыдыр. О заман бу јени бахым иди. Инди бир нечә антибиотик гатышығындан ибарәт дәрманлар хазырланыр вә кеннш тәтбиг олунур.

О ахшам профессор перитонитләрнн антибиотикләрлә мүаличәсиннн елә бөјүк марагла, һәвәслә вә инамла тәсвир етди ки, мән чох чәтин мәсәлә олса да күнү сабаһдан бу ишә башламағы гәрәра алдым.

Зивәр ханым кәлди. Бизә чај вә мејвә кәтирди. Озу алма сојуб әввәлчә мәнә, сонра профессора кәсиб верди. Орадан чыханда өзүмү көјләрнн једдинчи гатында һисс едирдим. Истәјирдим јолдан өтән, танымадығым адамлары дајандырыб дејәм ки, мән мүәллимннн евниндән кәлирәм! Елми иш мөвзусу алмышам! Мәннн тәбрик еднн!

Сабаһысы күндән кечәни күндүзә гатыб елми тибби китабханада перитонитләрә вә антибиотикләрә анд әдәбијјаты охумаға вә рефератлар (охунан мәгаләннн гыса мөзмуну) јазмаға башладым.

Бир мәгаләдә гәрибә бир тәклифлә растлашдым. Һәлә 1930-чу илләрдә чәрраһ һавличек перитонитләрнн мүаличәсиндә ультрабәнөвшәји шүалардан истифадә етмәји **мәсләһәт** көрүрдү. Онун фикринчә перитонит заманы **хәстәннн** вәзијјәтиннн ағырлығынын сәбәби тәкчә **принли** илтиһаб нәтичәсиндә зәһәрләнмә (интоксикасија) дејил, һәм дә капиллјарларда—ән кичик ган дамарларында ган дөвранынын позулмасыдыр. Ультрабәнөвшәји шүалар бу позуллуғу арадан көтүрүр. Бир

хәстәдә јохладым, доғрудан да кварс лампасы васитәси илә ультрабәнөвшәји шүаларла 5—6 дәгигәлик шүаландырма бағырсағларын рәнкиннн дәјишдирир, һәрәкәтиннн артырырды. Бу јахшы әламәт иди. Профессора данышдым, севинди вә тапшырды, кәләчәк мүшаһидәләрдә мүтләг антибиотикләрлә бәрабәр бу үсулдан да истифадә еднм.

Клиника ишчиләрнннн һәфтәлик мүшавирәсиндә профессор бу мәсәләни хусуси гејд етди. О деди ки, анчаг елми рәһбәрннн дедикләрнннн кор-коранә јеринә јетирмәк елми тәдгигат сајыла билмәз. Лазым кәлдикдә диссерант әввәлки планы дәјишдириб јени истигамәтдә ишләмәји бачармалыдыр. Чәкдији зәһмәтин, итирдији вахтын фәјдәсызлығыны һисс едән кимн өзүнү вә башгаларыны алдатмадан чәсарәтлә кечилән јола гәләм чәкиб тәзә ахтарышларә башламағы бачармалыдыр.

...1980-чи илин сентјабрында Бақыда кечирилән Загафгазија чәрраһларынын Х гурултајынын програмында перитонитләрнн мүаличәси мәсәләси дә вар иди. Мән республика чәрраһлары чәмијјәтинннн сәдри кимн бүтүн ичласларда иштирак едирдим вә бүтүн мәрузәләрнн диггәтлә дишлөјирдим. Гәрибәди, Фуад Әфәндијевин о заман перитонитләрнн мүаличәсинннн принципләрнн барәдә ирәли сүрдүју фикирләр бу күн дә өз гијмәтиннн итирмәјиб. Әксинә, бир чох мүлаһизәләр тәчрүбәдә сүбута јетиб, һәгигәтә чеврилиб...

Бүтүн бунлар сонралар мәннм елми ахтарышларымда дәфәләрлә әлиmdән тутду, јол көстәрди. Мән Фуад Әфәндијевин онларла ишчиләрнндән, тәләбәләрнндән бири идим. Јол көстәрмәк, һәвәсләндирмәк, өзүнә инам јаратмагла гол-ганад вермәк, уғурлу аддымлары иштиртмәдән вә кичилтмәдән гијмәтләндирмәк, сәһв етмәкдән горхмамағ, чәтинлијини, билмәдијини бојнуна алмагдан утанмамағ, кечәли-күндүзлү охумағ, ишләмәк ахтармағ кимн елми ишчијә лазым олан хусусијјәтләрнн бизә ашыламагла мүәллимимиз бизн вахтла аддылмамаға, ирәлиләмәјә, јүксәлишә сөвг едирди. Елә буна көрә дә 1 ил кечә-күндүз перитонитләрнн мүаличәсинә анд елми әдәбијјат топлајандан, 20 нәфәр сон дәрәчәдә ағыр перитонитли хәстәннн мүаличәси илә мәшғул олан-дан сонра мән бирдән-бирә елми ишими, даһа доғрусу диссертасија мөвзусуну өзүм дәјишдиридим. Сәбәб, жеңә дә профессор олду. Ијун ајынын ахыры иди. Кафедра

ишчиләри, о чүмләдән дә профессор 2 ајлыг мә'зуний-
јәтә чыхырдылар. Фуад мүәллим мәни јанына чагырыб
кичик түнд рәнкли шүшә габда 10—15 гр. ағ шәкәр то-
зуна бәнзәр дәрман верди. Үстүндә «Мезатон» јазыл-
мышды — илк дәфә ешидирдим. Тәәччүбләнмәдим, чүн-
ки инди күндә јени бир дәрман чыхыр вә чох вахт кө-
рүрсән ки, «јени» дәрман он илләрдән бәри таныдығын
«көһнә» дәрманын тәзә адла һазырланмыш формасы-
дыр. Тичарәт вә реклам мәгсәдилә ејни тәркибли вә
тә'сирли дәрманы һәр өлкә бир јени адла бурахыр. Дәр-
манлара анд мә'лумат китабларында дәрманын бир ады
јазылып, галан беш-алтысы бә'зән дә он-он беши мө'тәри-
зә ичәрисиндә садаланыр. Көһнә китабларда бу дәрма-
ны тапмадым, ән јени китабларда исә чох ғысача мә'лу-
мат вар иди. Чох чәтинликлә ики журнал мәгаләси тап-
дым. Бирн һәммин дәрманын елми тәдқиғат фармасевтика
институтунда синтези барәдә иди, о бирини дәрманын
һејванлар үзәриндә јохланылмасына анд иди. Биринчи
мәгаләдә дәрманын Москванын бир нечә клиникасында
јохланылдығы вә күчлү мүәличә тә'сирли олдуғы да
хәбәр верилрди. Мән ики ај јайы һеч бир јерә кетмәли
дејилдим. Мадди вәзијјәтим мә'зунийјәтә чыхмаға им-
кан вермирди. Аиләми рајона — евимизә даға көндәриб
өзүм шәһәрдә галмышдым. Демәк олар ки, кечәли-күн-
дүзлү клиникада идим. Қирајә етдијим еви бошалтмыш-
дым. Мәнзилим јох иди. Бу ики ај әрзиндә 35—40 хәстә-
дә мезатону јохладым. Гәрибә дәрман иди. Тоз шәклин-
дә ичлидикдә вә еләчә дә ијнә илә дәри алтына, әзәләјә
вә дамар дахилинә вурулдугда, ган тәзјигини галдырыр-
ды. Ағыр зәдәләнмәләр заманы, операсијанын ағыр
етапларында вә бир чох башга хәстәликләр заманы ган
тәзјиги ашағы дүшә билир. Бәлә һаллар шок, коллапс
вә јахүд гипотонија (гипертонијанын — ган тәзјигинин
јүксәлмәсинин әкси) адланыр. Ган тәзјиги кәскин енәр-
кән вә бир нечә саат әрзиндә галхмајанда һәјат үчүн
тәһлүкә төрәнир. Одур ки, ағыр хәстәләрдә ган тәзјиги
нәзарәт алтында сахланылып, операсија заманы исә
һәр он дәгигәдән бир өлчүлүр. Тәзјиг дүшдүкдә дәрһал
тәдбир көрүлүр: ган көчүрүлүр, мүхтәлиф дәрманлардан
истифадә олунур. Бә'зи хәстәләрдә гипотонија хәстәлији
олтур — ган тәзјиги даима вә ја узун мүддәтдә нормадан
бир гәдәр ашағы олур — 90/70, 80—65 вә и. а. Бунун
сәбәби тәзә кечирилмиш ағыр хәстәлик, операсија (са-

ғалма дөврү), гидаланма позғунлуғы, ја да әсәб вә ен-
докрин вәзиләри фәалијјәтинин јүнкүл дә олса позулма-
лары олур. Гипотонијалы хәстәләр тез јорулмагдан,
һалсызлыгдан, јухусузлугдан, сәбәбсиз кефсизликдән
шикајәт едирләр. Һәр ики нөв гипотонија заманы ган
тәзјигини азачыг артыран дәрманлар бу шикајәтләри
арадан көтүрүр. Бәлә һалларда хәстәләр һәртәрәфли
вә диггәтлә мүәјинә олунурлар. Әкәр гипотонијанын
сәбәби хусуси мүәличә тәләб едән мүәјјән бир хәстәлик
дејилсә бәдәнни үмуми вәзијјәтинин јахшылашдыран
маддәләр мүбадиләсини, иштаһаны, јухуну нормаја са-
лан тәдбирләрлә (идман, үзкүчүлүк һавада кәзинти, са-
наторија—курорт мүәличәси) јанашы дәрманлардан,
витаминалардан вә дамар тонусуну азачыг артыран вәси-
тәләрдән истифадә олунур. Бәлә дәрманлардан бирн дә
әлиминдә олан чох ғыса мә'лумата көрә мезатон олма-
лыды.

Апардығым мүшаһидәләр чох јахшы нәтичә верди.
Гәрибә иди, мезатон шок, коллапс вә гипотонија за-
маны башга һеч бир дәрман көмәк еләмәдији һалларда
бәлә ган тәзјигини јүксәлдиб нормаја салыр вә хәстә-
ләри ағыр вәзијјәтдән чыхармаға чох бөјүк көмәк көс-
тәтирди.

Бизә мә'лум олан дәрманларын һеч биринин тә'сири
мезатонунку кими давамлы, јумшаг вә әлверишли де-
јилди. Суал верилә биләр, јәни дәрманларын тә'сири
давамсыз, сәрт вә әлверишсиз дә ола биләр?

...Дәрманларын тарихи инсан мәдәнијјәтинин тарихи
гәдәр гәдимдир. Халг арасында «аллаһ (бизим анламада
тәбиғәт) мин дәрәд, мин бир дәрман јарадыб» дејәрләр.
Бу мүдрик, никбин, ишыглы, үмидли сөз инчисиндә бө-
јүк һәгигәт вардыр. Әкәр хәстәликләри вә дәрманлары
сајыб тутушдурсаг, бир хәстәлијә «он» дәрман дүшдүјү-
нү көрәрик. Нијә бәлә чох? Она көрә ки, елә бир дәрман
јохдур ки, ондан јахшысы ола билмәсин. Ахтарыб тап-
маг лазымдыр! Ахтарышлар бүтүн дүнјада давам едир,
хусусән елмин ингилаби сычрајышы илә сәчијјәләнән
ијирминчи әсримиздә. Фикримн ајдынлашдырмаг үчүн
садә (бәлкә мәнә бәлә кәлир) бир мисал кәтирим. Но-
радреналин адланан дәрман да ган тәзјигини јүксәлдир,
анчаг мезатондан фәргли олараг:

1) дахилә (ағыздан) гәбул олунаркән тә'сир көс-
тәрир.

2) ган тэзјигини јүксэлдир, ејни заманда нэбзи тезлэшдирнр, бу да арзу олунан дејил.

3) ган тэзјигини бэ'зэн чох шиддэтлн галдырыр, үрэјин ишини чэтинлэшдирнр вэ и. а.

Мезатонда бу кэсирлэр јохдур вэ ја чох аздыр. Белэликлэ, мезатон даһа јумшаг вэ элверишли тэ'сир кэстэрир.

Профессор мэ'зуннјјэтдэн гајыдыб ишэ чыхан кини јанына кедиб мүшәһидэләрим барэдә мә'лумат вердим. 2 илдән сонра «мезатонун чэрраһлыгыда тэтбиги» мөвзусунда намизэдлик диссертасијам һазыр иди. Өлкәмиздә мезатону өјрәниб кениш тэтбигини елми эсасландыранлар сырасында инди дә бизим клиниканын ады биринчиләрдән сајылыр. Мүәллимимиз өн чәркәләрлә ајаглашмагы бачарырды вэ бизи дә архасынча апармаға чалышырды.

Биз онунла һәр көрүшәндә бир јенилик ешидирдик вэ баша дүшүрдүк ки, биримиз тапшырыг алачагыг. Инкилис дилини билдији үчүн вэ бизим, еләчә дә хариҗи тибби әдәбијаты мүнтәзәм изләдији үчүн тибб елминин јениликләриндән чох тез хәбәр тутурду. Журналдан кәсиб көтүрдүјү мәгаләјә санчылмыш кичик бир қағызда тапшырыгыны јазырды, вахтыны тә'јин едирди вэ биримизә верирди. Бу јолла онларча тәзә дәрман, тәзә мүәјинә вэ мүәличә үсулу өјрәнилир вэ тэтбиг олунурду. Москвада вэ башга шәһәрләрдә ишләјән чэрраһ һәмјерлиләримизлә әлагә сахлајырды, мәктублашырды. Онлары Бақыја кәләркән клиникаја дә'вәт едирди, клиникамызда өз ишләринә анд чыхыш етмәсини хаһиш едирди.

Јадымдадыр, бу күн республиканын көркәмли чэрраһ алимләриндән олан Бөјүккиши Ағајев, танынмыш рус алими Гулјајевин клиникасында аспирант оларкән Бақыја кәлмишди. Әфәндијев ону гәбул етди. Мә'рузәсини динләдик вэ о бизә операсија заманы о вахт тәзә үсул олан күчләндирилмиш агрысызлашдырманы кәстәрди.

Ермәнистандан, Күрчүстандан кәлән чэрраһларын чоху бизим клиникаја кәлирдиләр. Һансы шәһәрә кетсәм мүәллимимин таныш вэ достларына раст кәлирәм. вэ чохлары илә достлуг вэ јарадычылыг әлагәләри јаратмышыг. Јеревандан проф. И. Х. Кеворкјан, С. С. Шарманјан, Г. Мирзә-Авакјан, Тбилисидән Г. Жванија,

Г. Хундадзе, М. Комаһидзе, Махачкаладан Р. Әскәрхановла вэ бир чох башгалары илә һәр көрүшүмүздә бир гајда олараг Ф. Әфәндијевин јад едирик. Москвада, Ленинградда, Кијевдә адлы-санлы чэрраһларын — һематологларын әксәријјәти Фуад Әфәндијевин һагында бөјүк һөрмәтлә данышырлар, ону истә'дадлы алим вэ көзәл инсан кини јад едирләр.

БАЛДАН ШИРИН, ЗӘҺӘРДӘН АЧЫ

Чэрраһлыг гәрибә сәнәтдир, гәрибә елмдир. Чэрраһларын һәјаты мараглы, өмүр боју унутулмасы мүмкүн олмајан һадисәләрлә нахышланыр. Мүхтәлиф рәнкли нахышлар вэ хатирәләр... Халг һәкимләри севир, онларын ағыр вэ шәрәфли әмәјини гүјмәтләндирнр, һәтта ортабаб һәкимини белә һәр кәнддә бир еви олур. 20—30 илдән сонра да һәкимин зәһмәти унутулмур. Көзләмәдији јердә вэ вахтда сәнәтнин бәһрәсини дәрир.

Бу јахынларда Бақыдан Кировабада кедирдим. Иш елә иди ки, сабаһ саат 2-дән кеч олмајараг Кәнчәдә олмалы идим. Тәјјарәјә билет алдым. Аеропортда 3—4 саатлыг үзүнтүлү көзләмәдән сонра бу күн һава шәраитиндән асылы олараг учуш олмајачагы е'лан едилди. Ева гајытдыг. Сабаһысы күн аеропортда јенә дә учачағымыз тәјјарәнин кечикәчәји е'лан олунду. Вахты итирмәк олмазды. Бирбаша аеропортдан бизи јола салмаға кәлән гоһумумузун машины илә јола дүшмәји гәрара алдыг. Әли Бајрамлыја чатмамыш артыг сүр'әтлә кетдијимиз үчүн машинымызы сахладылар. Автомобил мүфәттишлијинин постунда чохла машин топланмышды, биз дә онларын ичиндә. Кечикирдик. Машындан дүшүб сәнәдләримизи алмыш милис ишчисинә тәрәф кедирдим ки, бир чаван баш лејтенант јахынлашыб көрүшдү.

— Хош көрдүк, Нурәддин мүәллим?

— Салам.

— Мәни сиз танымырсыз. Фамилијам Аслановдур. Анамы 1970-чи илдә операсија едиб өд кисәсини чыхарыбсыз.

Азачыг сонра оғланын ким олдуғуну билдим. Биринчи дәфә көрүрдүм, амма о мәни таныјырмыш. 5 дәгигәдән сонра сәнәдләримиз гајтарылды, јола давам етдик.

Белә һадисәләрин һәр һәким онуну, жүзүнү даныша биләр. Һәкимләрин зәһмәти унутулмур. Әкәр һәким өзү-өзүнү хырдаламајыб, дашыдығы адын, гуллуғ етдији ишин мүғәддәслијини унутмурса, хәстәјә кәлир мәнбә-ји кими бахмырса онун әмәји унутулмур. Неч кәс неч вахт һәкимини унутмур!

Анчаг һәкимин һәјатында елә күнләр, елә дәгигәләр олур ки, онун ағры вә әзабыны неч бир шејлә мүғәјнсә етмәк мүмкүн дејил. Өвладыны, гардашыны, бачысыны, атасыны, анасыны, севкилисини итирмиш адамын мә-зәммәт вә ағры илә долу бахышы һәкимниц үрәјинә сан-чылыр. Бә’зән бахышдан башга ачы сөз дә ешитмәли олурсан. Фәрги јохдур, тәгсирин вар, ја јох. Әлбәттә, өзүнү күнаһкар сајанда, биләндә ки, мүаличәдә вә ја диагнозда сәһвин олуб, бу ағры дәһшәтли мәнәви әза-ба чеврилир. Һәр һәкимин һәјатында белә һадисәләр олур вә ја ола биләр. Дүздүр, чох вахт инсанлар һәкимин неч бир пис нијјәти олмадығыны көрәрәк, уғурсузлуғун сәбәбини ја хәстәлијин ағырлығындан, ја хәстәнин вә онун јахын адамларынын тәгсирн үзүндән мүаличәнин кеч башланмасындан асылы олдуғуну анлајырлар вә һәтта «һәким биз сиздән разыјыг, көрүнүр тәләјимиз белә имиш, сиз әлиһиздән кәләни етдиниз» вә бунун кими ифадәләрлә һәкимә тәскинлик дә верирләр. Доғрудан да, һансы һәким мүаличәсинин уғурсузлуғуну арзулаја биләр? Һәр өлән хәстә илә һәким дә бир нөв «өлүр», дириләнлә «дирилир».

Фуад Әфәндијев бөјүк алим олмагла јанашы вә бәлкә дә ондан габаг чох истә’дадлы һәким иди. Бәли, истә’дадлы. Тәбабәт елмдир, анчаг һәкимлик сәнәтдир. Һәм дә һәтта инчәсәнәтә даһа јахын сәнәтдир. Һәким хәстәләрин тәкчә физики хәстәлијини мүаличә етмәклә кифәјәтләнә билмәз. Хәстәнин мә’нәви, психоложи тә-сирә чох бөјүк еһтијачы олур. Һәкимин даврашы, данышығы, сәсинин аһәнки, үзүнүн ифадәси хәстә үчүн сон дәрәчәдә вәчиб информасијадыр. Бу информасија хәстәнин өз хәстәлији, вәзијјәти вә тәләјинә мүнәсибә-тинин формалашмасында, апарылан мүаличәјә ина-мында вә һәтта мүаличәнин нәтичәсиндә вә уғурлулу-ғунда чох бөјүк рол ојнајыр. Фуад мүәллим бу чәһәт-ләри чох јахшы билирди. Вә гајыкешлији, диггәтлили-ји, гәтијјәти, нәзакәти вә әлбәттә, дәрин билији вә ити ағлы сајәсиндә хәстәләринин инамыны вә севкисини га-

занмышды. О, сәнәтин вә инсанлары севирди вә бунун гаршысында үмүмхалг һөрмәти вә севкисн газанмыш-ды. Анчаг онун һәјатында да сәнәти илә бағлы ачылар олмушду...

...1961-чи илин декабры иди. Академијадан чыхыб ја-хынлыдакы I нөмрәли хәстәхапаја кетдим. Республика-нын чох адлы-санлы бир алимн операсија олунмалы иди. Операсијаны һәммин әлимини досту академик Топчуба-шов апармалы иди. Фуад Әфәндијев көмәк едәчәкди. Мән чәрраһлыг шө’бәсинә галхдым. Профессору каби-нетдә әл-үзүнү јујан јердә көрдүм. Дәсмалла үзүнү сн-лә-силә деди:

— Операсија чох јахшы кечди. Мустафабәј асанлыг-ла вәзи чыхартды, хәстәминин һалы ә’ладыр.

Сонра кетдим института. Күнүн икинчи јарысында хәбәр тутдум ки, хәстәнин һалы пislәшир, ганахма башлајыб.

Бу хәстәлик адәтән јашлы адамларда (кишиләрдә) баш верир. Кәсрилиб көтүрүлән вәз елә јердәдир ки, бу вахт зәдәләнән дамарлары башга операсијалардакы кими тутуб бағламаг олмур. Ганахма адәтән өз-өзүнә асанлыгла дајаныр, анчаг чәрраһлар јахшы билирләр ки, тәхминин 100 хәстәдән бириндә-икисиндә чох ағыр фәсад баш верә биләр. Ганахма бир мүддәт сонра тә-зәдән башлајыр. Организм ганахманы дајандырмаг үчүн ганын лахталанма габилитјәтинин шиддәтләндирир. Нәтичәдә зәдәләнмиш веналарда тромблар әмәлә кәлир. Ганахма дајаныр вә ја азалыр, амма әвәзиндә јени гор-хулу фәсад баш вермәси тәһлүкәси јараныр. Бу тромб-лар асанлыгла гопуб ағ чијәр артеријаларына тәрәф кедиб ағыр, һәјат үчүн горхулу, ағ чијәр артеријасынын емболијасына сәбәб ола билирләр. Операсија олан ака-демикдә дамар хәстәлији — атеросклероз вар иди. Белә шәраитдә фәсад еһтималы хејли артыг олур. Фәлакәт баш верди. Ганахма сонрадан ағ чијәр артеријасынын емболијасына кәтириб чыхартды. Хәстә һәлак олду. Ахы о, республиканын көркәмли алыми олмасындан башга, М. Топчубашовун вә Фуад Әфәндијевин ән јахын досту иди. Белә вәзијјәтин фачиәсини анчаг башына белә һадисә кәлмиш чәрраһ баша дүшә биләр. Мәсә-ләни дүзкүн анлајан вә гијмәтләндирәнләрлә јанашы, әсассыз јерсиз фикир јүрүдән, һәкимләри бачарыгсыз-лыгда тәгсирләндирәнләр дә тапылыр. Дүздүр, беләлә-

ри аз олур. Амма бу азын өзү дэ һәким үчүн ағыр вэ дө-
зүлмэз мәнэви азаблара чеврилэ биллир. Мән бир һәким
кими чох јахшы биллирдим ки, һәмни хәстэдэ баш вер-
миш фәсадын гаршысыны алмаг чох чәтин, һәтта мүм-
күнсүз мәсәләдир. Хәбәр алына биллэр. Бәс белә идисә,
нә үчүн операсија апарылды? Она көрә ки, бунсүз мүм-
күн дејилди, хәстәлик мүтләг операсија тәләб едирди,
башга һеч бир јол јох иди. Һеч бир јол!

Бир нечә күн сонра профессор Әфәндијевдә үрәк
агрысы тутмалары шиддәтләнди вэ о мүаличәханаја
кетмәли олду, јанына кетмишдим. Ганы чох гара иди,
фикирли иди. Рәнки көмкөј иди. Демәк башы да агры-
ырды. Чох ләнкимәдим, бир гәдәр отуруб палатадан
чыхдым. Мәнә дедиләр ки, бир аз габаг профессор бир-
ики хәстә илә ејванда дајаныбмыш. Фуад Әфәндијев
танымајан бир хәстә јахылашыб: «Көрүрсүңүз дэ, һә-
кимләримиз нечә бөјүк бир алимимизни өлдүрдүләр» —
дејә әсассыз артыг-әскик данышыб.

Һәр шеј ајдын олду. Белә иттиһам әсассыз да олса,
хәстә чәрраһда баш агрысы вэ үрәк санчысы башлама-
сы үчүн тамамилә кифәјәт иди. Мән дэ ганыгара евә
гајытдым.

Чәрраһын һәјаты вэ зәһмәти истәр-истәмәз һәмншә
физики вэ мәнэви кәркишликлә бағлы олур. Физики
јорғунлуг, кәркишлик адәтән чох тез кечир вэ унудулур.
Бәзән бир нечә саатлыг ағыр операсијадан сонра чәр-
раһын гычлары сызылдајыр, ајагларынын алты јаныр,
көјнәјир, узун мүддәт өнә әјилмиш һалда ишләдијинә
көрә бөјнү вэ онурғасы агрыјыр. Операсија заманы бу-
лар һисс олунмур, анчаг операсијадан сонра јорғунлуг
вэ агрыны һисс едирсән. Гәрибә бурасыдыр ки, уғурлу
операсијадан сонрақы јорғунлуғун нәтичәси пис олан опе-
расијалардан сонракындан кәскин фәрғләнир. Мисал
үчүн; көкс гәфәсини ачыб ағ чијөрдә илтиһаблашмыш
һиссәни чыхартмаға һазырлашырсан. Шүбһән вар, бәл-
кә дэ шишдир. Операсија заманы шиш олдуғу ашкар
едилир. Мә’лум олур ки, кечдир, шиш јајылыб. Зәдә-
ләнмиш һиссәни кәсиб көтүрмәк ја мүмкүн дејил —
шиш үрәклә вэ ири дамарларла битишиб, ја да мә’на-
сыздыр — метастазлар вар. Көкс гәфәси тикилир. Опе-
расија чәми бир саат чәкир, амма чәрраһ операсијадан
өлү кими чыхыр. Инди гоһумлара нә дејәсән, наркоздан
ајыландан сонра һәкимә суал долу көзләрлә бахан

хәстәјә нә дејәсән? Һәгигәти демәк олмаз. Јаланы нечә
дејәсән? Белә операсијаларын сајы уғурлу операсија-
лара нисбәтән чох аз олдуғуна бахмајараг чәрраһа чох
пис тә’сир едир. Мәнэви агры о заман даһа кәскин һисс
едилир ки, чәрраһ нәдәсә өзүнү тәгсиркар билсин. Ја
диагнозда кобүд сәһв, ја операсија заманы баш вермиш
сәһв, чәтинлик вэ и. а. Чох тәәсүф ки, һәр бир чәрра-
һын өмрүндә белә һадисәләр баш верә биллир. Хәстәли-
јин мүрәккәблији, тәчрүбәнин азлығы, тамамилә тәса-
дүфи бир һадисә ағыр нәтичәјә сәбәб олур. Чәрраһ
күнләрлә өзүнә јер тапа билмир. Өмрү боју бу һадисәни
үрәк агрысы илә јада салыр. Мән сәһв дедикдә, диггәт-
сизлик, лагедлик, мәс’улијјәтсизлији нәзәрдә тутму-
рам — булар һәким сәһви дејил, чиннајәтдир. Һәким
сәһви дејилдикдә чәрраһын вицданила, мәс’улијјәтлә
әлиндән кәләнни етдијинә бахмајараг, диагнозда вэ ја
мүаличә тактикасында јол верилмиш јанлышыг нәзәр-
дә тутулур. Бу еһтимал сон дәрәчәдә аз олур. Һәкимлә-
рин ишинә гүјмәт верилдикдә — мән һәким олмајанла-
ры, хәстәләри вэ кәнар адамлары нәзәрдә тутурам —
ики чүр һағсызлыға јол верилир. Биринчиси һәкимин
ишини шиширтмәк. Ади бир операсијадан сонра хәстә
вэ онун адамлары мәсәләнн елә гәләмә верилләр ки, ку-
ја хәстә «ачыг-ашкар өлүмдән гуртарыб». Бәзән хәстә-
ләр буна өзләри дэ инанырлар. Јахын адамларыны да
инандырмаға чалышырлар. Бурада мәгсәд һеч кәси ал-
датмаг олмур. Хәстәјә онун хәстәлији һәмншә олдуғун-
дан чох-чох ағыр вэ чәтин кәлир. Хәстәнин јахын адам-
лары үчүн дэ ән ади операсијалар белә чох чидди һадисә
кими гәбул олунур. Һеч кәс операсијаја горхусыз
кетмир, хәстә биллир ки, јүз хәстәдән анчаг бириндә нә-
тичә пис ола билләр. Бу «бир» горху үчүн вэ операсија
уғурла нәтичәләнәндә хошбәхтлик һисси үчүн тамамилә
кифәјәт едир. Чәрраһларын ишинә гүјмәт верилдикдә
иккинчи һағсызлыг мәсәләнни маһијјәтини билмәдән, ан-
ламадан, әсассыз һөкм чыхармаг, фикир сөјләмәк, һә-
кимн тәгсирләндирмәкдир. Адәтән хәстәнин јахын адам-
лары хәстәлик вэ хәстә барәдә операсијадан габаг мүт-
ләг мә’лумат алырлар. 30 илдир чәрраһам, прили-хыр-
далы јүзләрлә ағ чијөрләрдә, дамарларда, мә’дәдә, өд
кисәсиндә операсијалар апармышам. Елә бир хәстә ол-
мур ки, операсијадан габаг онун гоһум-гардашы кәлиб
диагноз, едиләчәк операсијаја вэ ондан көзләнилән нә-

тичә вә баш верә биләчәк уғурсузлуг барәдә суаллар вермәсинләр. Хәстәнин өзүнә чаваб әксәр һалларда бир олур: «Һәр шеј җахшы гуртарачаг». Хәстәјә көзләнилән чәтинликләр вә риск һаггында һәгигәти демәк һәким етикасына сығышмыр вә мәнчә багышланылмаз сәһв сајылмалыдыр. Хәстәнин адамларына исә мүтләг мүәј-јән формада һәгигәт дејилир. Әкәр чәрраһ буну еләмирсә, бә'зән бөјүк наразылыглар баш верә биллр.

Кечә вахты хәстәханаја ағыр хәстә кәтирилдикдә, чәрраһ вәзијјәтин чиддилијини һисс етдикдә, хәстәнин җахын адамларына хәбәр верилмәсинә вә онларла көрүшүб данышмаға чалышыр. Ганун үзрә операсија үчүн анчаг хәстәнин өзүнүн разылыгы кифајәтдир, әкәр хәстә ушаг дејилсә вә һушу өзүндәдирсә. Лакин бир гәјда олараг хәстәнин җахын гоһумлары илә сәһбәт етмәк онлара вәзијјәтин чиддилији вә баш верә биләчәк нәтичәләр барәдә мә'лумат вермәк лазым кәлир. Бә'зән чәрраһ хәстәнин җахын адамыны ахтаранда буна башга чүрә баханлар да тапылыр. Әкәр чәрраһ хәстәнин гоһумуну натәминз мәгсәдә ахтарырса, о һәким дејил, диләнчидир, рәзилдир, чинајәткардыр. Мән әсл чәрраһдан, һәкимдән данышырам вә там әминәм ки, һәкимләрин, чәрраһларын бөјүк әксәријјәти хәстәјә намусла, вичданла јанашырлар. Һәким өзү дә, өвлады да, ата-анасы да хәстәләнир вә хәстәлијин нә олдуғуну биллр.

Һәкимн халг сефир вә гијмәтләндирир. Дејиләнләр хүсусән чәрраһлара аиддир. Нәдәнсә халгын нәзәриндә чәрраһлыг табәбәтин зирвәси сајылыр вә чәрраһларын ады һәкимләрин ичәрисиндә хүсуси чәкиллр.

Фуад Әфәндијевин үрәк ағрысынын о уғурсуз операсијадан сонра шиддәтли тутмаја чеврилмәси әсассыз дејилди. Дедијим кими хәстәлијин өлүмчүл фәсады нә диагнозда, нә дә мүәличә тактикасында сәһвлә бағлы дејилди. Ағыр нәтичәнин объектив сәбәбләри вар иди. Операсија мүтләг олунмалы иди. Риск вар иди вә өзүнү көстәрди. Көрүнүр профессора җахынлашыб, өзү дә билмәдән она ағыр мә'нәви зәрбә вуран адам өз күнаһы вә һагсызлыгынын нәтичәси һаггында һеч бир шеј анламырмыш.

Мә'нәви ағры физики ағрыдан бир даһа она көрә күчлүдүр ки, физики ағрыја јаддаш јохдур. Биз дүнән-ки ән дәһшәтли физики ағрымызы јада саланда, ағры һисс етмирик, мә'нәви ағрылар исә һәр дәфә јада дү-

шәндә тәзәләнир. Бир тәһгиредичи сөз вә ја һәрәкәт инсаны бүтүн өмрү боју әзаб чәкмәјә мәһкум едә биләр. Халг арасында «гылынч јарасы сағалар, сөз јарасы сағалмаз» дејилдији дә буна көрәдир. Мә'нәви ағры — мәнфи емоцијалар: наразылыг, инчиклик, бөјүк кәдәр, нифрәт инсаны бирбаша хәстәләндирә, һәтта өлдүрә дә биләр.

ДӘРИНЛИК, ЈА КЕНИШЛИК?

Фуад Әфәндијевин ән марағлы чәһәтләриндән бири онун билијинин вә мараг даирәсинин сонсуз кенишлији иди. Сонсуз сөзүнү мүбалиғә үчүн ишләтмирам. Јанмаға һазыр олан гуру гов кими ону алышдырмаг үчүн бир гыгылчым кифајәт иди. Онун чап олунмуш елми мәгәләләринин сајы 140-а җахын иди. Индики өлчүләрлә бу бир о гәдәр дә чох дејил. Анчаг әсәрләри көздән кечирдикдә тәәччүбләnmәмәк мүмкүн олмур. Аз гала һәр мәгәлә бир јени мөвзүја һәср олунуб.

Тәбабәт башга елмләрдән чох фәрғләнир. XX әсрдә елмдә диференсиасија вә интеграсија проселәринин мүнасибәтләри чох тәзадлы шәкилдә өзүнү көстәрир. Бир тәрәфдән фундаментал вә тәтбиги елмләрдә диференсиасија кедир. Мисал үчүн, физика елми онларча саһәләрә ајрылыр, нәзәри физика, тәчрүби физика, јарымкечирпчиләр физикасы, молекулјар физика вә и. а. икинчи тәрәфдән ики вә ја даһа чох ајры-ајры елми бирләшдирән елм саһәләри әмәлә кәлир: — биокимја, биофизика, биоенеркетика, астрофизика вә и. а. Техники елмләрдә диференсиасија даһа чох сүр'әтлә кедир. Техники ихтисаслар кетдикчә даралыр. Елми тәдгигат институтларында онларла мүхтәлиф лабораторијалар ачылыр, һәрәси өз саһәси илә мәшғул олур. Тәбабәтдә бу просес чох бөјүк чәтинликләрә сәбәб олур. Башга елм саһәләриндән фәрғли олараг табәбәтин объекти инсан бүтөв бир организмдир, бир-бири илә сых әлағәдә олан үзв вә системләрин ајрылмаз вә мүрәккәб бирлијидир. Бир үзвүн вә ја системин истәр нормада вә истәрсә паталокиијада (хәстәлик, нормадан кәнар) фәалијјәтини о бири үзвләрдән вә бүтөв организмдән ајырыб өјрәнмәк чох вахт чәтин, бә'зән исә мүмкүн олмур. Клиник табәбәтдә, јә'ни тибб елминин наилијјәтләриндән хәстәликләрин диагностикасы, мүәличәси вә профилактика-

сында истифадэ олунаркэн бу мәсэлэ даһа да чэтин-лэшпр.

Бир машинын карбуратору вэ ја трамлјору хараб оларкэн һәмни һиссәни тәмир едиб вэ ја дәјишдирир-ләр, бунунла да иш дүзәлир. Инсанын исә хәстәлији әк-сәр һалларда бир үзвү вэ ја системи јох, бир нечәснини әһатә едир. Һәтта ајрыча бир үзвүн хәстәлији бүтүн ор-ганизмдә мүхтәлиф дәјишкликләрә сәбәб олур. Тибб институтунда охујаркән һәкимләр ајры-ајры хәстәлик-ләрин сәбәбнини, кедишнини, мүаличәснини өјрәннрләр. Һәјатда исә һәр хәстәдә ејни хәстәлик о бири хәстәдән фәргли кедә биләр. Хәстәнин јашы, чинси, әввәлләр ке-чирдији хәстәликләр, јанашы хәстәликләрн бурада мү-һүм рол ојнајыр. Беләликлә, истәр тәбабәт елминдә, ис-тәрсә дә тәчрүби тәбабәтдә (һәкимликдә) ихтисаслаш-ма бир тәрәфдән фәјдалыдырса, о бири тәрәфдән али-мин вә ја мүтәхәссисини ишини хејли чәтинләшдирир.

Буна көрә дә башга елм саһәләриндә универсаллыг бир нөв «јарашыг» сајыла биләрсә тәбабәтдә чох вахт зәруријјәтә чеврилнр. Истәр гәдимдә, истәрсә дә инди ән танынмыш, тибб елминн вә һәкимлик сәнәтинн көр-кәмли вә гиймәтли әсәрләр вә ихтираларла зәнкинләш-дирмиш алим вә мүтәхәссисләрн өз «дар» саһәләрин-дән башга тәбабәтин вә үмумијјәтлә елмин башга саһә-ләринин әсасларына анд лазым олан гәдәр дәрнн билн-кләрн олмушдур. Өз «дар» ихтисасынын чәрчивәсиндән чыха билмәјән бөјүк алим танымырам вә көрүнүр ки, бу мүмкүн дејил — «дарлыг» бөјүклүјүн әләмәти ола билмәз.

Мәлумдур ки, кенишлик мүәјјән мәнада дәрннли-јин азалмасы һесабына олмалыдыр. Анчаг елмин де-мәк олар ки, бүтүн саһәләриндә, тәбабәтдә исә хүсусилә, оптимал эффект ихтисасда «кенишликлә» «дарлыгын» дүзкүн таразлашмасы, пропорционал гатышыгы илә тә-мин едилә билнр.

Бу күн бүтүн дүнјада чох ашкар бир мејл өзүнү көс-тәрмәкдәдир: нисбәтән кичик, 200—300 чарпајысы олан бир ихтисаслы (чәрраһлыг, невроложн, терапевтик вә и. а.) хәстәханалар әвәзинә 1500—2000 чарпајылыг де-мәк олар ки, бүтүн дар ихтисаслары әһатә едән һәр би-ри 40—50 чарпајылыг 15—20 шөбәси олан хәстәхана-ларын тикилмәси даһа мәгсәдәујгун сајылыр.

Үмумијјәтлә, елмдә вә еләчә дә тәбабәтдә ихтисас-

лашма зәруријјәтдән доғмуш бир просесдир. Һәр бир дар саһә һәчмчә вә методик тәминатча о гәдәр бөјүјүб, кенишләннб, мүрәккәбләшнб ки, бир мүтәхәссисин бир нечә саһәни тәләб олуна сәвијјәдә әһатә етмәси чох чә-тинн вә һәтта мүмкүнсүз олуб. Ејни заманда объект — хәстә тамлыгында галыр вә чох вахт дар ихтисас чәрчи-вәсиндә хәстәни вә хәстәлији дүзкүн гаврамаг вә мүа-личә етмәк һәддән артыг чәтин мәсәләјә чеврилнр. Бу чәтинликдән бир нечә чыхыш јолу вар: мүхтәлиф дар саһә мүтәхәссисләринин јанашы ишләмәси вә тез-тез хәстә чарпајысы јанында, консилнумларда, биркә елми конфраисларда, музакирәләрдә растлашыб көрүшмәси чәтинн вә мүрәккәб диагностика вә мүаличә снтуасија-ларында бир-бирини тамамламасы. Бу тәмас вә әләгә-ләр систематик вә стабил олмалыдыр — вахташыры јох, һәр күн, һәр саат бир биһа вә ја комплекс дахилндә. Белә ири универсал, чох профилли хәстәханаларын ја-радылмасынын бир үстүн чәһәти дә вар. Онколожн, психиатрик вә дермато-венероложи хәстәханалар там ајрылыб, хүсуси мүәссисә кими јарадылдыгда бура көн-дәрилән хәстәләр психоложи олараг өзләринн чох пнс һисс едирләр. Хәстәләрә онколожн хәстәханада јатмаг тәклиф етдикдә онлар чох пнс һала дүшүр вә мүмкүн гәдәр бу ады дашымајан хәстәханаја көндәрилмәләри-ни хәһиш едирләр.

Көрүнүр јахын кәләчәкдә бу мәсәлә тәдричән һәлл олунмага башлајачаг.

Фуад Әфәндијев оптимал һәким универсаллығынын чох көзәл нүмунәси олмага бәрабәр јухарыда көстәр-дијим мүхтәлиф ихтисас саһибләринин биркә фәалијјә-тинин тәчрүби тәбабәтдә фәјдалылығыны вә зәруриј-јәтинн чох јахшы баша дүшмүшдү. О күн јох иди ки, клиникамызда консилиум олмасын. О мүхтәлиф пешә саһибләри илә вә еләчә дә бир сәнәтдән олан бир нечә мүтәхәссислә мәсләһәтләшмәји чох севәрди. Мәлумдур ки, һәтта бир дар саһә үзрә мүтәхәссисин өзүнүн даһа јахшы билдији даһа дар проблем саһәси вар. Мүәлли-минин јолу илә кедәрәк онун јаратдыгы вә артыг 18 ил-дир ки, рәһбәрлик етдијим чәрраһлыг институтунун их-тисаслашмыш дамар, үрәк, ағ чијәр чәрраһлығы шөбә-ләринин чарпајыларынын 15—20 фаизинин үмуми чәр-раһлыға анд хәстәләр үчүн истифадә олунмасыны мәс-ләһәт билмишнр. Һәр бир чәрраһ һансы саһәнисә даһа

јахшы дәриндән билмәклә, бу сәһәдә елми тәдғигат иши апармагла јанашы үмуми чәрраһлыг һазырлығына малик олмалыдыр. Дар ихтисаслашма даһа чох елми тәдғигатлара аид олмалыдыр. Һәким исә сәнәт даһили вә сәнәтарасы универсаллыға чан атмалыдыр — өз дар ихтисасыны сахламагла бәрабәр. Чәтиндир, анчаг јекәнә дүзкүн јолдур. Фуад Әфәндијевдә бу мејл чох ајдын вә күчлү иди. О бурада да вахты габагламышды.

Бизә орта вә али мәктәбдә дәрс дејәнләрн дә, ихтисасымызы, пешәмнзи бизә өјрәдәнләрн дә, елмдә, сәнәтдә бизә јол көстәрнб архасынча апаранлары да өз идеялары, дүнјакөрүшләрн, сәнәтләрн илә ағлымыза, руһумуза доғмалашанлары да вә сон заманлар исә адичә һөрмәт етдијимизн билдирмәк истәдијимиз адамлары да мүәллим адландырырг. Бә'зән бизә дәрс демәмнш бир мүәллимимизн дәрс демиш мүәллимләримизн чохундан даһа артыг севирик. Чох вахт мүәллимләримизн бә'знләрн бизим онларын «шакирди», «тәләбәси» олдуғумузу һеч билмирләр дә.

Фуад мүәллимнн мүәллимлији һәм сөзүн әсл мәнасында, һәм дә мәним кими тәләбәләрн үчүн чохчәһәтли иди. О, бизә институтда охујаркән предмет мүәллимн кими, аспирантурада вә ординатурада елми рәһбәр кими, чәрраһлыгда устад кими, һәјатда мүдрик дост, ишыглы вә хејирхаһ шәхсијјәт кими, вәтәндаш кими мүәллимлик едирди. Дәрс демирди, өјрәдирди.

Мүһазирәләрн чох марағлы вә мәзмунлу олурду. Мөвзуну бир гәдәр рәсми академик стилдә тәғдим едирди. Мүһазирә вахты артыг сөзү, мөвзудан кәнара чыхмағы семирди. Бә'зән чох инчә јумор ишләдирди. Мүһазирәдә хырда тәфсилатчылыға вә јерсиз нәзәријјәчиликә јол вермирди. Бөјүк тәчрүбн әһәмијјәти олан әсас принципал мәсәләләрн бә'зән мүхтәлиф сәвијјәләрдә тәқрарлајырды. Тәләбәни мүһазирәнн фәал иштиракчысына чевирә билирди. Тәзадлы бир суал гојуб ону јаваш-јаваш ачырды. Тәләбәләрнн әксәријјәтиннн бу чох хошуна кәлирди. Анчаг бир аз зәиф тәләбәләр әснәјирдиләр. Мүһазирәннн кәркин информасија ахынына дөзә билмирдиләр. Беләләрн аз иди. Имтаһан заманы тәләбәннн тәкчә билијинн јох, онун дүшүнмә габилијјәтинн, ағлыны да јохламағы семирди.

Мисал үчүн, бир тәләбә билетин биринчи суалына белә бир чаваб верир. «Ағ чијәрләрнн ехинококку әса-

сән ағ чијәрләрнн зәдәләјир». Профессор дәрһал тәләбәни дајандырырды:

— Бу чүмләннн мә'насы нә олду? Дедијиннзи јазын вә фикирләшин.

Тәләбә бир гәдәр гызарараг «Бағышлајын профессор, әлбәттә, там мә'насыз сөзләрдир, өзүмү итирдим».

Профессор бу сәмннн вә ағаллы чавабдан јумшалыб дејирди:

— Јахшы, фикирләшин, тәләсмәдән ағ чијәр ехинококку бардә һәр нә билпрсиннзсә данышин.

Профессорун сакитлији, јумшағлығы тәләбәни чүр'әтләндирди. О өзүнү әлә алыб билдикләрннн дејирди, чавабына лајиг гијмәтинн алырды.

Бә'зи тәләбәләр механики әзбәрләмәни севириләр. Онлар ағылларындан чох јаддашларына күвәннрләр.

...Бир тәләбә чох тез-тез, бир гәдәр мүрәккәб вә о гәдәр дә дүзкүн гурулмамыш, китаб чүмләләрннә бәнзәр ифадәләрлә чаваб верир. Бирдән профессорун фикринн кимсә јайындырыр. Тәләбә дајаныр. Профессор она тәрәф дөнүб: — һә, давам един, — дејир.

— Профессор ичазә верин башдан башлајым, — дејә тәләбә лент јазысы кими биринчи дәфә дедикләрннн тәқрарламаға башлајыр.

Һисс олунур ки, билик сәтһндир вә әсасән јаддашдан кәлир. Тәләбә дүшүнә-дүшүнә өз сөзләрн илә данышмыр. Белә һалларда профессорун наразылығы һисс олунурду. Чох вахт о тәләбәни дајандырыб «кечин о бирн суала» дејәрәк сорғуну давам етдирди. Бир шәј там ајдын иди, профессор билијин кәсиринн дүшүнмә габилијјәтиннн кәсириндән асан бағышлајырды. Ағылы биликдән вә билији ағылдан ајырыб гијмәтләндирмәк чох чәтиндир, чүнки бунлар бир-бирн илә чох сых бағлыдырлар. Билик реал варлығын мүхтәлиф сәһәләрннә аид мәлуматдыр. Ағыл исә дүшүнмә габилијјәти — фактларын бир-бирн илә әлагәсинн көрмәк вә гијмәтләндирмәк, синтез, анализ вә үмумиләшдирмә габилијјәтинн әһатә едир. Һәр бир инсандә мүәјјән өлчүдә һәм билик вә һәм дә дүшүнмә габилијјәти, ағыл олур. Анадан олан күндән башлајараг инсаннн билији вә ағыл дурмадан инкишаф етмәјә башлајыр. Анчаг һәлә кичик јашларындан ушағлар бирн-бириндән, јашларына мү-

насиб, ағыл вә биликләрилә фәргләниләр. Бир аиләдә, там ејни шәрантдә бөјүјән, һәтта екиз ушагларын белә бу чәһәтдән бир-бириндән фәргләнмәси көстәрир ки, ағыл вә билијин формалашмасы вә инкишафында бир чох дахили вә харичи амилләр иштирак едир. Инсанын ирси хүсүсијјәтләри, ана бәтиннән башлајараг онун физики инкишафына тәсир едә биләчәк амилләр (хәстәлик, гидаланма вә с.) онун бөјүдүјү аилә мүһити вә аиләдән кәнар ичтиман мүһит, тәрбијәси вә һәтта бир чох тәсадүфи һадисәләр ағлын вә билијин инкишафына тәсир едиб ону јөнәлдә вә дәјишдирә билир. Психологлар ејни јашда, тәхминән ејни шәрантдә бөјүмүш (ејни шәһәрдә анадан олуб вә бир мәктәбдә охујан) ушагларын әгли габилијјәтини өјрәнмәк үчүн хүсуси елми методлардан истифадә едирләр. Һәтта интеллектуал потенциалы өлчмәк үчүн мүхтәлиф әмсаллар — миғдар көстәричиләри дә тәклиф олунуб. Ушаглара мүхтәлиф нөвлү суал вә тапшырыглар верилир. Чаваблар хүсуси һесабламаларла гијмәтләндирилир. Нәтичәләр көстәрир ки, интеллектуал габилијјәти орта сәвијјәдән чох јүксәк оланлар вә еләчә дә чох ашағы оланлар азлыгда галыр. Јохлананларын бөјүк чохлуғу орта вә ортаја јахын јерләрә дүшүр. Демәли, формалашма дөврүндә ушагларын әксәријјәтинин һеч олмаса орта интеллектуал габилијјәти олур. Интеллектуал потенциалы тәшкил едән ики амил—ағыл вә билик анчаг вә анчаг систематик зәһмәт вә тәрбијә нәтичәсиндә артыб инкишаф едә биләр. Билик күндәлик мүтәлиә, орта вә ја али мәктәбдә кечилән дәрсләри өјрәнмәк јолу илә дурмадан артырыла биләр. Дүшүнмәк габилијјәти дә өз-өзүнә јаранмыр. Бурада мүтәлиәнән тәрбијә вә өзүнү тәрбијәнин ролу чох бөјүкдүр. Аиләдә ата-ана өз өвладларына, мәктәбдә мүәллимләр шакирдләринә, коллективдә јолдашлар вә достлар бири-биринә дүшүнмәк, мәнтиги фикир јүрүтмәк, фактлары механики олараг мүшаһидә едиб јадда сахламагдан башга онларын әлағәләрини изләјиб арамаға чан атмағы ашыламалыдыр.

Фуад мүәллим тәкчә тәләбәләрә јох, өз ишчиләринин һамысына бу интеллектуал тәрбијәнин әһәмијјәтини бә'зән сөзлә, чох вахтса өз шәхси нүмунәси илә баша салмаға чалышырды.

Бир елми мәғаләјә вә ја диссертасијаја ад сечмәк ләзым кәлирдисә о дејирди: «Кәлин фикирләшәк. Гә-

ләм-кағыз көтүр». «Дүшүнмәк» башлајырды: ики, үч вариантда ад јазыларды. Јаваш-јаваш мәғаләнин вә ја диссертасијанын маһијјәтинә уғун сөзләр, ифадәләр әлавә олунмаг, дәјишилмәк, силнимәк јолу илә бир-бирини әвәз едирди. Мүбаһисәләр баш верирди. Бир гәјдә олараг сон нәтичәдә долғуи, гыса вә ајдын бир ад сечилиб тапылырды. Бу бир нөв, «коллектив дүшүнмә» сеансына чеврилди. Ејни шәкилдә хәстәләрини диагнозу, елми иш планлары, һесабатлар мүзакирә олунурду. Күндән-күнә, илдән-илә биз дүшүнмәк өјрәнирдик. О, диссертасијанын нәтичәләрини диктә етмирди. Диссертанты үч дәфә, беш дәфә јеннән фикирләшиб, даһа уғурлу ифадәләрлә өз елми ишләринини јекунларыны гыса вә ајдын нәтичәләр шәклиндә јазмаға мәчбур едирди. Бир мәзәли әһвалат данышарды.

Бир шаһын вәзиринин оглу 10—15 ил о заманын бөјүк алимләринини јанында дәрс алдыгдан сонра вәтәнинә гајыдыр. Шаһ вәзирини оглунун нә илә гајытдығыны јохламаг үчүн ону јанына чағыртдыр. Оғлан кәлмәкдә икән шаһ гашлы үзүјүнү чыхарыб овчуна алып, кириләдир. Оғлана тәклиф едир ки, овчундакынын нә олдуғуну «елминин» күчү илә тапсын. Оғлан китаблара, улдузларын јерләшмәсинә бахыр вә дејир:

— Әлиһиздәки шеј данрәвидир.

— Дүздүр.

— Ортасы дешикдир.

— Чох сағ ол!

— Бир тәрәфи габарыгдыр вә парлагдыр.

— Афәрни.

— Бәркдир вә рәнки сарыдыр.

— Әһсән! Инди де көрүм нәдир?

— Дејирман дашы, — дејә оғлан чаваб верир.

Шаһ үзүнү вәзирә тутуб дејир:

— Вәзир, оглунун билији чохдур, амма һејф ки, ағлы јохдур.

Фуад мүәллим инанырды ки, зәһмәтсевәрлик, елми вә бәдини мүтәлиә өзүндә мүшаһидәчилик вә ахтарыш вәрдишләрини тәрбијәләндирмә јолу илә тәкчә билији артырмаг дејил, дүшүнмә габилијјәтинин дә инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Профессор Әфәндијев елми ишчиләрини профессионал инкишафында, камилләшмәсиндә вә еләчә дә елмин планлашдырылмасында, онун нәтичәләринини тезликлә

тәчрүбәҗә тәтбигининдә елми конфранс вә сессияларын республикада тәшкил олунуб кечирилмәсинә вә еләчә дә, бәлкә дә даһа артыг елми ишчиләрин башга јерләрдә, хусусән мәркәзи шәһәрләрдә кечирилән елми јығынчагларда иштирак етмәсинә сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт верирди. Неч дә тәсадүфи дејилди ки, о дәфәләрлә Инкилтәрәдә, Италијада, Алманијада, Австријада кечирилән елми конгрес вә конфрансларда мәрузәләрлә чыхыш етмишди. О, көкс чәрраһлыгына, кардиолокија, ганкөчүрмә вә һематолокија проблемләринә һәср олунмуш үмумиттифаг гурултај вә конфрансларынын демәк олар ки, һамысында иштирак едирди. Мүтләг өзү илә бәрәбәр ишчиләриндән һеч олмаса бир-ики нәфәрни апарырды. Мәрузәләри, хусусән музакирәләр заманы чыхышлары бөјүк марагла динләјирди. Онун фикринчә алимин дәринлији онун мәрузәләриндән чох музакирә олунан проблем әтрафында чыхышларында көрүнүр.

Мүәллимимлә бәрәбәр иштирак етдијим елми конфранс вә сессияларда мән өлкәмизин эн көркәмли чәрраһлары илә таныш олдум вә бу күнә киим онларла әлагәләримиз сахланылыр. Нәр дәфә Москваја, Ленинградда кедәндә һәлә о заманлар бүтүн дүнјада танымыш алим чәрраһлардан олан Б. В. Петровскинин, А. А. Вишневскинин, П. А. Купријановун, Ф. Г. Угловун клиникаларына кедирдик, операсиялар бахырдыг, лабораторияларла таныш олурдуг. Украинадан, Белорусијадан, Орта Асија вә Прибалтика республикаларындан кәлән чәрраһларла, алимләрлә көрүшүрдүк.

Бүтүн бунларын сәјәсиндә Совет елминдә бизи марагландыран проблемләрин һарада, нә сәвијјәдә ишләнилдијиндән хәбәрдар олурдуг. Ешитдијимиз, көрдүјүмүз јениликләри клиникамызда вә ја институтда тәтбиг етмәјә чалышырдыг. Фуад мүәллимин бу мәсәләјә нә гәдәр чидди јанашдығыны, бир мараглы һадисә илә әләгәдар ачмаг истәрдим.

АД КҮНҮ

1959-чу илин 21 февралында Бакидан Москваја көкс чәрраһлыгы институтунун нөвбәти иллик сессиясына јола дүшдүк. Мәнә гәрибә кәлирди. Ахы икинчә күндән сонра, 23 февралда мүәллимимни 50 јашы тамам олачаг. Башгалары белә «јубилеј» үчүн аз гала бир ил габагдан

һазырлашырлар. Бәзиләри һәтта әл алтдан вә ја ачыгча лазым олан јерләрә вә шәхсләрә хәбәр чатдырыб рәсми јубилеј тәнтәнәси кечирилмәсини арзу вә ја тәләб едирләр. Артистләр вә јазычылар үчүн 50 иллик јубилеј кечирмәк ади бир гајда киим гәбул олунуб. Башга саһә адамлары, киимси аилә, киимси гоһум-гардаш вә достлар, киимси исә даһа кениш ишчиләри — танышлары чәләб етмәклә өзләринә јубилеј дүзәлдирләр. Профессор бу бәрәдә данышмырды. Киим исә данышмаг истәмишди, сөзүнү јарымчыг кәсмишди. Аңчаг биз тәләбәләр көтүр-гој едирдик вә әлалтдан һазырлашырдыг. Февралын 17—18-дә профессор мәнн чағырды вә хәбәр алды:

— Москваја, көкс чәрраһлыгы институтунун сессиясына 2 нәфәр үчүн дәвәтнамә алмышам, мәнимлә кетмәк истәјирсәнми?

— Бәли. Нә вахт? — дејә һәм чаваб, һәм дә суал вердим.

— Ајын 21-дә.

— Бәс ајын 23-дә сизин...

— Кет һазырлаш, данышмышам е'замијјә әмрин веритәчәк, — дејиб сөзүмү гуртармаға имкан вермәди.

Баша дүшдүм ки, данышыг артыгдыр вә мәнасыздыр.

Бүтүн јолу һазырлашырдым, фикримдә мәшг едирдим, онларча вариантда тәбрик нитги дејирдим. Дахили монолог һәмишә данышыг нитгиндән көзәл олур. Үрәјимдән кечәнләри, чох көзәл чүмләләрлә вә ифадәләрлә јазыб сахлаја билмәдијим үчүн чох дилхор олурдум. Елә бил ки, нә исә гијмәтли көзәл бир шеј јарадырдым вә елә орадача да һәмишәлик итирирдим. Әввәлки тәчрүбәмдән билирдим ки, мәнн һәјәчанландыран бу чох үғурлу, (һәр һалда мәнә елә кәлирди) ифадәләр, үрәк сөзләри јадымда галмајачаг. Бу фикир мәнн елә алмышды ки, китаб да охуја билмирдим. Әлимдә Америка һәрби тарихчиси Маршаллын «Фәләкәтли гәрарлар» (Роковые решения) адлы китабы вар иди. Бир нечә алман кенералы — Паулјус, Гудерман, Симмерман вә башгалары ајры-ајры мәгаләләрдә фашист Алманија-сынын муһарибәни удузмағынын сәбәбләрини Гитлерин гәбул етдији фәләкәтли сәһв гәрарларла изаһ едирдиләр. Бу чәнаблар һәлә дә баша дүшмәмнишдиләр ки, мә-

сәлә Гитлерин шәхсијјәтиндән чох фашизмнн маһијјәтиндә иди. Бу мәнфур шовиннист, инсанлыға дүшмән, шәхсијјәти әзиб, инсаны көләлијә мәһкум едән, азадлыгдан дәм вура-вура азадлыгы тапдалајан, демократија адындан демократијаны боған тоталитар, милитар режимнн мәһвиннн лабүдлүјүнү анламаг истәмирдиләр.

Китаб марағлы иди, амма фикрннн чәмләјиб охуја билмирдим. Үст јердә узаныб, синәмнн үстүндә ачыг китаб, көзүмү купенин таванына зилләјиб өзүм-өзүмлә ичәримдә данышырдым. Белә һалларын бириндә Фуад мүәллиминн сәсинн ешитдим.

— Нурәддин, нә јаман фикрә кетмисән? Нәдир оху-дуғун?

Китабы профессора вердим, бахды, вәрәгләди вә деди ки, чох марағлы китабдыр, гуртаранда вер мән дә охујум. Мүәллиминнн 50 иллијинә ше'р дә јазмышдым. Фикирләширдим ки, 23-дә сәһәр елә вагонда ону тәбрик едәрәм, ше'римнн дә охујарам. Бүтүн кечәннн чох нараһат јатдым. Јухуда да Фуад мүәллиминн ад күнү вә тәбрикнн мәнн раһат гојмады. Сәһәр дурдуг. Өзүмү топлајыб бир кәлмә дә сөз дејә билмәдм. Фикирләшдим ки, ахшам ичласдан сонра профессору ад күнү мүнәсибәтилә ресторана дә'вәт едәрәм, орада да тәбрик едәрәм,

Москвада «Украјна» мейманханасында икнотағлы јер алдыг. Сессия ахшам ачылмалы иди. 3—4 саат вахтымыз вар иди. Профессор бир аз динчәлмәк истәди вә хәбәр алды ки, китаб һаны, вер узана-узана бир аз охујум. Ахтардым, тапа билмәдм, вагонда галмышды. Чох һејфсиләндик. Мән китабы јарысына чатмышдым, профессор чәми 2—3 мәғалә охумушду.

Ахшам кетдик ичласа. Бүтүн республикалардан 250—300 нәфәрә гәдәр гонаг кәлмишди. 500 нәфәрлик зал долу иди. Рәјасәт һеј'әтиндә ССРИ Сәһијјә Назирн, Тибб Елмләри Академијасынын президенти вә танынмыш алим-чәрәһлар отурмушдулар. Нәдәнсә Фуад Әфәндијев дә'вәт олунмамышды. Мән һәм тәэччүбләндим, һәм дә пәрт олдум. Сәдр ичласы ачды вә деди ки, ишә башламаздан габаг сизә бир телеграм охумаг истәјирәм. Һөкүмәт телеграмы Бакыдан вурулмушду. Фуад Әфәндијевнн 50 јашы мүнәсибәти илә тәбрик едирдиләр. Бүтүн зал профессору алгышлады. Сәдр онун һаггында ғыса, лакин санбаллы хош сөzlәр дејиб Рәјасәт һеј'әтинә

дә'вәт етди. Мәнн габагладылар, биринчи тәбрики мән дејә билмәдм.

Ичласдан сонра 6 нәфәр: Маһачгаладан проф. Әскәрханов Р. П., Донетскдән проф. К. Овнатјан арвады илә, Панкратов, мән вә проф. Әфәндијев кетдик «Украјна» мейманханасынын ресторанына. Мән әввәлчәдән ма-са сифариш етмишдм. Отурдуг. Бизә кимсә бир нәфәр дә гошулду, јадыма сала билмирәм ким иди. Профессорун севдијн «Хванчкара» шәрабы да сифариш олунмушду. Чох көзәл ахшам кечирдик. Профессорун сағлыгына мән дә бир нечә кәлмә дедим. Анчаг үрәјимдә һазырла-дығымын һеч онда-биринн дә дејә билмәдм, ше'римнн дә охумадым. Сонралар да бу «ше'ри» профессора охумадым — утандым. Арада проф. Әфәндијев чыхды вә гајытды. Ресторандан кедәнә јахын әлини мәнә узатды, кизличә бир шеј верди. Бахдым, мәним ресторан инзи-батчысына сифариш едәркән вердијим беһ пул иди. О, чыхыб зияфәтинн һаггыны өзү вермишди. Ертәси күн мән кетдим сессияја, профессор исә күнүн икнннн јарысында кетди ганкөчүрмә институтуна. Сонралар билдим ки, орада да Фуад Әфәндијевнн чох көзәл тәбрик едиб-ләр. Бакыдан ганкөчүрмә институтундан зәнк едиб Мәркәзи институтун мүдиринә хәбәр верибләр ки, Әфәндијев Москвадаыр вә 23 февралда 50 јашы тамам олур. Мәркәзи Ганкөчүрмә Институтундан мейманханаја зәнк едиб Фуад мүәллини 24 февралда саат 14-ә института дә'вәт едибләр.

Бакыја гајыдаркән вагонда бәләдчи гадын күлүмсә-јиб деди ки, сизн мән Москваја кәтирмишәм, мән дә гајтарырам. Дәрһал китабы сорушдум. Бир нечә дәгн-гәдән сонра китаб профессорун әлиндә иди.

Гајыдандан бир нечә күн сонра профессорун 50 јашыны онун евиндә 20—25 нәфәрнн иштиракы илә гејд етдик. Јенә дә ше'римнн охумадым вә үрәјимдәкиләри дејә билмәдм. Профессорун фортепианода чох көзәл чалды-гыны да илк дәфә о күн көрдүм. Тибб институтунда оху-јаркән Фуад мүәллим ејни заманда консерваторијаны битирмишди. Һәлә о заман о, Асәф Зејналлы, Сәид Рүс-тәмзадә вә Әшрәф Һәсәнзадә илә бирликдә Азәрбајчан дилиндә јазылмыш «Ибтидан нот савады» адланан муси-ги дәрслијинин мүәллифләриндән бири иди.

Илләр кечир, анчаг Фуад мүәллим елә бил бизимлә-дир вә вахтдан вахта бир марағлы һадисә бу фикри әја-

ни оларга тасдиqlәйр вә бир даһа мөһкәмләдир. Чох мараqlы бир көрүш...

1972-чи илдә Москвада бејнәлхалг чәрраһлыг кон-франсы кечирилди. Азәрбајчандан 25 чәрраһ нума-јәндә сечилмишди. Мән дә онларын ичиндә идим. Кон-грес Калинин проспектиндәки мөһтәшәм «Октябр» кино-концерт комплексиндә кечирилди. Фасиләләрин бириндә учабој, 45—50 јашлы бир адам бизә јахын-лашды.

— Бағышлајын, сиз азәрбајчанлысыз?

— Бәли.

— Мән дә азәрбајчанлыјам. Иран Азәрбајчанында-нам. Сизләрлә көрүшмәји чохдан арзулајырдым.

Таныш олдуг. О, тез бир нәфәр иранлы гонағы да јаңына чағырды вә тәгдим етди:

— Анестезиолог Әлизадә. Мәним клиникамда ишлә-јир.

Мә'лум олды ки, Ирандан конгресә кәлмиш 11 чәр-раһдан 8-и азәрбајчанлыдыр. Бизә јахынлашап Чавад һеј'әт Теһранын ән танынмыш үрәк чәрраһы имиш. О, адыны ешидиб, әдәбијатдан таныдығы мәшһур совет чәрраһы, академик Топчубашову көрмәк истәдијини билдирди.

Һәмин күн ахшам Москва мейманханасындакы ота-ғымда Чавад һеј'әт, Әлизадә, Мустафабәј Топчубашов вә мән чох көзәл бир көрүш кечирдик. Мустафабәј он-лара китабыны бағышлады. Хејли сөһбәт етдик. Азәр-бајчанда елмин, мәдәнијјәтин инкишафы барәсиндә биз данышдыгча һәр ики иранлы һәмкарымыз ачыгча һеј-ранлыгларыны, гулагларына инанмадыгларыны билдир-диләр. Чавад һеј'әт чох дәрин мә'луматлы адам иди. Халғымызын тарихини, дилини, сәнәтини, ше'рини чох севирди. Конгрес кечдији бир нечә күнү демәк олар ки, бир јердә олдуг, һәр күн көрүшдүк. Гәрнбә бир тәсадүф.

Танышлығымызын икинчи күнү мән өзүмү артыг сахлаја билмәјиб дедим:

— Чавад бәј, ахы мән сизи һарадаса көрмүшәм.

— Иранда олубсуз?

— Јох.

— Бәлкә Парисдә вә ја Лондонда конгресләрдә кө-рүшмүшүк?

Мән бејнәлхалг конгресдә илк дәфә иштирак етдији-

ми вә харичдә елми конфранс вә конгресләрдә һәлә иш-тирак етмәдијимни е'тираф етдим.

— Онда мәни кимсә охшадырсыз.

Бирдән јадыма дүшдү.

— Чавадбәј, сиз 1963-чү илдә Римдә чәрраһлар кон-гресиндә олмусунузму?

— Бәли, олмушам вә сизин Бакыдан Фуад Әфәндијев адында бир алимлә дә таныш олмушам.

Һәр шеј ајдын олды. Мәндә Фуад Әфәндијевин Чавад һеј'әтлә Римдә чәкдирдији при фотошәкил вар иди. Сабаһысы күн институтумузун бир ишчиси Москваја кәлмәли иди. Елә орадача онларын јанында Бакыја зәнк едиб хәлиш етдим ки, о шәкли вә Азәрбајчан шаир-ләринин кичик һәчмли ше'р китабчаларыны кәтирсин. Шәкли вә китабчалары көрәндә Чавад бәј севинди. О да мәним кими ше'р һәвәскары иди. Мән Азәрбајчан ше'-риндән нүмунәләр, бајатылар, ашыг ше'рләри дедикчә ағлајырды. Дејирди ки, биз Иран азәрбајчанлылары сизин барәдә чох аз шеј билирик. Бизә елә кәлирди ки, сизин нә ана дилиниз вар, нә мәктәбиниз, 25 азәрбајчан-лы алим чәрраһк конгресдә көрәндә баша дүшдүм ки, нә гәдәр јанылмышам. Доғрусу, Нураддин бәј, сиздән дә бир аз горхмүшдүм. Ағлыма кәлди ки, бирдән акент оларсыз? Һәм кәлмәли, һәм дә ағламалы бир вәзијјәт иди.

Сонралар Бакыда оларкән Чавад бәјдән мәктублар вә чәрраһијјәә анд китаблар алдым. Фарс дилиндә иди, охуја билмәдим. Мән дә она рус дилиндә чап олунмуш чәрраһлыға анд китабымы вә Азәрбајчан дилиндә чап олунмуш «Өмүрдән пәј» адлы елми популар китабымы көндәрдим.

Бу јахынларда, Иран ингилабындан сонра мәнә Теһрандан — «Варлыг» адлы Азәрбајчан вә фарс дилиндә нәшр олунап журналын бир нечә нөмрәси кәлди. Жур-налда Чавад һеј'әтин дә дил вә әдәбијјата анд мәгалә-ләри вар иди. О, журналын нәшриндә јахындан иштирак едәнләрдән биридир вә журналлары да мәнә о көндәр-мишди. Шаһ деспотизми јох олдугдан сонра Иран Азәрбајчанында јашајан гардашларымызын нәһајәт өз ана дилләриндә јазмаг, охумаг имканы әлдә етдијинә һәдсиз севиндим. Мүәллимим дә Иран Азәр-бајчаны барәдә һәмишә чох јаныглы данышарды вә Бакыда охујан чәнублулара һәр чүр көмәклик етмәји

бизə тапшырарды. Фуад Əфəндијевни јетишдирмэлəриндэн олан һəким Пуржини Аслан сонралар кафедранын профессору дэрəчəсинə чатды.

Фуад Əфəндијев Москвада, Ленинградда јашајыб ишлəјэн азербайжанлы чəрраһлара бəјүк мараг кəстəрирди. Онларын ишлəдниклəри клиникалара кедиб рəһбəрлəри илə кəрүшүб, сəһбəт едирди.

Москвада тибб институтуну битирдикдэн сонра академик Петровскинин клиникасында аспирантура кечэн Ф. И. Зəркəрли, кəркəмли совет чəрраһы А. В. Гулјајевни ассистенти Б. А. Ағажев, ганкəчүрмə институтунун елми ишчиси Н. М. Абдуллајев, Ленинград тибб институтунда мəшһүр чəрраһ Ф. Г. Угловун клиникасында ассистент вэзифəсиндə ишлəјэн И. М. Мəммədов вə башга азербайжанлы һəкимлəрлə кəрүшүрдү. Мəктүблашырды. Онларын һеч бири Фуад Əфəндијевни ишчиси дејилди, сэдəчə азербайжанлы мүтəхəссислəр иди.

Бу күн тибб елмлəри доктору Ф. И. Зəркəрли институтумзун үрək чəрраһлыгы шəбəсинин мүдиридир. Азербайжан ЕА-нын мұхбир үзвү, эмəкдар елм хадими Б. А. Ағажев Азербайжан тибб институтунун госпитал чəрраһлыг кафедрасынын мүдиридир, профессор Н. М. Абдуллајев чəрраһлыг гематолокијасы вə ганкəчүрмə кафедрасына рəһбəрлик едир, профессор И. М. Мəммədов тибб институтунда чəрраһлыг кафедрасынын мүдиридир. Фуад мұəллимин исанлары сечиб танымаг вə онларын кəлəчəјини кəрмək габилитјəтинə бундан јакшы нə сүбүт лəзимдыр?

Бир дəфə биз Ленинградда елми конфрансда оларкəп орада јашајан вə ишлəјэн, өлкəмиздə үрək вə ағчијэр чəрраһлыгынын пионерлəриндэн бири олан профессор Сурхај һачыевлə кəрүшмəли идик. Сурхајы 1956-чы илдə Ленинградда һəрби тибб академийасында курсда олдуғум замандан таныјырдым. Əсли Гарабадан иди. Тифлисдə доғулуб, бəјүјүб тəһсил алмышды.

Мұһарибə иллəриндə ордуда чəрраһ киими гуллуғ етмишди. Мұһарибədэн сонра мəшһүр совет чəрраһы П. А. Купријанов онун истəдадыны гиймəтлəндириб өз клиникасында ишə кəтүрмүшдү. Докторлуғ диссертасијасы мұдафиə етдикдэн сонра Ленинград һəкимлəри тəкмиллəшдирмə институтунун көкс чəрраһлыгы кафедрасынын мүдирин сечилмишди. Чох үзүкүлэр, мəһрибан

адам иди. Азербайжан дилини унутмамышды, амма данышанда бир аз чəтинлик чəкирди. Һэр дəфə дənə-дənə үзр истəјирди. Дејирди ки, экэр ана дилими јакшы билсəјдим вə Клавдија ханым доғулуб бəјүдүјү Ленинграддан чыхмаға разылыг версəјди кəчүб Бакија кəлəрдим. Бир оғлу вə бир гызы вар иди.

1976-чы илдə Ленинграддан Сурхајын досту академик Колесов Анатоли Пантелејмоновичдэн телеграм алдым: «Унудулмаз достумуз Сурхај вəфат етди».

Дəфнə чата билмəдим, 4-чү күн кəлдим. Евлəриндə гызы вə арвады иди. Башга һеч кəs јох иди. Гызы мəни гəбиристанлыға апарды. Бир дəстə Баки гызыл күлү алыб достумун гəриб мəзарынын үстүнə сон вида чичəклəрини гојдум. Нə исə....

...Мұəллимлə Сурхајын клиникасына кетдик. Операсија отағында иди, үрəkдə чох мұрəkкəб операсија апарырды. Бизи кəјиндириб операсија отағына апардылар. Башыны галдырыб бизи саламлады. «Сизə гурбан олум, хош кəлибсиз» деди, сонра русча хəстə вə хəстəлик һагында ишини дајандырмадан гысача мəлүмат верди. Бизə операсија масасына чох јакын (јакшы кəрмək үчүн) јер вердилэр. Операсијадан сонра кабинетиндə гəһвə ичдик. Бирдэн Фуад Əфəндијев Сурхајдан Тејмуров фамилијалы бир курсанты сорушду. Кəнчədэн тəкмиллəшмə курсуна кəлмишди. Сурхајын клиникасында олмалыјды.

— Бəли; чох јакшы таныјырам, јакшы оғланды. Бу саат чағыртдырым, — деди.

Чағыртдырды. Мəлүм олду ки, һəким Тејмуров Фуад Əфəндијевə мəктүб јазыбмыш. Галан 2—3 күнү Тејмуров дəфəлəрлə бизимлə кəрүшдү. Бирликдə наһар етдик, театра кетдик.

Чох гəрибə олду. Адəтимиз үзрə театр афишалары илə марагландыг. Нə кəрсək јакшыдыр? Ленинград опера театрынын ајлыг репертуарында үч Азербайжан тамашасынын ады вар. Гара Гарајевни «Илдырымлы јолларла» вə «Једди кəзəl» балетлəри, Ариф Мəликовун «Мəһəббət əфсанəsi» балети. Дəрһал кассаја јөнəлдик. «Мəһəббət əфсанəsi»нə баха билəрдик, анчаг билет јох иди. Фуад Əфəндијев деди ки, ола билмəз, биз бу балетə мұтлəг бахмалыјыг. Кетдик инзибатчы мүдирин јанына. Профессор депутатлыг билетини кəстəрди вə ханш елəди бизə билет версинлэр вə бир дə кəрдүјүмүз

афишадан һеч олмаса бир нүсхәсини. Инзибатчы чох бөјүк нәзакәтлә хаһишимизни јеринә јетирди.

Тамаша чох бөјүк мүвәфғәһјјәтлә кечди. Мән нә о замана киһи, нә дә ондан сонра белә тамашачы реаксиясы көрмәмишдим вә көрмәмишәм. Тамашанын кедиши боју дәфәләрлә ифачылары алгышладылар, сонунда исе бүтүн тамашачылар ајаг үстә 6—7 дәфә гәһрәманлары јенидән сәһнәјә чыхартдылар. Илк дәфә мүәллиминин көзүндә јаш көрдүм.

Ертәси күн Ленинградда мәшһур чәрраһ, Ленин мүкафаты лауреаты Ф. М. Угловун клиникасында ассистент вәзифәсиндә ишләјән һәмјерлимиз Исмајыл Мәмәдовла көрүшдүк. О, чох тәкидлә бизи ахшама езинә гонаг чағырды. Јола дүшәчәјимизни дедик. Деди ки, гатар чох кеч чыхыр, 2—3 саат отуруб сөһбәт едә биләрик. Разылашдыг. Исмајылын һәјат јолдашы Вера ханым көз һәкими иди. Балача биркөзлү отаглары вар иди. Чох көзәл ахшам кечирдик. Фуад мүәллим гырмызы чилдди чиб дәфтәрчәсиндән бир печә Азәрбајчан шаиринин — Низаминин, Мәсһәтинин, Сәмәд Вүғунун, Рәсул Рзанын русчаја тәрчүмә олунмуш ше’рлериндән охуду. Бу да мәнә јенилик олду. Мүәллиминин бу дәрәчәдә ше’р һәвәскары олдуғуну билмирдим. Сонралар онун архивини арашдырыб әсәрлерини чапа һазырлајаркән өзүнүн јаздығы ше’рләрә дә раст кәлдим.

Фуад мүәллим тәләбә сечмәкдә чох чидди вә тәләбкар иди. Раст кәлдији кәнчләрин һамысына алычы көзү илә бахырды, дәфтәрчәсинә јазыб адынын габағында гысача гејдләр едирди. Ишә вә ја аспирантураја вә ординатураја намизәд сечәркән бир печә шејә диггәт јетирди.

Билији, ағлы, мүталләси.

Рус дилинә вә хариҗи дилләрә мүнасибәти.

Мәдәни сәвијјәси вә әхлағы.

Бир дәфә тәхминән 1956—57-чи илләрдә көкс чәрраһлығы ше’бәси тәзәчә ачылдығы вахт клиникамыза бир һәким кәлди. Әлиндә 2—3 ренткен шәкли вар иди. Профессордан мәсләһәт алмаг истәдијини билдирди. Профессор ону динләди, шәкилләрә бахды вә деди:

— Мәсәлә ајдындыр. Диагнозуңузла разыјам. Хәстәнин ағ чижәриндә ехинококк кистасы вар. Мәсләһәт көрәрдим, хәстәни бизим ше’бәмизә көчүрәјдиниз, сизинлә бирликдә операсија едәрик.

— Мәсләһәтинизә көрә чох сағ олун, профессор, анчаг бу операсијаны өз ше’бәмдә мән өзүм, сизин көмәјиниз олмадан да еләјә биләрәм.

— Чох јахшы. Сизә уғур арзулајырам, кедә биләрсиниз.

Бу сөһбәтдән сонра профессор бир гәдәр тутгун һалда дәфтәрчәсини чыхарыб нә исе гејд етди.

О вахтдан 2—3 ил кечмишди вә мән һәмнин һадисәни демәк олар ки, унутмушдум. Бизә көкс чәрраһлығы ше’бәсиндә ишләмәк үчүн бир һәким лазым иди. Профессор мәнә вә башга јолдашларә мүнасиб бир кәнч чәрраһ ахтарыб тапмағы тапшырды. Мән ағлыма башга һеч бир шеј кәтирмәјәрәк һәмнин һәкими дә’вәт еләдим. Таныјырдым, чох һазырлығы һәким иди. Мә’дәдә вә һәтта ағ чижәрләрдә операсијалар едирди. Мән һәкимлә кабинетә даһил олан киһи профессорун рәнкиннин дәјишдијини һисс етдим. Профессор бујурун, — дејә она бахмадан мәнә мүраҗиәт етди.

— Профессор, сизә дедијим һәким бу јолдашдыр, дедим бир сөһбәт едәсиниз.

— Еһтијач јохдур. Кедә биләрсиниз.

Кабинетдән чыхдыг! Мән профессорда һеч вахт белә рәфтар көрмәмишдим, гурујуб галмышдым. һәким чыхыб кетди. Тәхминән 1—2 саат сонра Фуад мүәллим мәни јанына чағырды вә деди:

— Јадында сахла, билјиң гүсуруну вә мәһдудлуғуну бә’зән бағышламаг олар, мәрифәт вә мәдәнијјәти чатмајанлардан исе узаг олмаг лазымдыр. Мән анчаг инди сәһвини баша дүшдүм. Профессор о һәкимин 2—3 ил габагы кобуд һәрәкәтнин унутмамышды.

Сонракы һадисәләр Фуад мүәллимин һағлылығыны сүбүт етди. һәмнин һәким габилјијәт вә бачарығына бамајараг һәјатда өзүнә дүзкүн јол сечә билмәди.

Икинчи мисал да марағлыдыр.

Профессорун јерлиси вә ушағлыг досу С. сөһбәт заманы белә бир әһвалат данышды.

...«Фуад чох хошсифәт, үзүкүләр, хејирхаһ инсан иди. Кәнч һәким олдуғу заман бир печә ил јәј истираһәтинин кәндимиздә кечирмишдик. Кечәли-күндүзлү һамынын һарајына чатырды. һеч бир тәмәннасы олмадан бүтүн хәстәләрә бахырды. Она зәһмәт һағгы тәклиф едәндә күлүб зарафата салырды вә дејирди бир хәнкәл гонағлығындан башга һеч бир шеј лазым дејил. Халг ону чох

севирди. Чох илләрдән сонра бир күн Фуад чох һәҗә-чанлы һалда мәнимлә телефонла данышды:

— Билирсәнми, чох чәтин бир ишә дүшмүшәм. Дүнән мәним јаныма јерлимиз филанкәсини оғлу кәлмишди. Һәкимдир. Аспирантураја кирмәк истәјирди. Мән чох шад олдум. Чох көзәл аиләдәндир. Атасы билирсән ки, чох мәдәнијјәтли, савадлы бир кишидир. Дедим тез сә-нәдләрини һазырла кәтир. Кәтирди, охујуб дәһшәтә кәл-дим, бу адам елми ишә һеч вәчһлә јарамајачаг дәрәчәдә кәмсавад имиш. Дедим кет, сонра сәнә хәбәр верәрәм. Сәндән хәһиш едирәм, елә ет ки, о, бир дә мәним јаны-ма кәлмәсин. Мән ону аспирантура имтаһанларына бу-раха билмәрәм.

Мән Фуады архајын етдим ки, бу иши јолуна гоја-рам.

Профессорун ушаглыг достунун бу ғысача сөһбәти Фуад мұәллимин өзүнә ишчү вә тәләбә сечмәкдә нә гә-дәр тәләбкар вә чидди олдугуна чох јахшы мисал ола биләр.

Мәһз буна көрә дә Фуад Әфәндијевин кечмиш тәлә-бәләринин там әксәријјәти онун зәһмәтини вә үмидләри-ни доғрулдублар.

III. АХТАРЫШ ЈОЛЛАРЫ

Һиппократы тәбабәтин атасы адландырырлар. Һәким-лијә башлајанлар һиппократ анды ичирләр. Һиппокра-тын тәбабәтә анд биринчи төвсијәси «Зәрәр вермә!»дир. Һәким илк нөвбәдә тәтбиг етдији мұаличә васитәсинин зәрәрсизлијини тәмин етмәлидир. Она көрә дә јени мұа-личә үсулу вә ја васитәси тапыб ишләтмәк сон дәрәчәдә чәтин вә мәс'улијјәтли мәсәләдир. Јени мұаличә вә мұа-јинә үсуллары вә васитәләри бир нечә чүр олур:

- 1) тамамилә јени үсул вә јени васитә.
- 2) бир саһәдә ишләнмиш мә'лум үсул вә ја васитә-ләрин ајрылыгда вә јахуд мұхтәлиф комплексләр шәк-линдә јени бир саһәдә тәтбиги.
- 3) мә'лум үсулун һәким (чәрраһ) тәрәфиндән би-ринчи дәфә ишләдилмәси.

Тамамилә јени үсул вә васитәләрин: јени дәрманла-рын, јени операсија үсулларынын, јени диагностик мұа-јинәләрин тәтбиги чәтин вә чох мәрһәләли просесдир. Илк нөвбәдә јени үсул вә ја васитә нәзәри чәһәтдән әсас-ланыр: нә үчүн, нә мәгсәдлә бу үсул ишләнилмәлидир, бундан габагкы үсул вә васитәләрдән јенинин үстүнлүјү нәдәдир.

Икинчи мәрһәлә үсулун һејванлар үзәриндә јох-ланылмасы — экспериментдир. Тәзә мұајинә вә мұали-чә үсулларынын фәјдалылыгыны вә зәрәрсизлијини сү-бүт етмәк үчүн чохтәрәfli экспериментләр апарылып. Мұхтәлиф һејван нөвләриндә јени дәрманын организмә тәсире өјрәнилир, јени чәрраһлыг үсулларынын техни-касына јијәләнириләр, узаг нәтичәләрини (күнлә, ајла, бә'зән иллә) өјрәнириләр.

Нәһәјәт, үчүнчү мәрһәләдә хусуси дөвләт идарәсинин рә'јини вә разылыгыны аландан сонра тәзә дәрман вә ја үсул бир нечә јүксәк ихтисаслы клиникада сынагдан кечирилир. Сынағын нәтичәләри өјрәнилир вә там зә-рәрсизлик сүбүт оландан сонра кениш тәтбигә ичазә ве-рилир. Икинчи вә үчүнчү груп васитә вә үсуллар да ејни јохланышдан бир гәдәр асанлашмыш вә ғыса јолла ке-чирилир. Мисал үчүн, мә'лум дәрман јени бир хәстәлик-дә јохланылырса, тәзәдән һејванлар үзәриндә тәчрүбә-ләрә еһтијаж олмур. Узаг башы һәммин дәрман тәзә хәс-тәлик заманы мұаличә ефекти вермирсә, онун тәтбиги дајандырылып вә бунула иш битир. Чәрраһлыг үсул-лары бир гәдәр хусусилик тәшкил едир. Һәр бир чәрраһ мә'лум, кениш тәтбиг олунан операсијаны етмәк үчүн бу операсијадан истифадә тәчрүбәси олан чәрраһын ја-нында ишләјиб өјрәнмәлидир. Тәчрүбәли вә һазырлыг-лы чәрраһлар бә'зән китабдан охујуб јени, әввәлләр көрмәдикләри операсијаны тәтбиг едә билирләр. Бу, операсијанын нөвүндән вә чәрраһын сәнәткар кими сә-вијјәсиндән асылыдыр.

Фуад Әфәндијевин дәрин нәзәри һазырлыгы, чохтә-рәfli билији вә тәчрүбәси она бир нечә јени мұаличә вә мұајинә үсулларыны, ја үмумијјәтлә бирнчи дәфә, ја да Азәрбајчанда биринчи дәфә тәтбиг етмәјә имкан вермишди. Лазым кәлдикдә о јени васитә вә үсуллары һејванлар вә мејитләр үзәриндә ишләјиб һазырлајырды.

Фуад Әфәндијевин Азәрбајчанда чәрраһлыгын инки-шафында көрдүјү чох бөјүк ишләр барәдә тәсәввүр әл-

дә етмәк үчүн онун алим чәрраһ һәјатынын һеч олмаса әсас сәһифәләрини вәрәгләмәк истәјирәм.

Хошбәхтликлән јарадычы шәхсијјәтләрин јаратдыгларынын һәмни вә дәјәри онларын өмрүнүн узунлуғундан бир о гәдәр дә асылы олмур. Чәфәр Чаббарлы 35 ил, Сәмәд Вурғун 50 ил, Пушкин 38 ил, Лермонтов 27 ил јашады. Сәнәтлә мүгајисәдә бир гәдәр аз дә олса елмдә дә аз јашајыб чох иш көрәнләр олуб. Әфәндијев чәми 33 ил һәкимлик етди.

Шәрти олараг Фуад Әфәндијевин алим кими һәјатыны 4 мәрһәләјә бөлмәк олар: отузунчу, гырхынчы, әллингч и вә алтмышынчы илләр. Бу мәрһәләләрин бир-биринә мүнәсибәтини тикилмәкдә олан бинанын мәртәбәләри илә мүгајисә етмәк олар. Бу мәртәбәнин таваны, о биринин дөшәмәсидир. Әсас диварлар боја-бој, алтдан јухары бүтүн мәртәбәләрдән кечир. Үчүнчү мәртәбәјә чыхмаг үчүн мүтләг икинчидән кечмәк лазымдыр вә и. а. Анчаг мүасир биналардан фәргли олараг мәртәбәләр бир-биринин инкубатор чүчәләри кими ејни дејил. Биринчи мәртәбәдә орта мәктәб, икинчидә али мәктәб, үчүнчүдә университет, дөрдүнчүдә академија јерләшиб. Бу бәнзәтмәни бу вә ја башга дәрәчәдә чохларынын вә бәлкә дә һамынын һәјатына аид етмәк олар, анчаг мәнә елә кәлир ки, Фуад мүәллимин һәјатыны изләмәк үчүн чох ујарлы моделдир.

Отузунчу илләрдә Фуад Әфәндијев чәрраһ, һематолог, трансфузионист кими формалашыб јетиширди. Гырхынчы илләрдә о, артыг чәрраһијјәдә вә еләчә дә һематолокија вә трансфузиолокијада өз сөзүнү дејирди вә республикадан чох-чох узагларда танынмаға башламышды.

Әллингч илләрдә Фуад Әфәндијев өлкәмизин эн танынмыш чәрраһ вә һематолог трансфузиологлары сырасында совет елминин наилијјәтләрини бејнәлхал сәвијјәдә тәмсил едирди.

Әллингч илләрин сонунда вә алтмышынчы илләрин әввәлиндә артыг Фуад Әфәндијев Азәрбајчанда тибб елминин бир нечә сәһәсинә — көкс чәрраһлығына, үрәк-дамар чәрраһлығына, һематолокијаја вә трансфузиолокијаја аид мәктәбләрин баниси вә рәһбәри иди.

Онун табәбәтин нәзәри сәһәләринә дә чох бөјүк марағы вар иди. Елмин бир чох башга сәһәләриндә тәдги-

гатчы алимлә һәмни сәһәләрин практик мүтәхәссиси башга-башга адамлар олур. Даһа доғрусу алимләр бир баша тәтбиги ишлә мәшғул олмурлар. Клиники табәбәтдә исә эн мәшһур вә танынмыш алимләр бу сәһәнин эн мәшһур һәкимләри олурлар. Клиники табәбәтдә елм хәстәханаларда, хәстә чарпајыларынын кәнарында, операсија отагларында, мүајинә кабинетләриндә јараныр. Нәзәри чәрраһ, терапевт, невропатолог вә и. а. олмаг мүмкүн дејил. Бурада алим вә һәким вәһдәт тәшкил едир. Анчаг клиники табәбәтин елми проблемләрини һәлл едәркән алим-һәкимләр мүтләг лабаратор тәдигатлара вә һејванлар үзәриндә тәчрүбәләрә — экспериментләрә мүрациәт етмәли олурлар. Фуад Әфәндијев бөјүк алим һәким, уста чәрраһ олмагла јанашы чох көзәл экспериментатор вә тәдигатчы иди.

Инсан фәалијјәтинин бүтүн сәһәләриндә олдуғу кими елмдә дә елми ишчи адыны дашыјанларын вә өзүнү алим һесаб едәнләрин һамысы бу чәтин, мәсул вә шәрәфли ишә ејни көзлә бахмыр. Елми хырда, лазымлы-лазымсыз ихтирачылыгда, 15—20 ил бундан габаг көрүлмүш ишләри һәмнин сәвијјәдә вә бәзән даһа ашағы сәвијјәдә тәкрарламагда, нәзәри вә тәчрүби әһмијјәти чох шүбһәли олан «тәдигатларда» көрән «алим»ләр дә аз дејил. Фуад Әфәндијев елмдә асан јол ахтаранлардан дејилди. Ону чәтин, ағыр, гаранлыг мәсәләләр чәкирди.

Дамар чәрраһлығы о заман јох иди. Дамар хәстәликләринин мүәлицәси илә һәм һамы мәшғул иди, һәм дә һеч кәс. Бу сәһә үзрә ихтисаслашмыш һәкимләр вә хүсуси шөбәләр јох иди. Белә бир шәраитдә Әфәндијев ендартеритли хәстәләри клиникасына топлајыб онларын бөјүк, илләрлә давам едән әзаб-әзијјәтләрини азалтмаға, бу хәстәлијин сирләрини ачмаға чалышырды. Һәр хәстә эн азы 3—4 ај јатырды. Чох вахт хәстәләр тәкрар-тәкрар шөбәјә гајыдырдылар. Бир ендартеритли хәстәнин тутдуғу чарпајыда һәмни мүддәтдә эн азы 5—6 хәстәдә нәтичәси әксәр һалларда јахшы олан операсијалар апармаг оларды. Һәр сағалыб кедән хәстә һәкимин вә шөбәнин, онун рәһбәрләринин тәблиғатчысына чеврилир. «Әлләри гызылды», «мәни өлүмдән гуртарды», «бүтүн өмрүм боју она борчлујам», «баламы мәнә гајтарды» кими анчаг һәкимләрин, хүсусән чәрраһларын пајына дүшән сәмин, үрәкдән кәлән вә бәзән

бир гэдэр шиширдилмиш сөзлэрин сајы адэтэн чэрраһын етдији операсијаларын ағырлығы, чэтинлијиндэн чох онларын сајы илэ өлчүлүр. Чох јахшы јадымдады, бир дөфә бир хәстә профессор Әфәндијевини јаына гәрибә, һамынын тәәччүбүнә вә тәәсүфүнә сәбәб олан бир хаһишлә кәлмишди. О хәстәни профессор операсија етмәли иди. Хәстә ону досент К-нын операсија етмәсини хаһиш едирди. Профессор буну чох сакит вә өзүнәмәхсус бир тәбәссүмлә гаршылады вә хәстәни операсија етмәји К-ја тапшырды. Мән дөзә билмәдим. Ахы К. Әфәндијевин тәләбәләриндән бири иди. О, нә һәким кими, нә чэрраһ кими, нә алим кими, Әфәндијевлә мүгајисә олуна билмәзди. Хәстә мәнә деди ки, К. онун ики гоншусуну операсија едиб, һәр икиси 8—10 күндән сонра сағ-саламат евинә гајыдыб. Анчаг онун бизим шөбәдә олдуғу вахт профессор ики хәстәдә операсија апарыб, бири өлүб, о бириси дә ағыр һалдадыр. Мәнә һәр шеј ајдын олду. Әфәндијев о заман нөвбәти чох ағыр бир мәсәлә илэ марагланырды — гара чијәр сиррозунун чэрраһлыг үсуллары илэ мүаличәси. Бу операсијалар заманы елә инди дә бүтүн дүнјада нәтичә чох вахт јахшы олмур. Беләликлә Фуад Әфәндијев елми ишиндә саһә сечәркән, операсија үчүн хәстә сечәркән өзүнү дүшүнмүрдү. Адсан вә асан јолла газаныла билән шөһрәт үчүн бүтүн чэрраһлар јахшы нәтичә верән операсијалар едиб, эзаб-әзијјәт ичиндә говрулан ендартериитли, үмүдсиз гара чијәр сиррозлу хәстәләрдән гачсалар, буну һәким, алим мүнасибәти адландырмаг олармы? Әсл алим мәсәләнни асанындан јох, чәтининдән, чох вахт үмүдсиз сајылаһыннан јапышыр. Әсл елми јениликләр, кәшфләр, ихтиралар белә саһәләрдә доғулур. Галды ки, һәким-һәкимни ағыр хәстәләрә даһа бөјүк диггәт вә гајғы көстәрмәси бу сәнәтин мүгәддәс ганунларындан биридир. Башга елм саһәләриндә бәзән мәсәләләри нөвбәјә гојмаг олур. Һәлли чәтин олан бу вә ја башга сәбәбдән һәләлик мүмкүнсүз мәсәләләр сонраја сахланылыб һәлли чатмыш, реаллашмыш мәсәләләрдән јапышмаг мәсләһәт көрүлүр. Чох тәәсүф ки, тәбабәтин бүтүн проблемләри илэ нөвбәјә гојмадан вә тәхирә салмадан ејни заманда мәшғул олмаг тәләб олуноур. Биз хәрчәнк мәсәләси чәтиндир дејиб ону сонраја гоја билмәрик.

Бу јахынларда бир тамашаја бахырдым. Әсәрин гәһрәманларындан бири шөһрәтпәрәст вә шәхси мәнәфејини

күдән чэрраһ иди. «Гәһрәманын» мәнфилијини габарыг көстәрмәк үчүн персонажлардан бири чэрраһын «ағыр хәстәләри сечиб өзү операсија етдијини вә беләликлә хәстәләрини гоһум-гардашынын миннәтдарлығыны газанмаға чалышдығыны» аз гала иттиһамнамәјә чевирди. Әкәр чэрраһлар әсәр мүәллифинин әхлаг дәрсини гәбул етсәләр, ағыр хәстәләри профессорлар јох, кәнч, аз тәчрүбәли чэрраһлар апармалы оларды. Бу исә бағышланылмаз сәһв оларды. Тәчрүбә көстәрир ки, әсл алим, профессор, клиника рәһбәри, тәчрүбәли һәким ән ағыр операсијалары өзү апармалыдыр. Бу чэрраһ үчүн әлава мәнәви ағырлыг вә эзаб олса да јекәнә дүзкүн јолдур.

Фуад мүәллим, чэрраһлығын ән чәтин, ән јени саһәләрини сечмишди вә өмрүнүн сонуна кими бу нәчиб принципә — ишин асанындан јох, чәтининдән вә кәрәклисиндән јапышмаг принципинә садиг галды.

ӘФӘНДИЈЕВ СЫНАҒЫ

1939—40-чы илләрдә Фуад Әфәндијев о заман үчүн јени вә чәтин проблем сајылан ағ чијәр вә плевранын јараданмалары вә плевраја ган ахманын мүаличәси үзәриндә ишләјирди. Онун диггәтини бир мараглы әламәт чөлб етмишди. Нәдәнсә плевра бошлуғуна — ағ чил-јәрләрлә көкс гәфәсинин арасында олан саһәјә ахмыш ган лахталанмыр. Әфәндијев һејванлар үзәриндә сон дәрәчәдә мараглы тәчрүбәләр апармаға вә бу сәбәби, мәлум олмајан һадисәнин механизминни өјрәнмәјә башлады. Бу ишләри апармаг үчүн һәм јахшы чэрраһ олмаг, һәм дә гана аид дәрин билик тәләб олуноурду. Әфәндијевин бу мәсәлә әтрафында тәчрүбәләри 1943-чү илдә мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасынын әса-сы олду. Бу әсәр дәрһал бүтүн өлкәдә чэрраһ алимләри марагландырды. «Әфәндијев сынағы» ады илэ тибби әдәбијјата дахил олмуш үсул плевраја ахмыш ганын принләјәчәјини чох габагчадан хәбәр вермәк имканы јаратмышды. Мүһарибә илләриндә бу мәсәлә сон дәрәчәдә вәчиб проблем иди. Көкс јараланмалары үзрә ихтисаслашмыш онларла госпиталда минләрлә јаралы јатырды. Јаралыларын бөјүк бир һиссәсиндә плевра бошлуғунда ган олурду. Әкәр хәстәләрини һалы јахшы идисә, ганахма давам етмидисә, бу ганы чәкиб тулла-

маг о заман элверншли сажылмырды. Анчаг ирнлэмә эламәти көрүндүкдә дәрһал ган плеврадан сорулуп чыхарылмалы иди. Эфәндијев сынагы бу мәсәләни һәлл едирди. Фуад Эфәндијевин 1947-чи илдә чап олунмуш «Көкс гәфәси јараланмалары заманы плевра бошлугуна ган ахмаларын патокенези, клиникасы вә мүаличәси» адлы монографиясы 1949-чу илдә ССРИ Тибб Елмләри Академијасынын Н. Н. Бурденко адына мүкафатына лајиг көрүлдү. Фуад Эфәндијев бу бөјүк мүкафаты алаи биринчи Азәрбајчан алими иди.

40-чы илләрдә ағ чијәр чәрраһлығы тәзәчә инкишаф етмәјә башламышды. Мүһарибә илләриндә топланмыш тәчрүбәдән истифадә едәрәк чәрраһлар ағ чијәрин вәрәми, шишләри вә иринли хәстәликләр заманы хәстәлик вә ја шишә уграмыш һиссәсини кәсيليб көтүрүлмәси кими кениш вә радикал операсијалар апармаға башламышдылар. Фуад Эфәндијев көкс чәрраһлығынын пионерләриндән бири кими бүтүн өлкәдә танымышды. О заманлар Эфәндијев дөш гәфәси јараланмалары үчүн госпиталын баш чәрраһы иди. Сонралар бу госпиталын әсасында елми тәдгигат вәрәм институту јарадылдыгда Эфәндијев ағ чијәр чәрраһлығы шө'бәсини мүдир кими ишнә давам етди. Бу шө'бәдә вә көкс гәфәси јараланмалары мүаличә олунан госпиталда ишләјәркән топладығы бөјүк тәчрүбә Фуад Эфәндијевә ағ чијәрләрин шишләри, иринли просесләри вә паразитар хәстәликләри (ағ чијәрин ехинококку) заманы чәрраһлыг операсијалары тәтбиг етмәјә имкан верди. Азәрбајчанда ағ чијәрләрдә илк кениш вә радикал чәрраһлыг мүдахиләләри Эфәндијевин клиникасында ичра олунмушду.

1948-чи илдә мән бу клиникаја илк дәфә кәләндә о заман үчүн чәрраһлығын ән јени вә чәтини саһәси олан ағ чијәр вә үмумијјәтлә көкс гәфәсиндә јерләшән органларын хәстәликләрини чәрраһлыг үсуллары илә мүаличәси республикамызда анчаг Фуад Эфәндијев тәрәфиндән апарылырды.

1958-чи илдә өлкәдә илк көкс чәрраһлығы шө'бәләри јарадыларкән ССРИ Сәһијә Назирини әмри илә Азәрбајчанда бу шө'бә Фуад Эфәндијевин рәһбәрлик етдији факултә чәрраһлығы кафедрасынын нәздиндә ачылды. Фуад Эфәндијев һәр ил Москвада кечирилән көкс чәрраһлығына аид елми конفرанса дәрвәт олунурду

вә адәтән мәни вә Н. Кәримову да өзү илә апарырды. Биз онула көкс чәрраһлығы шө'бәсиндә ишләмәјә башламыш илк көмәкчиләр идик. Сонралар И. Гурбанәлијев дә бизимлә ишләмәјә башлады.

Фуад Эфәндијевдә әсл алимә хас олан јениликчилик — новаторлуғ вар иди. Онун көкс чәрраһлығы үчүн тәклиф етдији «үч пилләли кәсик», «Плевра ганахмаларынын експресс мүаличә методу», «Ағ чијәр дамарларынын бағланмасында ишләдилән аләт» вә башга јениликләриндән биз инди дә истифадә едирик.

...Хәстә Оганесовун һәр ики ағ чијәриндә хроник илтиһаб просеси кедирди, ичәрис иринлә долу бошлуклар—абсесләр вар иди. Просесин икитәрәфлилији оператив мүаличәјә јол вермирди. Хәстә күндә 700—800 мл иринли, ијли бәлгәм ихрач едирди. Јахын кәлмәк мүмкүн дејилди — ијдән баш чатлајырды. Хәстәнин бир голу јох иди. Анасы бу шикәст кәнчи бир ан тәк гојмурду. Хәстә чоғ физики вә мә'нәви әзаб чәкирди, ајларла һәррәти дүшмүрдү. Вурдугумуз пенисиллинин вә стрептомисини фәјдәси јох иди. Бир күн профессор она бахды вә деди ки, мүзакирә едәк. Башга хәстәләрә дә бахандан сонра кабинетә кетдик:

— Хәстә индијә кими нә алыб?

— Пенисиллин, стрептомисин (о заман бу дәрманлар ән јени вә ән күчлү дәрманлар иди) дејә чаваб вердим.

— Јүксәк дозада?

— Бәли.

— Бәс даһа нә едә биләрик?

— Профессор, бүтүн мә'лум мүаличә васитәләринә, һәтта көһнә вахтлар истифадә едилмиш вена дахилинә спирт, риванол мөһлулу вурмаға да әл атмышыг. Фәјдәси олмур, дејирәм бәлкә...

— Пенисиллин вә стрептомисини венаја вурмаг истәјирсән? — дејә профессор мәним фикрим давам етдирди.

— Бәли.

— Нә гәдәр?

— Әввәлчә әзәлә дахилинә алдығы гәдәр. Һәр дәфә дә һәр дәрмандан 500.000 ваһид 12 саатдан бир.

— Јох, сән белә елә, күндә 4 дәфә: ики дәфә вена дахилинә, ики дәфә әзәлә пенисиллин вә стрептомисин вур. Дозаны јаваш-јаваш артыр. Көрәк нә олур. Онсуз да биз хәстәни итиририк.

Мүаличәе башладыг. 3-чү күндән хәстәнин һәрарәти енмәе, бәлгәм азалмаға башлады, иҗ чәкилдн. Бир аҗ ичәрисиндә хәстәмиз танынмаз олду, көкәлдн, тәнк-нәфәслик вә һәрарәт јох олду, дуруб көзмәе башлады. Ренткен шәклиндә иринликләрин демәк олар ки, 80 фаизи јох олду. Һәр тәрәфдә бир иринлик галды. Онларын да өлчүләри кичилдн. Бу бизи руһландырды вә ағ чижәрин иринли хәстәликләри заманы бу үсулдан кениш истифадә етмәе башладыг.

Бу мисалдан көрүндүјү кими Фуад Әфәндијев бизи һәмишә јени мүаличә үсуллары ахтармаға руһландырды.

ЧӘРРАҢЫН САҒ ӘЛИ

Чәрраһлыг тәбабәтнн ән гәдим саһәләриндәндир. Ерамыздан 2—3 мин ил габаг гәдим дүнја һәкимләри јараланмалар вә бә'зи хәстәликләр заманы чәрраһлыг әмәлијјаты апарырлармыш. Сидик кисәсиндән даш чыхартмаг, голун, гычын ағыр зәдәләнмиш һиссәсини кәсиб көтүрмәк (ампутасија) һәтта көздән тутгунлашмыш бүллуру көтүрмәк (катаракта) вә үз ејбәчәрликләринин пластикасы кими операсијалар апарылдыгы да мә'лумдур. Х әсрдә Испанијада, Кардова јахынлығында Зәһра кәндиндә јашамыш Әбул Касим Әз-Зәһрәвиннн тәбабәтә анд јаздыгы 30 чилдлик китабынын 29-чу чилдн бүтөвлүклә чәрраһлыға вә мамалыға аиддир. Китабда бир чох хәстәликләрин чәрраһлыг үсулу илә мүаличәси тәсвир олунур. Әз-Зәһрәвиннн бә'зи фикирләри вә мәсләһәтләри бу күн дә әһәмијјәтинн итирмәјиб. Китабы охујаркән гәдим һәкимләрин мәһарәтинә вә чәсарәтинә, хәстәләрин исә дөзүмүнә һејран галмамаг олмур.

Әз-Зәһрәви јыртыг операсијасыны белә тәсвир едир: Хәстә архасы үстә јатыр, бир көмәкчи хәстәнин синәсинә чөкүб онун голларыны, башға көмәкчи исә ајагларыны сахлајыр. Чәрраһ одда гызарана гәдәр исидилмиш хүсуси аләти јыртыг гапысына мувафиг јердә дәринни үс-түнә гојуб сүмүјә гәдәр јандырыр. Дүздүр, гәдим чәрраһлар оператив мүдахиләдән габаг хәстәләрә һәшиш, тирјәк верәрәк онларын ағрыларыны бир гәдәр азалдырдылар, анчаг ағры һиссини тамамилә көтүрә билмир-диләр. Операсијалары сон дәрәчәдә гыса вахтда етмәк

лазым кәлирдн ки, хәстә биртәһәр бу дәһшәтли ағрыја дөзә билсн.

Чәрраһлығын сон 100 ил мүддәтиндә миниллик јухудан ајылыб ағласығмаз бир сүр'әтлә ирәлиләјиб бу күн клиники тәбабәтнн ән гүдрәтли, ән габагчыл саһәсинә чеврилмәси үч бөјүк тарихи кәшфлә бағлыдыр. Ағрысызлашдырма вә ган көчүрмә, јараларын иринләјиб илтиһаблашмасынын сәбәбинин микроблар олдуғунун кәшф олунмасы вә чәрраһијјәнин әлифбасы сајылан асептика вә антисептиканын јаранмасыдыр Чәрраһн әмәлијјатда ишләдилән бүтүн аләтләр, материаллар стерилизә олунур, јә'ни микробсузлашдырылыр—дәмир аләтләр гајнадылыр, операсија заманы чәрраһын кејдији халат, ағызлыг, әлчәкләр, јүксәк һәрарәтли бухарда стерилизасијаја уғрадылыр, аләтләр гајнадылыр, сап вә бә'зи башга материаллар мүхтәлиф стерилизә еднчи мәһлуларда сахланылыб там микробсузлашдырылыр. Чәрраһ әлләринн 10—15 дәгигә мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә јујур, микроблардан тәмизләјир. Бүтүн бунлара асептика дејилир. Антисептика исә микроблары мәһв едән дәрманлардан операсија заманы вә ондан сонра илтиһаблашма вә иринләшмәнин профилактикасында вә мүаличәсиндә истифадә етмәе дејилир. Асептика вә антисептикасыз чәрраһлыг ола билмәз. Хәстәләрин чоху иринли илтиһабдан өләр—бу хүсусән дәридә дејил, организмн бошлугларында—гарын вә көкс бошлугларында вә еләчә дә дәринн тохумаларда, сүмүкдә, дамарларда апарылан операсијалара аиддир.

Иккинчи кәшф ағрысызлашдырмадыр.

Фуад Әфәндијев бу проблемә чох бөјүк фикир верирдн.

1846—47-чи илләрдә ефир вә хлороформ наркозунун кәшфи чәрраһларын мин иллик арзусунун јеринә јетирилмәсинә, там ағрысыз операсија апармаға имкан јаратды. Чәрраһлыг ири аддымларла инкишафа башлады. 100 ил ичәрисиндә мин илләрлә кечилә билмәјән јол кечилдн. Әсримизин башланғычында артыг мәдәдә, өд кисәсиндә, бејиндә, сүмүкләрдә мүрәккәб операсијалар апарылырды. Даһа сонралар—ијирминчи, отузунчу илләрдә јерли ағрысызлашдырма—кәснләчәк тохумалара ағрысызлашдыран мәһлулар (новаканн) вурмагла операсијалар апарылмаға башлады. Гырхынчы илләрдә,

хүсусән мұһарибә вахты ефир вә хлороформ наркозларынын вә јерли ағрысызлашдырманын ағыр вә бөјүк операсијалар заманы чәрраһлығын бүтүн тәләбләриннә чаваб вермәдији там ашкар олду. 50-чи илләрдән башлајараг ағрысызлашдырма — наркоз проблемни елмни јени саһәсинә чеврилди. Јени наркотик маддәләр кәшф олунду. Наркоз үчүн хүсуси апаратлар јарадылды. Артыг наркотик маддәләр үзә гојулмуш тәнзиф үзлүјә (маскаја) дамыздырма јолу илә дејил, хүсуси дәгиг апаратларла верилмәјә башлады. Бунсуз чәрраһлығын ән бөјүк вә мүасир саһәләри олан ағ чијәр, үрәк вә дамар чәрраһлығынын иикншафы мүмкүн дејилди. Јени наркоз үсулу нәфәс борусуна хүсуси резини боруну јеридиб, хәстәнин өз тәнәффүсүнү дајандырыб (дәрман васитәсилә) хүсуси автоматик апарат васитәсилә һәм тәнәффүсү вә һәм дә наркозу идарә етмәкдән ибарәт дир. Әллинг илләрин әввәлиндә өлкәмиздә бу үсул јеничә тәтбиг олунмаға башламышды. Азәрбајҗанда һәләлик бу үсулдан истифадә едилмирди. Фуад Әфәндијев ағ чијәр чәрраһлығы илә мәшғул олдуғу үчүн јени үсула чох бөјүк еһтијачымыз вар иди. Габагча наркоз апараты алыб ону ишләтмәји өјрәндик, анчаг һәләлик нәфәс борусуну интубасија едә билмирдик — бору сала билмирдик.

1956-чы илдә Ленинграда ики ајлыг курса кедирдим. Профессор деди ки, чалыш интубасијаны өјрән. Гајы-данда дедим ки, бахдым вә көрдүм, амма өз әлимлә интубасија еләмәмишәм. Мүәллимин деди ки, горхма елә, мән јанында олачағам. Илк дәфәдән боруну асанлыгла нәфәс јолуна салдыг. О күндән Азәрбајҗанда јени мүасир ағрысызлашдырма үсулу — интубасион наркоз тәтбиг олунмаға башлады. Фуад мүәллим бу јени үсулу тәблиғ етмәкдә чох бөјүк әмәк сәрф етди. Артыг о илләрдә ағрысызлашдырма хүсуси бир елм саһәсинә чеврилмишди вә анестезиолокија адланырды. Јени үсулу кениш јаймаг үчүн мүтәхәссис анестезиологлар һазырламаг лазым иди. Илк анестезиологлар бизим клиникада һазырланды. Фуад Әфәндијев республика чәрраһлар чәмијјәтинин анестезиолокија сексијасына сәдр сечилди. Бир нечә ил анестезиолог вәзифәсини ајры-ајры ентузиаст чәрраһлар өз үзәрләринә көтүрдү. 50-чи илләрин ахырында бизим клиникада артыг бир нечә һәким интубасион наркоз апармағы бачарырды. 1961-чи илдә Елмн Тәдгигат

Клиники вә Экспериментал Тәбабәт Иституту тәшкил олундугдан сонра бир груп кәч һәким анестезиолокија-дан аспирантураја гәбул олунду. Беләликлә, Фуад Әфәндијевни сәји вә тәшәббүсү нәтичәсиндә бизим клиника республикамызда мүасир анестезиолокијанын әса-сыны гојан илк чәрраһлыг мүәссисәси олду.

Бу күн республикамызын бүтүн ири чәрраһлыг шө-бәләри хүсуси анестезиолокија хидмәти илә тәмин олунуб. Бөјүк хәстәханаларда анестезиолокија вә реанимација шөбәләри ачылыб. Анестезиолокија вә реанимацијанын тәдриси үчүн хүсуси кафедра јарадылыб, елмн тәдгигат апармаг вә кадрлар һазырламаг үчүн хүсуси шөбәләр, ихтисаслашма вә тәкмилләшмә курслары тәш-кил олунуб.

Биз анестезиолокија сөзү илә јанашы реанимација да ишләтдик. Реанимација ағыр хәстәләрин (операсија-дан сонра, бәзән хәстәликләрин чох ағыр дөврүндә) һә-јат функцијаларынын кәскини позулмаларынын мүәлпчә-си вә бәрпасы илә мәшғул олан саһәјә дејилр. Адәтән анестезиологларла реаниматологлар бир шөбәдә бир-ликлә ишләјирләр. Һәләлик чох вахт анестезиолог — реаниматолог бир ихтисас кими дә тәмсил олунур.

ӘФӘНДИЈЕВ ÜЧБУЧАҒЫ

...Хәстәнин чарпајысынын баш тәрәфиндән ичәрисни гырмызы рәнкли маје — ганла долу шүшә габ асылыб. Шәффаф назик боручугла һәмни габ хәстәнин венасына јеридилмиш ијнә илә бирләшиб. Борунун шүшәјә јахын јериндә гојулмуш хүсуси «дамчылыг» ганын дамчы-дамчы хәстәјә көчүрүлмәсинә имқан јарадыр. Ган дамчы-лары арасы кәсилмәдән саатларла, бәзән күнләрлә хә-стәнин дамарына ахыб онун хәстәлик, зәдә вә ја операси-ја нәтичәсиндә итирдији ганы әвәз едир.

...Операсија кедир. Һәмин ган шүшәсиндән бири дә чәрраһлыг масасында јатан хәстәнин башы үстүндән асылыб. Бу күн елә бир аз чох мүрәккәб чәрраһлыг опе-расијасы јохдур ки, онун кедиши мүддәтиндә хәстәјә ган көчүрүлмәсин.

Көчүрүлән ган тәкчә операсија вахты вә ја зәдәлән-мәдән итирилән ганы әвәз етмир. Ганын тәсири чох еһазкар вә мүрәккәбдир. Бәзән вахтында көчүрүлмүш јүзчә грам ган бир өмрү хилас едир. Ган көчүрүләркән

организмнн бүтүн мүбаризэ гүввэлэри елэ бил ојаныр, сәфәрбәр олур. Бәлкә дә Фуад Әфәндијевнн һәкимликдә, чәрраһлыгдә вә елмдә кечдији уғурлу вә шәрәфли јолунун сәбәбләриндән бири дә онун вахтында, өлкәмиздә биринчиләр сырасында ганкөчүрмәнин тәбабәтә кәтирәчәји ингилаби чеврилиши кәрә билмәсидир. Фуад Әфәндијев иттифагымызда вә онун һүдудлары харичиндә республикамызы тәбабәтин икн бөјүк саһәсиндә тәмсил едирди: чәрраһлыг вә һематолокија — ганкөчүрмә. О бејнәлхалг чәрраһлар, һематолог вә трансфузиологлар чәмијјәтләринин үзү, бу саһәләр үзрә кечирилән бүтүн үмумиттифаг гурултајларынын вә бир чох бејнәлхалг конгрессләрин фәал иштиракчысы иди. Бу икн саһәнин һәр бирисинин ајрылыгдә танынмыш мүтәхәссиси олмаг Әфәндијевә чох бөјүк үстүнлүк верирди вә онун елми тәдгигатларынын јүксәк сәвијјәсинин вә сәмәрәлијинин тәмин едирди.

1930—1940-чы илләрлә һүдудлашан дөвр ганкөчүрмә вә һематолокијанын бир елм кими доғулуш илләри иди. Чәрраһијјә исә јени мәрһәләјә гәдәм гојурду. Һәм дә чәрраһијјәнин инкишафы ганкөчүрмә илә сых бағланырды. Фуад Әфәндијев ганкөчүрмә — һематолокија елмилә дә һәмин илләрдә, чәрраһијјә илә ејни вахтда мәшғул олмаға башламышды.

Чәсарәтлә демәк олар ки, ганкөчүрмә тәбабәтин бир саһәси кими инкишаф етмәсәјди, мүасир чәрраһијјә јарана билмәзди. Нә үчүн?

Чәрраһлыг хәстәликләрини чох үмуми шәкилдә икн група бөлмәк олар: 1. зәдәләнмәләр, 2. чәрраһлыг әмәлијјаты тәләб едән хәстәликләр.

Зәдәләнмәләрин, хусусән дахили органларын зәдәләнмәләринин вә әтрафларын ири макистрал ган дамарларынын јараланмаларынын ән ағыр вә горхулу фәсады ганахма вә ганитирмәдир. Бунлар шока — ган тәзјигинин кәскин вә давамлы дүшмәсинә вә кәскин ган азлыгына сәбәб олур. Һәр икиси һәјәт үчүн тәһлүкәлидир. Һәр икисинин мүаличәсиндә — шокун да, кәскин ган азлыгынын да әсас вә әвәзедилмәз мүаличә васитәси ганкөчүрмәдир.

Чәрраһлыг јолу илә мүаличә олуан хәстәликләрин чоху операсија заманы ган көчүрүлмәси тәләб едир. Бу бир тәрәфдән итирилән ганы әвәз етмәк, икинчи тәрәфдән ган тәзјигини тәнзим етмәк үчүндүр. Ағ чијәрләрдә,

үрәкдә, ган дамарларында апарылан мүасир мүрәккәб чәрраһлыг операсијалары заманы ганитирмә бә'зән бир нечә литрә чатыр. Мүасир чәрраһ еһтијатда 1,5—2 литр ган олмадан ағыр вә мүрәккәб операсија башламыр. Сүн'н ган дөвранынын истифадәси илә үрәкдә апарылан операсија заманы ән азы 3—4 литр ган тәләб олунур. Надир һалларда операсија заманы вә операсијадан сонра хәстәјә 10 литр вә даһа артыг ган көчүрүлүр. Бемәликлә, ганкөчүрмә чәрраһлыгын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Бу күн өлкәмиздә кениш ганкөчүрмә стансијалары вә институтлары шәбәкәси вар. Һәр күн минләрлә донор өз ганларындан хиласедичи пәј верир. Артыг ганын узун мүддәтли сахланылма үсуллары мәлумдур. Ганда бир нечә нөв мүаличә васитәси — ајрыча гырмызы вә ја ағ ган күрәчикләри, фибриноген вә н. а. һазырланыр, мүхтәлиф үсулларла консервләшдирилүр вә тәләб олунанда ишләдилүр. 30-чу илләрдә бу ишә јәничә башланылмышды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ганкөчүрмә сәјәсиндә јүз минләрлә јаралынын һәјаты хилас едилди. Ејни заманда ганкөчүрмә барәдә елми биликләр сычрајышла инкишаф етди. Мүһарибә илләриндә чәрраһијјәдә баш вермиш сүр'әтли инкишаф мүһарибәдән сонракы илләрдә давам едәрәк чәрраһијјәнин јени саһәләринин — ағ чијәр вә үрәк чәрраһлыгынын јаранмасына сәбәб олду. Тәбабәтин вә тибб елминин ән гәдим саһәләриндән бири олан чәрраһлыг мин илләрдә кечә билмәдији јолу 25—30 илдә кечди. Бу күн чәрраһ бычағы организмин бүтүн үзвләриндә ишләјир вә һәтта иш о јерә кәлиб чатыб ки, бир чох үзвләр, о чүмләдән үрәк, гара чијәр, мәдәалты вәзи, ендокрин вәзиләр, дамарлар, сүмүк бир бәдәндән о бирисинә көчүрүлә билүр. Чәрраһлар бир нечә саатлыға үрәји вә ағ чијәри, бир нечә ил әрзиндә бөјрәји апаратларла әвәз едә билирләр.

Бүтүн бу ағласығмаз наплијјәтләр ганла, ганкөчүрмә илә, ганын бир чох хусусијјәтләриндән истифадә етмәји бачармагла, јәни ганкөчүрмә вә һематолокија елминин инкишафы илә бирбаша бағлыдыр.

Фуад Әфәндијевин хошбәхтлији бир дә онда олду ки, о, һәм јүксәк ихтисаслы танынмыш алим — чәрраһ, һәм дә иттифагымызын ән күчлү һематолог — трансфузиологларындан иди. Өлкәмиздә бу икн елм саһәсини ејни дәрәчәдә дәрин билән икинчи бир чәрраһ вә ја һе-

матолог — транфузиолог танымырам. Бу уғурлу бирлик нәтижәсиндә Фуад Әфәндијев Азәрбајҗанда тибб елминин бир нечә вачиб сәһәсинин јарадычысы олдү — мәктәб јаратды.

1939-чу илдә дөрдүнчү синифдә охујурдүм. Мәктәбимиздә гәрибә бир әһвалат данышырдылар. От бичининдә Сачлы халанын балдырыны кәрәнти кәсиб. Чохлу ган итириб. Өлүм ајағындајмыш. Бақыдан хусуси аеропланла ган кәтириб парашүтлә салыблар. О ганын сәјәсиндә Сачлы халаны өлүмдән гуртарыблар. Намы бу барәдә данышырды, мүәллимләр дә, шакирдләр дә. Мәктәбдән евә кәлдим вә сәбирсизликлә атамын јолуну көзләдим.

Атам деди ки, һәгигәтдә дә бир нечә күн әввәл Сачлы хала үчүн Бақыдан ган кәтириб парашүтлә салыблар. Мән бир нечә күн о хәјалла кәздим. Нечә јәһәт көјдән ган салмаг, јәгин дәмнәр габда олуб. Шүшә олса, сынар. Көрәсән ганы ичиб, ја ијнә илә вурублар. Атамы ијнә вуранда, јараја тикиш гојанда көрмүшдүм. Кичик олсам да хәстәхана, амбулаторија, аптека, дәрман мәнә јакшы таныш иди, атама һәр күн саат 1—2-дә чај-чәрәк апарырдым. Тибб ишчиләриннә вә онларын ишинә чох еркән бәләд олмушдүм. Атам деди ки, ганы Сачлы халанын дамарына вурублар. Мән о заман нә биләјдим ки, көјдән парашүтлә ган салмаг мәним кәләчәк мүәллимим, 27—28 јашлы кәңч алим Фуад Әфәндијевин ихтирасы имиш. О заман ганкөчүрмә стансијасы анчаг Бақыда тәшкил олунмушду. Ганкөчүрмә тәзә-тәзә тәтбиғ олунмаға башламышды.

Фуад Әфәндијев бу илләрдә ејни заманда Топчубашовун клиникасында чәрраһ вә ганкөчүрмә стансијасында мүдир мүавини вә сонралар мүдир вәзифәсиндә ишләјирди. Ганкөчүрмәнин елми проблем кими инкишафы бирбаша Фуад Әфәндијевин ады илә бағлыдыр.

Сонралар 1943-чү илдә Бақы ганкөчүрмә стансијасынын әсасында елми тәдгигат ганкөчүрмә вә һемато-локија институтунун јарадылмасында Фуад Әфәндијевлә бәрәбәр танышмыш терапевт, Азәрбајҗанда елми кардиолокијанын баниси, академик Ч. М. Абдуллајевин, истәдадлы сәһијјә тәшкилатчысы И. Ибраһимбәјовун бөјүк хидмәти олмушдур.

Ганкөчүрмә елә бу күн дә чох чидди мүәличә үсулу сајылып вә әһәмијјәти күн-күндән артыр. Илк бахым-

да белә көрүнә биләр ки, ганы бир адамдан көтүрүб башгасына вурмаг чәтин олмалы дејил. Анчаг әслиндә мәсәлә олдугча дәрнә вә мүрәккәбдир. Ахы ган бир нөв бәдәнин «үзвү»дүр. Башга үзвләрдән вә әзәлә, пиј, сүмүк, әсәб тохумаларындан фәргли олараг ган һәрәкәтдә олан мајә шәкилли тохумадыр. Һәр бир тохуманын өз функцијасы олур. Әзәләләрин јығыла билмә габилитјәти, һәрәкәти, о чүмләдән дә ганын һәрәкәтини тәмин едир, ахы үрәк—ганы һәрәкәтә кәтирән әсас үзв, әзәлә тохумасындан гурулуб. Сүмүк тохумасы истинад функцијасы дашыјыр. Әсәб тохумасы мүхтәлиф харичи вә дахили гычыгларын тәсирин илә ојанма вә бу ојанманы организмин һәр бир јериндән мәркәзә — бејинә вә ја мәркәздән — бејиндән електрлик нагилләри чәрәјан кечирдији кими үзв вә тохумалара кечирмә габилитјәтинә көрә ән али функција — идарә етмәк функцијасы дашыјыр.

Ганын да чохтәрәfli вә мүрәккәб функцијалары вар. Әслиндә ган бизим ичәрнимиздәки мадди дүнјамыздыр. Биз ганымызын ичиндә јашајырыг. Ган бизим торпагымыз, һавамыз, сујумузду. Ганымызла јејирик, ичирик, нәфәс алырыг. Чанлынын ја ганынын ал, ја чаныны, фәргли јохдур. Демәли ганкөчүрмә бир нөв чан көчүрмәдир. Чаны һәјат мәнасында анласаг бу һәгигәтән дә беләдир. Истәнилән үзвүн вә ја бәдән һиссәсинин ганла тәһизатыбы дајандырмаг о үзвүн һәјатыны дајандырмаг дәмәдир. Фәргли ондадыр ки, бир үзв гансызлыға чәмписи бир нечә дәгигә дөзә билир (бејин) башгалары бир гәдәр артыг. Она көрә дә, демәк олар ки, организми тәшкил едән трилјонларла һүчәјрәнин һәр бири кичирик капилјар адланан ган дамарына тәһким олунуб. О дамардан һүчәјрәнин ичәрсинә һава — оксиген, ганда маддәләр, су, дузлар башга үзвләрдә һазырланан маддәләр мүбадиләси вә һәјат просесләри үчүн лазым олан һормонлар, ферментләр, һүчәјрәдән маддәләр мүбадиләсинин туллантылары вә ејни заманда һәммин һүчәјрәнин истәһсал етдији, организмин башга үзв вә тохумаларынын фәалијјәти үчүн лазым олан маддәләр гана кечир вә дашыныр. Туллантылар ағ чирләр (карбон газы), бөјрәкләр (бир чох азотлу бирләшмәләр), бағыр-саглар, дәрнә васитәсилә гандан алыныб харич едилир. Ганын вәзифәләри сајдығымызла битмир. Ганын бир куб миллилитриндә олан 4—5 милјон гырмызы ган кү-

рөчиһинин — еритроцитләрин, 6—8 мин ағ ган һүчејрәси лејкоситин, 300—500 мин ган сәһфәсинин—тромбоцитин һәр бири һәм дашыҗычы контейнер, һәм дә фәал «истеһ-салчы» кими ишләјир. Кәнардан организмә дүшмүш јад чисимләри — микроблары, онларын токсинләринин (зәһәрләринин) вә башга зәрәрли үзвү вә гејри-үзви бир-ләшмәләри ган асанлыгла таныҗыб зәрәрсизләшдирмәјә чалышыр вә әксәр һалларда буну бачарыр. Ган организмнн истилик мүбадиләсинин тәнзиминдә, онун мүс-бәт 50—60 дәрәчә истилик, мәнфи 70—80 дәрәчәјә кими шахта шәраитиндә өз сабит 36 дәрәчәлик истилијини сахламасында мүһүм рол ојнајыр. Бүтүн бу чохчәһәтли фәалијјәт гандан һәрәкәтли олмасыны тәләб едир. Ганын маје олмасы бу тәләбә чаваб верир. Инсан вә башга ганы олан чанлылар һәјатлары боју мүтләг дәфәләр-лә зәдәләнирләр. Бу зәдәләнмәләр заманы ичәрисиндә ган һәрәкәт едән дамарлар да зәдәләнир. Зәдәләнмә ағыр дејилсә вә зәдәләнән дамарлар ири дејилсә ганах-ма өз-өзүнә дајаныр. Бунун сәбәби ганын чох мүһүм бир хассәси — онун лахталанма габилијјәтидир. Дамарлар зәдәләнән јердә ган лахтасы әмәлә кәлир вә лахта тыхач кими зәдә јерини бағлајыр. Лахталанма үчүн ганда кифајәт гәдәр Са (калсиум) ионлары олмалыдыр. Бу ионлар олмадыгда ган лахталанмыр. Бу гәрибә хү-сусијјәт ганын лахталанмасынын гаршысыны алмағын ачары олду.

Ашкар едилди ки, әкәр дамардан чыхарылан ганын ичиндәки калсиум ионлары зәрәрли тәсири олмајан башга бир кимјәви маддә илә бирләшдириләрсә, ган лахталанма габилијјәтинин итирәр. Белә маддә лимон туршусунун натриум дузу олду. Мүәјјән нисбәтдә бу организм үчүн зәрәрсиз дузун мәһлулу илә гатышды-рылмыш ган консервләшир вә лахталанмадан адичә сојудучуда 2—3 һәфтә асанлыгла сахланыла билир вә тәләб олуанда итирилмиш ганы әвәз етмәк мәгсәдилә вә башга мүаличә мәгсәдләрилә көчүрүлә биләр. Истә-нилән хәстәјә истәнилән ганы көчүрмәк олмаз. Ганкө-чүрмәнин илк нәтичәләри буну ајдынча көстәрди. Өј-рәнилди ки; инсанлар ганларына көрә дөрд әсас група мәнсубдулар. Узун илләрин әмәји сәјәсиндә һәкимләр ган группларыны шәртләндирән амилләри өјрәндиләр. Һансы ганын һансы ганла гарыша билмәсинин гануи-ларыны ачдылар. Тибб елминин тарихинин ән парлаг сә-

һиһәләриндән бири ачылды — ган көчүрүлмәси кениш вә асанлыгла ишләдилән ән үмүдлү вә әвәзедилмәз мү-аличә васитәсинә чеврилди.

Бу сәһәдә Әфәндијевин апардығы ишләр ичәрисиндә икинси сон дәрәчәдә диггәтәләјигдир вә мүәллифин тәд-гигатчы кими елмә вә факта мүнәсибәти үчүн чох сәчи-јәвилдир.

Бир аз әввәл калсиум ионларынын ганын лахталан-масы үчүн мүтләг тәләб олуан бир амил олдуғуну де-мишдик. Вә еләчә дә лимон туршусунун натриум дузу-нун үмидли вә кениш тәтбиг олуан консервант олдуғун-дан да дашымышдыг.

Фуад Әфәндијев хлорлу калсиумун ганахмалар за-маны ганахманы дајандыран дәрман кими кениш иш-ләндијини билдирди. О, бир дәфә хәстәјә ган вураркән шприсин ичәрисиндәки ганын хлорлу калсиум мәһлу-лунда лахталанмадығыны көрүр. Дәрһал әввәлчә лабо-раторија шәраитиндә, сонра експериментдә — итләр үзә-риндә тәчрүбәләр апарараг ајдынлашдырыр ки, хлорлу калсиумун ганда мигдары 1,5 фанзә гәдәр артырыланда ганын лахталанма габилијјәти итир. Кәнч алим чүр'әт-лә клиникада хәстәләр үзәриндә мүшаһидәләр апарыр вә хлорлу калсиум мәһлулунда ганын консервләшди-рилмәси үсүлуну әсасландырыр вә тәтбиг едир. Икинчи мүшаһидәдә дә чох марағлыдыр. Көчүрүлән ганын тәсир механизминин өјрәнәркән Әфәндијев ајрыча олараг кон-серванты, лимон туршулу натриуму консервләшдирмә үчүн ишләдилән мигдарда вена дахилинә вурур. Алы-нан нәтичә көзләнилмәз олур. Ганын лахталанмасы нәһикә азалмыр, һәтта бир гәдәр шиддәтләнир. Сонраки тәдгигатларла Әфәндијев лимон-туршулу-натриумун ағ-чијәр ганахмалары заманы мүаличә васитәси кими истифадә олунамасыны елми әсасландырыр.

Һәр ики үсул мүәллифдән һәм дәгиг мүшаһидәчилик, һәм дә чәсарәт тәләб едирди. Ганын лахталанмасы үчүн там зәури олан калсиуму тамамилә әкс мәгсәдлә, га-нын лахталанмасынын гаршысыны алмаг үчүн истифа-дә етмәк, еләчә дә һамыја мә'лум антикоагулјантдан (лахталанмаја гаршы олан) лимон-туршулу-натриумдан һеMOSTaTиK (ганахманы сахлајан) васитә кими истифадә етмәк доғрудан да бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Елми билнкләрә јарадычы мүнәсибәт бәсләмәк, «шүбһәлән-

мәји» бачармаг, әмәлијјәси илә нәзәријјәси дүз кәлмәјән фактлары көрәндә чүр'әтлә тәфтиш етмәк һәмишә инкишафа апармыш, ирәлијә доғру аддым олмушдур. Ән бөјүк јениликләр көһнәнин инкары үзәриндә гурулу. Бу инкар гоҳ заман көһнәни тамамилә рәдд етмәјәрәк она јени чәһәтдән, јени сәвијјәдә бахымдан ибарәт олур. Фуад Әфәндијев хлорлу калсуму консервант кими, лимон туршулу натриуму һемотратик васитә кими истифадә едәркән биринчинин ганы лахталандырычы габилијјәтини вә икинчинин консервләшдирмә габилијјәтини һеч дә инкар етмәрдн, о садәчә олараг бу препаратларын миғдарындан вә ишләдилмә шәраитләриндән асылы олараг тамамилә әкс тә'сир көстәрә билдикләрини сүбут едирди. Бунун үчүн инчә мүшәһидә апармағы, шүбһә етмәји вә мүјјән мә'нада, тәчрүбәјә вә фактлара әсасланараг «ахынын әксинә үзмәјә» чүр'әт етмәји бачармаг лазым кәлирди. Әсл тәдгигатчы алим кими Фуад мүәллим буну бачарды. Ганкөчүрмә мәсәләләри илә Фуад Әфәндијевин белә чидди вә ардычыл мәшғул олмасы онун чәрраһ кими инкишафына нәники мане олмурду, әксинә имкан јарадырды. Фуад Әфәндијевин рәһбәрлији алтында вә иштиракы илә ганкөчүрмә проблеминин мүхтәлиф мәсәләләринә аид кениш вә дәрн тәдгигат апарылырды. Ганкөчүрмәнин тә'сир механизмләри өјрәнилирди. Ганын јени вә тәкмилләшдирилмиш консервасија үсуллары ахтарылырды вә тапылырды. Ганын ајры-ајры тәркиб һиссәләринин — лейкоцитләрин, тромбоцитләрин, эритроцитләрин, ган зәрдабынын мүәлнчә препаратлары кими һазырланмасы, консервләшдирилмәси вә көчүрүлмәси үсуллары ишләнилирди. Јени шок әлējинә мәһлул тәклиф олунмушду. Ганкөчүрмәнин фәсадларынын профилактикасы мәсәләләри өјрәнилирди. Бу бөјүк вә дәвләт әһәмијјәтли ишдә Фуад Әфәндијевин башчылығы илә истәдәдлы тәдгигатчылар группу чалышырды. Бу күн АДҮ-нун физиолокија кафедрасына рәһбәрлик едән проф. Т. Д. Ганбов, Азәрб. Дәвләт Тибб Институтунун биокимја кафедрасынын мүдири проф. Н. А. Рзајев, физиолог проф. Р. Сәфәров, тибб елмләри доктору И. Ә. Нүсәјнов вә онларла башгалары ганкөчүрмә проблеминә аид Фуад Әфәндијевин рәһбәрлији илә апарылан тәдгигатын иштиракчылары идиляр.

Һематолокијаны — ган хәстәликләринин диагностика-

касы вә мүәличәсини өјрәнән елми ганкөчүрмә барәдә елмдән — трансфузиолокијадан ајырмаг мүмкүн дејил.

Ган организмнин даим һәрәкәтдә олан дахили мүһитидир. Ону тәркиби олдугча мүрәккәб вә дәјишкәндир, һәтта организмнин мүјјән һиссәсинә кәлән ганын тәркиби орадан гајыдан ганын тәркибиндән фәрғләнир. Нә исә артыр, нә исә азалыр. Бунунла белә ганын бүтүн тәркиб һиссәләринин ашағысы вә јухарысы мәлум олан нормалары вар. Бу нормалардан кәнар дәјишликкләр ган дөһранында, ганын мүрәккәб вә чоҳчәһәтли функцијаларынын јеринә јетирилмәсиндә позғунлуғлара сәбәб олур. Бу дәјишликкләр мүвәггәти, өтәри, асанлығла дүзәлдилә билән олдугда, чоҳ вахт позғунлуғ адландырырлар. Позғунлуғлар хәстәликкләр заманы да олур. «Хәстәлик» «позғунлуғдан» фәрғли олараг мүрәккәб вә чоҳчәһәтли аңлајышдыр. Ган тәзјигинин, һәрарәтин галхмасы, өскүрмә вә н. а. һәр бири ајрылығда позғунлуғдур, јә'ни һансы норма исә позулмушдур. Ајрылығда бунлар симптом — јә'ни әләмәт, һансы хәстәлијинсә әләмәти сајылыр. Позғунлуғ мүвәггәти вә өтәри олурса, бу һәлә хәстәлик әләмәти сајыла билмәз. Мисал үчүн: бәрк гачан адамын нәфәси тәнкләширсә, үрәји нормадан ики дөфә артыг дәгигәдә 130—140 дөфә вурурса, буна хәстәлик симптому демәк олмаз. Бу мүвәггәти дәјишликлијин сәвијјәси, миғдары вә давамәтмә мүддәти арасында ујарлыг гајдасындан кәнара чыхарса бу артыг хәстәлик әләмәти кими гиймәтләндирилә биләр. Бир симптом вә ја чоҳ вахт бирликдә раст кәлән бир нечә симптомдан ибарәт групп хәстәлик адландырыла билмәз. Мисал үчүн: баш ағысы — гыздырма — тәрләмә — титрәтмә (синдром) бир чоҳ хәстәликкләр заманы баш верә билир. Хәстәлик дедикдә, сәбәби мәлум, кедиши, нәтичәләри, мүәличәси мүјјән олан позғунлуғлар нәзәрдә тутулу. Мисал үчүн: вәрәм хәстәликидир, сәбәби вәрәм чөпләри адланан микроблардыр. Чоҳ вахт ағ чийәрләри, сүмүкләри вә с. үзвләри зәдәләјир. Вәрәмин өзүнәмәхсус ренткеноложик, клиники лаборатор әләмәтләри вардыр. Биз онун нечә башлајыб нечә инкишаф етдијини билирик. Хәстәлијин һансы кедиш формалары, һансы мәрһәләләри, олдугу бу мәрһәләләрин һансынын нәјә кәтириб чыхардығы мәлумдур. Ган башга үзв вә тохумалардан фәрғли олараг демәк олар ки, бүтүн хәстәликкләр заманы аз вә ја чоҳ дәјиши-

лир, она көрә дә бүтүн хәстәликләр заманы ганын анализи — лаборатор мұайнәси апарылыр. Ган хәстәликләрн исә ганын өзүнүн хәстәлијидир. Тәбабәтнн бу һиссәси һематолокија (һемо — ган, логос — елм) адландырылыр. Ган хәстәликләрн дә башга хәстәликләр кимн шәртн олараг икн група бөлүнүр: һематоложн — чәрраһлыг јә'ни ган хәстәликләрннн чәрраһлыг үсулу илә мұаличә олуналары вә терапевтик һематолокија јә'ни дәрманларла мұаличә олуналары. Әслиндә бу сәрһәд хәстәјә вә хәстәлијә анд дејил, һәкимә анддир. Хәстәлик бу күн дәрманла, сабаһ чәрраһлыг үсуллары илә мұаличә тәләб едә биләр. Вә јахуд ејни вахтда һәр икн үсул ишләдилә биләр. Чох вахт белә дә олур. Фуад Әфәндијев башга һематологлардан фәрғли олараг һәм чох дәрнн мә'луматлы терапевт — һематолог, һәм дә бачарыглы чәрраһ — һематолог иди.

Ган хәстәликләрннн ән үмүмн шәкилдә группашдырмаг истәсәк ән әввәл анаданкәлмә, ирси вә сонрадан јаранма — газанылма хәстәликләрн ајыр д етмәли олардыг. Бу хәстәликләр еритроситләрнн, лејкоситләрнн вә тромбоситләрнн вә еләчә дә ганын тәркибинә дахил олан башга үзви вә гејри-үзви маддәләрнн мигдар вә кејфијјәт дәјишикликләрн шәклиндә раст кәлир. Ган хәстәликләрнндән ән чох раст кәләнләрн «мәшһурлары» халг арасында «ағ ганлылыг» адландырылан лејкозлар вә ган азлыгы ады илә танынан анемијалардыр вә бир дә ганын лахталанмасынын позулмаларыдыр. Фуад Әфәндијев һәр үч груп хәстәликләрә анд елмн тәдғигатлар апарырды.

Һәмишә олдуғу кимн, бурада да Әфәндијев проблемләрнн ән чәтиннндән, ән аз өјрәннлмишнндән јапышарды. Әсл вәтәндаш алим кимн ону елмн проблемләрнн Азәрбајчан үчүн хүсуси әһәмијјәти оланлары даһа чох марағландырырды.

Тәбабәтдә «өлкә патолокијасы» адланан бир анлајыш вар. Өлкә патолокијасы групуна мұәјјән бир јердә — өлкәдә, һаһијјәдә, рајонда кениш јайылмыш хәстәликләр анд едилнрләр. Бу хәстәликләр чоғрафи нғлим шәранти илә, бә'зи мәишәт хүсусијјәтләрнлә, торпагда, һавада вә суда бә'зи кимјәви маддәләрнн артыг вә ја әскикликн илә вә нәһајәт бу јердә јашајан әһалиннн ирси хүсусијјәтләрн илә бағлы олур. Белә хәстәликләрнн өјрәннлмәсиннн үмүмн елмн әһәмијјәтиндән башга һәмин

јернн јерли әһалисиннн сағламлығыннн горунмасында мұһүм тәчрүбн әһәмијјәти олур. Мисал үчүн: Бөјүк Гафгазын Гәрб јамачларында јерләшән Шәки — Зағатала зонасында ур хәстәлијн — галханвары вәзиләрнн бөјүмәси чох јайылыб. Бунун сәбәбн бу јерләрнн торпағында вә сујунда јодун вә бә'зи башга микроелементләрнн азлығыдыр. Бу мәсәләннн өјрәннлмәси вә һәмин рајона көндәрнлән хәрәк дузуна лазым олан мигдарда јод гатылмасы ур хәстәлијннә тутулманын бир нечә дәфә азалмасына нмкан јаратды. Көрүндүјү кимн бә'зән садә вә учуз јолла јүз миңләрлә адамын сағламлығыннн горумаг мүмкүн олур.

Һәлә 50-чи илләрдә Фуад Әфәндијев бир нөв анемијаја (ган азлыгы) диггәт јетирмишди. Бу нөв ган азлыгы һадир хәстәликләрдән олуб адәтән бир анләдә бир нечә нәфәрдә раст кәлир. Јолухучу олмајан хәстәлијннн бир анләдә бир нечә нәфәрдә баш вермәси ирсијјәтлә бағлылыгы кәстәрир. Талассемија вә ја Кули хәстәлијн адланан бу анемијаны Иттифағымызда илк дәфә ашкарлајыб тәсвир едәнләрдән бири Фуад Әфәндијев олду. Онун Дублиндә галассемија хәстәлијнннн далағын чыхарылмасы јолу илә мұаличәсинә анд мә'рузәси бөјүк марағла гаршыланмышды. Конгресдән сонра Әфәндијевә дүнјанын мұхтәлиф өлкәләрнндән мәктублар кәлирдн — әсәрнн нүсхәсиннн истәјирдиләр. Бу хәстәлик илә бағлы бир мәсәләјә тохунмаг истәрдим. Бу ағыр хәстәлијннн бир аиләдә бир нечә нәфәрдә раст кәлмәјиннн сәбәбн ирсијјәтсә нә етмәли?

Мүасир елм ирси хәстәликләрнн әмәләкәлмә механизминн өјрәнмәкдә хејли уғурлу аддымлар атыб. Һәтә кен инжинерлијн адланан һәләлик нәзәрн сајылан саһә дә јараныб. Бактеријалар үзәриндә кенетик апаратда (ирсијјәт апаратында) «чәрраһлыг» операсијасы вә ја «инжинерлик» әмәлијјаты апармагла, јә'ни реконструксија — јенидәнғурма васитәсилә ирси хүсусијјәтләр дәјишдирилә билнр. Бөјүк инамла демәк олар ки, башга кәшфләр кимн бу кәшф дә лабораторијалардан чыхыб клиникалара, хәстәханалара јол тапацаг. Миңләрлә, миңјонларла «мәһкум» ирси хәстәлик горхусундан азад олацаг. Һәләлик исә ирси хәстәликләрнн гаршысыны алмаг чәтин мәсәләдир. Чәтиндир анчаг мұәјјән дәрәчәдә мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, ган гоһумларынын бир-бирнлә евләнмәси ирси хәстәлијнн башвермә

еһтималыны бир кечә дәфә артырыр. Хәстә «кен» тәкчә атада вә ја аһада оһанда өвһадын һәмһин кенһи алмасы вә хәстәһијә тутуһмасы еһтималы јары азалыр. Әкәр ата вә аһа бир ғандандырларса, ған ғоһумудурларса хәстәһи еһтималы дәфәһәрлә артыр.

Көрүһүр ки, халғларын әксәријјәтһндә ған ғоһумундан өвләнмәјин ғадаған олмасынын сәбәһи дә бундадыр. Бә'зи өһкәһәрдә артығ хусуси кенетик мәсләһәтханалар вар. Евһәнәһләрһн ғаны јохһаныһыр вә онһарда хәстәһи еһтималыны артыра биләчәк һал аһкар еһилһрсә өвләнмәк һстәјәнһәр бу барәдә хәбәрдар еһилһр. Талас-семһјанын вә башға һрсһјјәтлә әһағәдар хәстәһиһкәһрин, һиһкәстһиһк вә ејбәчәрһиһкәһрин сәбәһләһи арасында, ғоһумһа өвләнмә әдәтһнин ролу чох бөјүкдүр. Бир шејһи дәмәһијһиһ ки, ғоһумдан өвләһмәјһн белә арзудһилмәз нәтһчәләһи һрсһ агырлаһмалар олдуғу шәрәһтдә баш верһр вә һәм дә һәмһшә јох.

Сонралар Фуад Әфәһдијевһн тәләбәһәрһнндән бирһи оһан адһы-саһһы Азәрбајчан һематолоғу, таныһмыш аһим вә һәһим Асја Ахундова бу тәдғиғатһары кенһш-ләһдирди вә дәрһнләшдирди. Инди бу хәстәһијә дһағһоз асанлығыһа ғојуһур. Хәстәһијһн чох јајылмыш олдуғу јерләһрин хәрһтәһи јарадыһыб вә һәмһн рајон вә кәһд-ләрдә хусуси мүшаһидәләр вә ејһн заманда санһтар маа-рһфи һшләһи апарыһыр.

Лејкозһар — ағ ғанлығы заманы ғанаһмаја меј-лиһијһн сәбәһләһрини ајдынлашдырмағ, тромбоситлә-рин — ған сәһвәчһкәһриниһн аһаданкәһмә ғүсурлуһуғу нәтһчәһиндә баш верән, өзүнү ағыр вә горхуһу ғанаһма-ларһа көстәрән Верһһоф хәстәһијһниһн мүәһиһчәһи мәсә-ләләһриннә даһр дә Әфәһдијев марағһы тәдғиғатһар апа-рыды.

Фуад Әфәһдијев ған хәстәһиһкәһриниһн чәрраһлығы үсуһлары илә мүәһиһчәһиниһн пионерләһриндән бирһи иди. Бу күһ дә ғанкөчүрмә вә һематолокија саһәһиндә ча-лыһан еһми ишчһләһрин бөјүк әксәријјәтһи өзүнү Фуад Әфәһдијевһн тәләбәһи сајыр.

Профессор Әфәһдијевһн тәшәббүсү илә нөвбә илә Бақыда, Тбилиһидә, Јереванда Зағағһазија респубһи-каһарыһны ғанкөчүрмә вә һематолокијаја аһд еһми конфранслары кечһрилһрди вә бу әһ'әнә бу күһ дә да-вам едир.

1972-чи илдә Ленинград ғанкөчүрмә вә һематолоки-

ја институтунда кечһрилән үмумиттиғағ еһми конфран-сыһн хатирә иһласында Совет Иттиғағыһн 10 әһ мәш-һүр трансфузһолоғ һематолоғу барәдә мә'рузәләр оху-һүрдү. Ф. Әфәһдијев барәдә мә'рузә етмәк шәрәфи мәһә нәһиб олмуһду. Иһласдан сонра өһкәһниһн онһарһа та-һныһмыш аһпһиһниһн мәһи тәбрһк етмәһи, мүәһлиһмиһн адыһы дәрһн һөрмәтлә вә сәһми сөзләрлә хатырһама-сы вә онун Совет һематолокија — трансфузһолокија еһ-миһниһн иһкишафында бөјүк хидмәтләһрини ағыздолусу ғәјд етмәһи мәһдә өмрүм бөју уһудуһмајаһн бир фәрәһ вә ғүрүр һисһи доғурду.

ГАН ЛАХТАСЫ

Фуад Әфәһдијевһи ғанһн лахталанмасы проблемһи чохдан марағһландырыды. Башға чүр оһа да билмәздһи. һәм чәрраһ киһи, һәм дә һематолоғ — трансфузһолоғ киһи Фуад Әфәһдијевһн мәшғүл олдуғу бүтүн проблем-ләр: дамар чәрраһлығы, ғанкөчүрмә, көкс чәрраһлығы, һематолоғһи хәстәһиһкәһр (ған хәстәһиһкәһри — лејкоз-һар, аһемһјалар вә һ. а.) бу вә ја башға чәһәтдән ғанһн лахталанмасы илә әһағәдардыр. һәлә отузунчу-ғыр-һынчы иһләрдә ағ чһјәр хәстәһиһкәһри вә плевра ғанаһ-малары илә мәшғүл оларкән Әфәһдијев ғанһн лахта-ланмасы проблемһнә о заманкы сәвијјәдә бәләд иди.

50-чи иһләрдә үрәк-дамар чәрраһлығы сүр'әтлә иһ-кишаф етмәјә башһајаһн заман ғанһн лахталанмасы сон дәрәчәдә вачиһ проблемә чеврилди. үрәк вә ған дамар-лары хәстәһиһкәһри бүтүн дүһјада хәрчәһк хәстәһијә илә јанашы әһ вачиһ проблем киһи өјрәһилмәјә башһанды. Еһми-техники тәрәғғи тәбабәтһи јени чһһазһарһа, мате-риалларһа зәһкиһләшдирди. Јени ағырысызлашдырма — наркоз үсуһлары кәшф олунду. Сүн'и ған дөвраны апа-раты, сүн'и бөјрәк апараты узун иһләр һејванһар үзә-риндә тәчрүбәләрдә өјрәһилдикдән сонра клиһиһкада хәстәләрдә тәтбиг олунмаға башһады. Чәрраһһар ған дамарларыһы сүн'и дамарһар — протезһәрлә әвәз етмәјһи, бүзүшүб сырадан чыхмыш үрәк клапанларыһы метал-дан вә биополимерләрдән (һејһон, тефһон, дакрон, вел-јүр) дүзәлдһилмиш клапанһарһа әвәз етмәјһи, иһсандан иһсана бөјрәк көчүрмәјһи вә нәһајәт үрәк көчүрмәјһи өј-рәһдиләр. Бүтүн сајдығым јениһиһкәһрини, ағыласығма-јаһн һаһпһјјәтләһрин дәмәк олар ки, һамысы ғанһн лах-

таланмасы илэ аз вэ ја чох элагэдардырлар. Ганын лах-
таланмасыны идарэ едэ билмэдэн бу ишлэрин неч бири
көрүлэ билмэз. Иккинчи тэрэфдэн дэ чох кениш јабыл-
мыш үрэк вэ ган дамарлары хэстэликлэринин: атеро-
склерозун, гипертония хэстэлигинин, бу хэстэликлэрин
фэсады вэ нэтичэси олан үрэк инфарктынын, бејин да-
марларынын тромбозунун вэ бејинэ гансызманын (ин-
сульт) елэчэ дэ башга үзвлэрэ вэ этрафлара (гола, гы-
ча) кедэн дамарларда тромбозларын вэ эмболијатарын
эмэлэ кэлмэсиндэ ганын лахталанма габилијјэтинин
позулмасынын бөјүк эһемияјјэти олдуғу ашкар едитди.

Ганын лахталанмасы чох мүрэккэб просесдир. Бү-
түн өмүр боју ган дамарларында дуру галараг, лазым
олан вахтда вэ јердэ ганын бөркияиб лахталана билмэ-
си чапылары ганитирмэ нэтичэсиндэ өлүмдэн эксэр
һалларда горујур. Ганын лахталанмасы бэ'зи анадан-
кэлмэ вэ газанылма хэстэликлэр нэтичэсиндэ, бэ'зи
дэрманларын тэ'сир алтында позулдуғда чох ағыр фэ-
садлар баш верир. Организм өлүмчүл ганитирмэ төһ-
лүкэси алтында галыр. Бејинэ, көзэ вэ башга үзвлэрэ
азачыг гансызма бэ'зи сон дэрэчэдэ ағыр нэтичэлэрэ
сэбэб олур. Ганын лахталанмасынын маһияјјэтинин бил-
мэдэн вэ бу просеси тэнзим етмэји өјрөнмэдэн ганкө-
чүрмэ барэдэ сөһбөт белэ ола билмэзди. Она көрэ дэ
ганкөчүрмэнин эн биринчи вэ эсас проблемлэриндэн
бири ганын лахталанмасынын гаршысыны алмағы ба-
чармаг иди.

Ган көчүрмэк үчүн ону габагчадан һэртэрэфли јох-
ланылмыш сағлам адамлардан алмаг лазымдыр. Дэр-
һал онун лахталанма габилијјэти арадан көтүрүлмэли-
дир — буна ганын консервасиясы дејилир. Ган елэ
шэраитдэ сахланылмалыдыр ки, онун неч олмаса эсас
тэркиб һиссэлэринин кејфияјјэти позулмасын, көчүрүлэн
ган јени организмдэ өз функцияларыны мүмкүн гэдэр
там ифа едэ билсин. Ганкөчүрмэдэн хиласедичи вэ
эвзедилмэз мүаличэ васитэси кими истифадэ етмэк
үчүн елм бу проблемлэри һэлл етмэли иди. Нөһајэт,
1861-чи илдэ рус алими, Тарту (Естонија) Университе-
тинин профессору Шмидт өзүндэн габаг апарылмыш
мүшаһидэлэри вэ өзүнүн эсаслы тэдгигатларыны јекун-
лашдырды, ганын лахталанмасынын илк елми нэзэриј-
јэсини јаратды. Мә'лум олду ки, ганын лахталанмасы
ферментатив просесдир — јэ'ни организмн өзүндэ һа-

зырланан биоложи актив бирләшмэлэрин иштиракы вэ
гаршылыгы тэ'сир илэ кедэн биокимјэви дәјишиклик-
лэрдир. Ган лахталанаркэн ганда һэлл олунмуш фиб-
риноген адланан зүлал молекуллары бир-бирилэ зән-
чирвари бирләшэрэк (полимеризасиянын бир нөвү)
назик лифлэр эмэлэ кэтирирлэр. Ганын формалы эле-
ментлэри (ган һүчэјрэлэри) вэ галан тэркиб һиссэлэри
фибриногендэн эмэлэ кэлмиш фибрин теллэринин кэ-
ләф кими бир-биринэ долашараг јаратдыгы сүнкэрэ-
бэнзэр күтлэнин кичичик мәсамэлэринин долдурулар.
Белэликлэ, һамынын көрүб таныдыгы ган лахтасы эмэ-
лэ кэлир. Бунун үчүн ган ја дамарлардан чыхмалы, ја
да дамарын ичэрисиндэ ган үчүн јад олан сөтһлэ тэмас-
да олмалыдыр. Шүшэ, метал вэ ја башга материаллар-
дан һазырланмыш габын сөтһинэ тохундуғда ганда олан
хүсуси бир зүлал маддэ, тэмас (контакт) амилли актив-
ләшир. Нэтичэдэ бир нечэ бир-бирини активләшдирэн
зүлал маддэсинин гаршылыгы тэ'сир нэтичэсиндэ
«тромбопластин» адланан бир фермент эмэлэ кэлир.
Тромбопластин ганын тэркиб һиссэсиндэн бири олан
«протромбин» адланан, актив олмајан зүлал молеку-
луна тэ'сир едэрэк ону актив ферментэ — тромбинэ че-
вирир. Тромбин исэ ганда һэлл олмуш фибриноген мо-
лекулларындан фибрин лифлэринин эмэлэ кэлмэси-
ни — фибриногенин полимерләшмэсини тэ'мин едир.

Ган хэстэликлэринин демэк олар ки, һамысы ганын
лахталанмасында ја артмаға, ја ээифләмэјэ доғру дә-
јишикликлэрлэ сэчијјэлэнир. Бир сөзлэ, мүасир кли-
ниги тэбабэтин елэ бир саһэси јохдур ки, орада ганын
лахталанмасы илэ бағланан проблем олмасын.

Фуад Әфәндијевин елмдэ гәрнбэ узағыкөрмэ габи-
лијјэтинин бу мисалда да көрмэк олар. Әллини илэрин
эввэллэриндэн башлајараг Фуад Әфәндијев ганын лах-
таланмасы вэ лахталанмаја тэ'сир едэн дэрманларын
вэ факторларын өјрәнилмәси илэ мәшғул олмаға баш-
лады. Ганкөчүрмэ институтунда һематоложи хэстэлик-
лэр заманы, чэрраһлыг клиникасында үрэк вэ дамар
хэстэликлэри заманы ганын лахталанмасында кедэн дә-
јишикликлэрин өјрәнилмәси вэ лахталанма габилијјэти-
ни азалдан дэрманларын — антикогулјантларын мү-
аличэ мәгсәди илэ ишләдилмәси саһәсиндә илк аддым-
лар Фуад Әфәндијевин тәшәббүсү, иштиракы вэ рәһ-
бәрлији илэ атылды.

1956-чы илдә Римдән гематолокија вә трансфузиолокија конгресиндән гајыдаркән Әфәндијев ганын лахталанмасына анд ән јени, ән сон елми әдәбијјат кәтирдди. Сонралар терапија кафедраларындан бириннә рәһбәрлик едән, Фуад Әфәндијевин тәләбәси, профессор Муса Абдуллајев о заман ганкөчүрмә институтунда кичик елми ишчи ишләјирди вә инкилис дилини мүкәммәл билдирди. Әфәндијевин тапшырыгы илә конгресдә динләнилмиш, ганын лахталанмасына анд мә'рузәләрини мәтнләрини Абдуллајев рус дилинә тәрчүмә етди. Бу материаллар ганын лахталанмасына анд јазылмыш илк китабларда мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән кениш истифадә едилди. Ганкөчүрмә институтунда республикада илк ганын лахталанмасыны өјрәнән лабораторија тәшкил олунду. Лабораторијаја Муса Абдуллајев башчылыг едирди.

Фуад Әфәндијевин тәшәббусу илә јарадылмыш вә рәһбәрлији алтында ишләјән бу лабораторија Азәрбајчанда ганын лахталанмасынын мүхтәлиф истигамәтләрдә кениш вә дәриндән өјрәнилмәсинини тәмәлини гојду. 1962-чи илдән һәммин лабораторијада апарылан елми ишләрә мән башчылыг едирәм.

Москва сәфәрләринин бириндә Фуад мүәллим деди ки, бу күн Б. А. Кудрјашовун лабораторијасына кедиб онунла көрүшүб әлағә јаратмалыыг. Борис Александрович Кудрјашов һәлә о заманлар ССРИ-дә ганын лахталанмасынын физиоложи вә биокимјәви проблемләри сәһәсиндә чох чидди тәдгигатлар апаран көркәмли алим сајылырды. О, инди дә бу проблем үзәриндә ишләрини давам етдирир, дүнја елми тәрәфиндән тәсдиг вә гәбул едилмиш ики бөјүк кәшфиң мүәллифидир. Москва Дөвләт Университетинин физиолокија кафедрасында Б. А. Кудрјашовун рәһбәрлији алтында апарылан тәдгигатлар бу күнкү практикни тәбабәтдә ганын лахталанмасы илә әлағәдар олан хәстәликләрини диагностикасы вә мүәличәсинини нәзәри әсасларынын бөјүк бир һиссәсини тәшкил едир. Б. А. Кудрјашовун елми кәшфләри ганын лахталанмасы илә әлағәдар олан кениш јайылмыш хәстәликләр групунун — артерија вә вена дамарларында тромб әмәлә кәлмәси илә сәчијјәләнән хәстәликләрини патокенезиндә (әмәлә кәлмә сәбәбләри вә инкишаф механизми) ингилаби дөнүш јаратды Кудрјашова гәдәр тәдгигатчыларын әксәријјәти дамарларын

ицәрисиндә тромбларын әмәлә кәлмәсини ганын лахталанмасында иштирак едән амилләрини артыглыгы илә изаһ едирдиләр. Б. А. Кудрјашов сүбүт етди ки, ганын дамарлар дахиллиндә оларкән өз маје һалыны сахламасы вә дамарларын зәдәләнмиш јериндә лахталаныб, ганахманы дајандыран хиласедичи тромблар әмәлә кәтирмәси ики физиоложи системин иштиракы илә кедир. Бунлардан бири ганын лахталандырычы системидир, о бири лахталанмаја әкс системдир. Лахталандырычы системә о амилләр дахилдир ки, онларын гаршылыгы тә'сирли нәтичәсиндә тромбопластини әмәлә кәлир, тромбопластини протромбинни тромбинә чевирир вә тромбинни тә'сирли илә фибриноген фибринә чеврилиб ган лахтасыны јарадыр.

Лахталанмаја әкс системә о амилләр дахилдир ки, онлар бир тәрәфдән лахталандырма амилләринини фәаллашыб бир-биринә тә'сир едиб ган лахтасы јаратмаларына јол вермирләр. Икинчи тәрәфдән әмәлә кәлмиш тромблары әридиб, јох едиб дамарларда ганын һәрәкәтини бәрпа едирләр.

Башга алимләрдән фәргли олараг Б. А. Кудрјашов чох инандырычы дәлилләрлә сүбүт етди ки, тромбозларын, јә'ни ганын дамар ичиндә оларкән лахта төрәтмәсини сәбәби биринчи нөвбәдә лахталандырма амилләринини артыглыгы дејил, лахталанмаја әкс системини фәаллијјәтинини зәифләмәсидир. Бу нәзәријјә тәчрүбәдә хәстәләрдә тромбозларын мүәличә вә профилактикасында өзүнү доғрултду. О заман Кудрјашовун нәзәријјәси тәзәчә әсасланмаға башламышды. Биз ону анчаг әдәбијјатдан таныјырдыг.

Мейманханадан чыхыб университетә кетдик. Соралашыб хәбәр тутдуг ки, Кудрјашовун кафедрасы биолокија — торпаг факүлтәсинин биңасында јерләшиб. Гарлы бир гыш күнү иди. Факүлтәнин биңасы истигамәтиндә кедирдик. Неч кәс јох иди. Јанымыздан балачабој сачлары аг бир киши кечди. Бир бу адамдан хәбәр алаг дејә гајыдыб она чатдым.

— Багышлајын, сиз бурада ишләјирсиз?

— Бәли.

— Биз профессор Кудрјашову нечә тапа биләрик?

Киши азачыг гызарды вә күлүмсүнүб:

— Кудрјашов мәнәм, — деди.

Профессору сәсләдим. Таныш олду. Кудрјашов би-

зим е'тиразымыза гулаг асмајараг кери гајытды, бизи кафедрасына кәтирди. Хејли сөһбәт етдик. Фуад мүәллимин сәјәсиндә даһа бир марағлы шәхсијјәтлә таныш олдум. Бу танышлыг инди дә давам едән достлуға чеврилиб. Һәр дәфә Москваја кедәркән чох нәчиб, нәзакәтли вә меһрибан инсан олан Борис Александровичлә вә гадыны биолог алим Татјана Ивановна илә көрүшүрәм. Һәр көрүшдүкчә бу бөјүк алимә вә көзәл инсана даһа артыг бағланырам.

Қудрјашовла вә онун ишчиләрилә сөһбәтимиз марағлы кечди. О күн меһманханада ахшам саат 10-да ганын лахталанмасы барәдә Фуад мүәллимлә башладығымыз сөһбәт кечә саат 2-дән кечмишә гәдәр давам етди. Һәтта бир нечә мөвзу сечиб илкин иш планы да јаздыг. Бирдән профессор саатына бахыб: «ганын лахталанмасына һәср олунмуш кечә конфрансы бағлы е'лан олунур, саат 3-ә ишләјиб» дејәрәк сөһбәтимизә сон гојду. Бу зарафаты Фуад мүәллим икинчи дәфә иди ки, ишләдирди. Кәләндә вагонда кечә јарыдан кечмишә гәдәр јаныглар проблеминә һәср олунмуш «конфранс» кечирмишдик.

Ганын лахталанмасы елә бил Фуад Әфәндијевин чәрраһ вә һематолог кими әһатә етдији марағ даирәсинин мәркәзи иди. Мән инди бу хатирәләrimi јазаркән бә'зән чох чәтинлијә дүшүрәм. Ахы мүәллимим ејни бир вахтда бир нечә вачиб вә бөјүк проблемлә мәшғул иди. Һансындан башламағ, Һансында гуртармағ? Һансыны габаға салмағ? Һансы даһа вачиб иди? Бу суаллара чаваб вермәк чәтинди. Тәбабәтдә марағсыз вә асан проблем јохдур. Даһа доғрусу марағсыз вә асан мәсәләләр әсл проблемә чеврилмир. Фуад Әфәндијевин мәшғул олдуғу мәсәләләр адәтән бир дә она көрә мүрәккәб вә чәтин көрүнүрдү ки, о һәмишә ја тәзәчә јаранмагда олан проблемләрдән јапышыр, ја да узун мүддәт чохларынын низә сындырыб әл чәкдикләри проблемләри сечирди.

ТРОМБОЗ ВӘ ЕМБОЛИЈА

Ганкөчүрмә, јени үмүдлү наркоз вә ағрысызлашдырма үсуллары, иринтерәдичи бактеријалар вә јолухучу хәстәликләрин амилләринә күчлү мүәличә тәсири кәс-тәрән антибиотикләрин кәшфи, бир чох, чәми 20—30 ил габағ әлачсыз сајылан хәстәликләрин мүәличәсини хеј-

Ф. Ә. Әфәндијев.

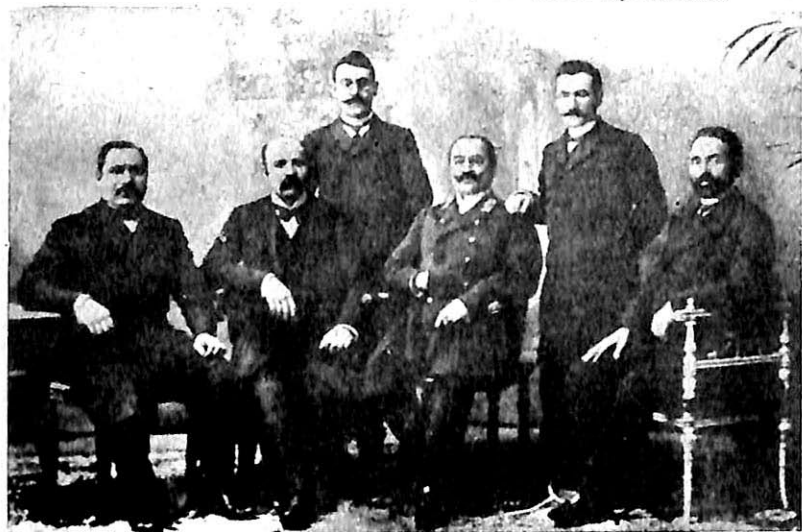
Балача Фуад.

Ф. Ә. Әфәндијевин анасы
Шәфигә ханым Әфәндизадә.

Ф. Ә. Әфәндијев (ортада), гардашы Адил Әфәндијев вә анасы Шә-
фигә ханымла.

Ф. Ә. Әфәндијевин атасы Әләддин Әфәндизадә (солдан үчүнчү)
заманынын көркәмли әдиб вә јазычыларындан бир групу илә. Оту-
ранлар, солдан саға: Ә. Чәфәрзадә, Ч. Мәммәдгулузадә,
С. М. Гәнизадә, М. Г. Шәрифзадә; ајаг үстә дуранлар: Ә. Әфән-
дизадә, Ө. Ф. Нәманзадә.

Ф. Ә. Әфәндијев һәјат јолдашы
Зивәр ханымла.

1931-чи илдә јазылмыш Азәрбајҹан диліндә илк мусиги дәрслији «Ибтидаи нот савады» китабынын мүәллифләри, солдан саға: Фуад Әфәндијев, Сәид Рүс-тәмов, Асәф Зејналлы.

Загафгазија чәрраһларынын V гурултајында. Солдан саға: К. И. Пипија, Н. В. Антелава, Ф. Ә. Әфәндијев, К. Д. Иосселиани, К. Р. Гурбанов, З. М. Мәммәдов, Тбилиси, 1957-чи ил.

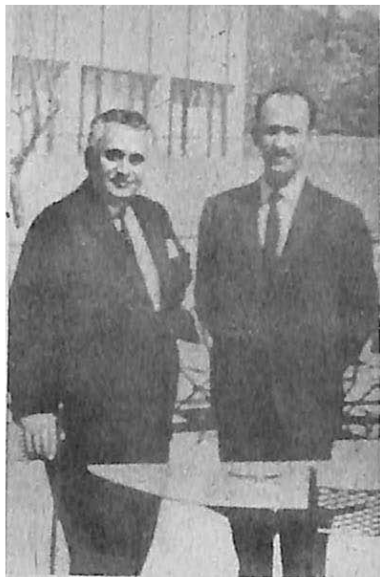
Ф. Ә. Әфәндијев, М. А. Топчубашов, Б. В. Петровски, Е. М. Петровскаја, Үмүмиттифаг чәрраһлар чәмијјәтинин пленумундан сонра. Бақы, 1961-чи ил.

Ф. Ә. Әфәндијев һематологија вә ганкөчүрмә институтунун ишчиләри илә. Солдан саға: Ш. Р. Рәһимов, Д. А. Көчәрлинскаја, Г. Д. Гаибов, Ф. Ә. Әфәндијев, К. Ә. Һүсәјнов, А. М. Ахундова, Н. А. Рзајев.

Академик Ј. Н. Мәммәдәли-
јев вә Ф. Ә. Әфәндијев.

Ф. Ә. Әфәндијев Иран чә-
раһы Чавад һеј'әтлә. Рома,
1963-чү ил

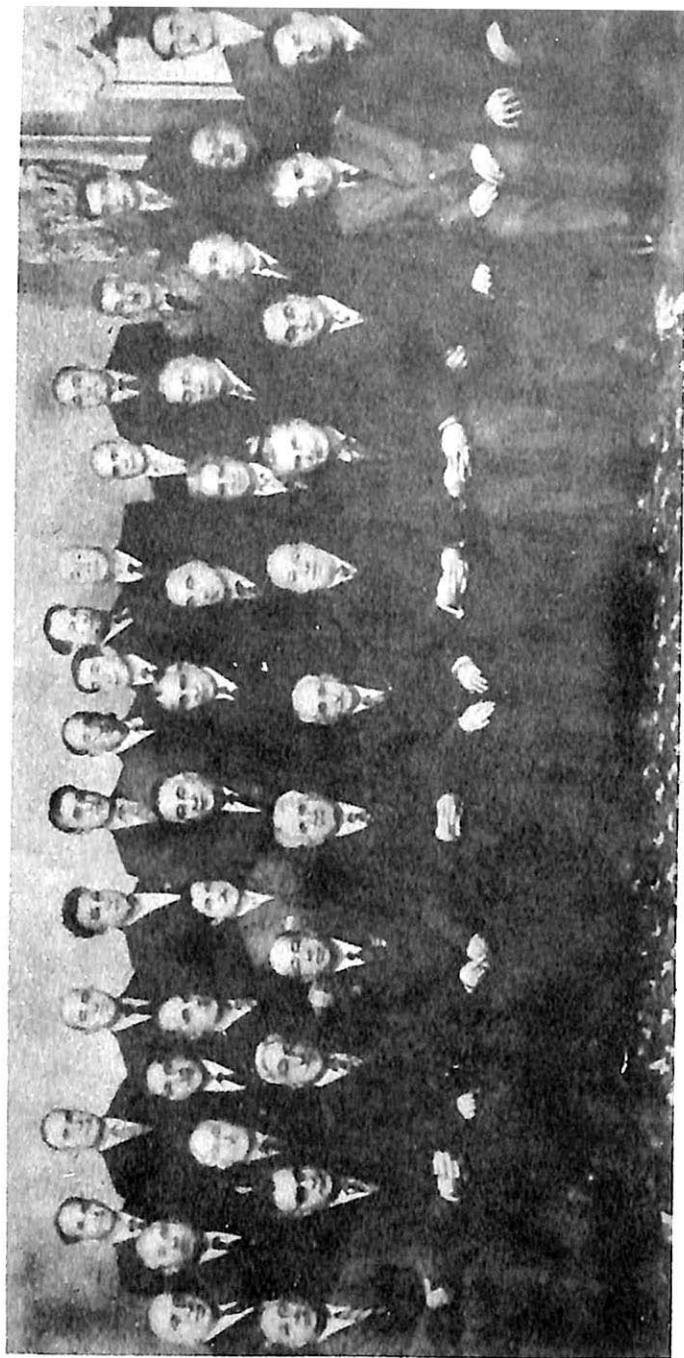
Ф. Ә. Әфәндијев Азәрбајчан ССР сәһијә назири Д. М. Ағајевлә
бирликдә.

Ф. Ә. Әфәндијев түрк чәраһы илә бирликдә. Рома, 1963-чү ил.

Ф. Ә. Әфәндијев тәләбәләриндән Н. һачыјев, М. Абдуллајев,
Һ. Кәримов, Н. Рзајевлә бирликдә. Москва, 1963-чү ил.

Реалны мактабин 1923-чү ил м'зуларыннан бир групу. Икинчи ч'рк'д'л, ортада Ф. Ә. Әф'ндијев, солда Ниязи, сағда Ә. Б'д'лб'јли, 'н ч'рк'д' А. Әф'ндијев солдан икинчи) С. Вазиров, А. Шаиг (ортада), М. Әлијев в' башгалары.

ли асанлашдырды. Ч'рраһијј' с'р''тл' инкишаф етди, 'л'м в' 'м'к габилит'ј'т'ни итирм' с'б'б'л'ри арасында 'р'к-дамар х'ст'ликл'ри, б'д х'сс'ли шишл'р биринчи ј'р' чыхдылар. Дамар дахилинд' тромбларын 'м'л' к'лм'си: — вена дамарларынын тромбозу в' ја тромб'флебитл'р, артеријаларын тромбозлары в' емболијалары (емболија дамар ичинд'ки тромбун гопуб ганын ахыны ил' к'диб башга 'зв в' наһијј'н'н дамарыны тутмасыдыр) к'нд'н-к'н' даһа чох раст к'л'н х'ст'ликл'рд'н олдулар. Тромбоз в' емболијаларын артмасынын с'б'б'ини бир неч' ч'р' изаһ едирл'р. Бир т'р'фд'н б'т'н д'нјада 'һалинин орта 'мр'н'н артмасы, гочаларын в' чохјашлыларын сајынын чохалмасы бу јашларда даһа тез раст к'л'н х'ст'ликл'рин: гипертониянын атеросклерозун, ш'к'р х'ст'лијинин, б'д х'сс'ли шишл'рин нисб'т'н чохалмасына к'тириб чыхарыр. Сајдыгымыз х'ст'ликл'р заманы ис' тромбозларын в' емболијаларын 'м'л' к'лм'к 'һтималы х'јли артыр. Икинчи т'р'фд'н 'р'кд', дамарларда, ағ ч'ј'рл'рд', м'д'д'д', 'д јолларында апарылан м'р'кк'б ч'рраһлыг операсијалары ј'з минл'рл' х'ст'ни вахтсыз 'л'мд'н гуртармагла б'раб'р ч'рраһлыг 'м'лијатларынын ф'сады к'ми баш вер'н тромбоз в' емболијаларын да сајыны артырыр. В' н'һ'ј'т х'ст'ликл'рин диагностикасынын д'гигл'шм'синин 'в'в'лл'р ашкар олунмайыб, башга ј'р' јозулан тромбоз в' емболијалары 'з' чыхармасыны да унутмаг олмаз. Неч' олурса-олсун бир шеј ајдындыр: сон 15—20 илд' б'т'н д'нјада х'ст'л'нм', 'лилл'к в' 'л'м с'б'б'л'ри арасында 'р'к-дамар х'ст'ликл'ринин в' о ч'мл'д'н тромбоз в' емболијаларын «х'ус'и ч'к'си» илд'н-ил' артмагдадыр. Анчаг бу о дем'к дејил ки, т'баб'т инкишаф едир, х'ст'л'нм' в' 'л'м ис' артыр. Бел' д'ш'нм'к чох б'ј'к с'һв оларды. Бу артым 'с'ас'н нисбидир в' башга с'б'б'л'рд'н, х'ус'с'н инфексион х'ст'ликл'рд'н в' илтиһаб просесл'ринд'н 'л'нл'рин в' ушаг 'л'м'н'н х'јли азалмасынын н'с'абынадыр.

Һ'л' 40-чы илл'рин орталарында дамар х'ст'ликл'рин ил' марагланмаға башламыш Әф'ндијев 'мр'н'н сонуна г'д'р бу проблем' садиг галды. Ганын лахталанмасы проблеминин с'р'тл' инкишафы дамар х'ст'ликл'ринин м'алич'с'инд' ј'ни ера ачды. Ганын лахталанма габилит'ј'т'ни азалдан в' лахталанмаја 'кс системн

күчлэндирән дәрманлар — антикоагулјантлар вә фио-
бринолитик (фибрин әридән) дәрманлар кәшф олунду
вә клиникада тәтбиг олунмаға башлады.

Бу дәрманлары ишләдәркән данышыгсыз вачиб
шәртләрдән бири ганын лахталанма системләринин вә-
зијјәтини мүаличәдән габаг јохламағы вә мүаличә про-
сесиндә бу системләрдә кедән дәјишикликләри изләјиб
дүзкүн гијмәтләндирмәји бачармагдыр. Ганын лахта-
ланмасына аид хүсуси һазырлығы олмајан һәким анти-
коагулјантлар вә фибринолитик дәрманлардан дүзкүн
вә фәјдалы истифадә едә билмәз. Белә мүаличә һәтта
зијанлы да ола биләр. Фуад Әфәндијевин истәр чәрраһ;
истәрсә дә һематолог тәләбәләри бу проблемлә кифајәт
гәдәр таныш олдуғлары үчүн тромбоз вә емболијаларын
мүасир мүаличә үсулларынын республикада тәтбигинин
пионерләри олдулар.

Әфәндијевин тәшәббүсү илә онун тәләбәләринин
апардығы актив тәблиғат нәтичәсиндә республиканын
бир чох мүаличә мүәссисәләриндә ганын лахталанма-
сыны өјрәнән лабораторијалар ачылды вә мүаличә мәг-
сәдилә антикоагулјантлар тәтбиг едилмәјә башлады.
8—10 ил ичәрисиндә бу сәһәдә апарылан ишләр о гәдәр
кенишләнди ки, 1966-чы илдә Бакыда II үмумиттифаг
ган лахталанмасы конфрансы кечирилди. Конфрансыны
ишиндә иттифагымызын бүтүн шәһәрләриндән кәлмиш
300-ә јахын мүтәхәссис иштирак едирди. О заман артыг
3 ил иди ки, Әфәндијев һәјатдан кетмишди. Анчаг биз —
һәммин конфрансы һазырлајыб кечирәнләр — Әфәндије-
вин тәләбәләри јахшыча билирдик ки, бу әләмәтдар һә-
дисә — ган лахталанмасына һәср олунмуш үмумитти-
фаг конфрансынын Бакыда кечирилмәси Әфәндијевин
башладығы ишин бәһрәси иди. Һәммин конфрансда Азәр-
бајчан алимләри 40-а гәдәр мә'рузә илә чыхыш етдиләр.
Бакы конфрансы ганын лахталанмасы проблеминин
инкишафында чох әһәмијјәтли бир мәрһәлә олду. Ганын
лахталанмасы нәзәријјәсинин мүәллифи Шмидтин иш-
ләјиб јашадығы Тарту шәһәриндә 1961-чи илдә кечи-
рилмиш 1-чи конфрансдан сонра II Бакы конфрансында
5 иллик елми тәдгигатлара јекун вурулду вә јени исти-
гамәтләр тәјин олунду.

Һәлә 1955—1956-чы илләрдән башлајараг бизим
клиникада артериал вә веноз тромбозларын мүаличә-
синдә антикоагулјантлардан кениш истифадә олунурду.

Илк нәтичәләр руһландырычы иди. Артериал вә хүсу-
сән веноз тромбозларын (тромбофлебитләрин) мүали-
чәси хејли асанлашмышды. Елә бу илләрдә биз ән күч-
лү антикоагулјант олан гепарин адланан дәрмандан
тромбоз вә емболијаларын мүаличәсиндә кениш исти-
фадә етмәјә башладыг.

О вахтдан 25 ил кечиб. Бу күн һеч бир чәрраһ, ма-
ма-кинеколог, терапевт, травматолог тромбоз вә ембо-
лијалары гепаринсиз мүаличә етмәји ағлына белә кә-
тирә билмәз. О заман исә гепарини һәкимләр тәзәчә
танымаға башлајырдылар.

Гепарин әслиндә дәрман дејил, о һәр бир чанлынын
ганынын тәркиб һиссәсидир. Дәрман кими истифадә
едилмәк үчүн мал-гаранын ағ чијәрләриндән һазырла-
ныр. Бакы әт комбинатынын јанындакы фармасевтик
заводда да гепарин һазырланан хүсуси сех вар. Бакы
гепарини кејфијјәтчә харичи өлкәләрдән алдығымыз-
дан һеч дә керн галмыр. Гепарин ганын дамарлар дахи-
линдә дуру галмасыны (лахталанмасыны) тәмин
едән әсас амилдир. Гепарин Кудрјашовун кәшф
етдији лахталанмаја әкс системин биринчи вә әсас һис-
сәсидир. Бу үзви бирләшмә чох универсалдыр. Ганда
гепаринин мигдарыны тәбии һалда нормада олдуғундан
азачыг артырдыгда лахталанма габилијјәти азалыр.
Нормада дамардан чыхарылдыгдан сонра сынаг бору-
сунда 6—8 дәгигәјә лахталанан ган вена дахилинә, дәри
алтына вә ја әзәлә ичәрисинә вурулан гепаринин миг-
дарындан асылы олараг 20—30 дәгигә вә бир нечә саат
лахталанмыр. 1919-чу илдә канадалы тәләбә Һоуелл
тәрәфиндән кәшф олунмуш гара чијәрдән алынмыш
(«Һепар» латынча гара чијәрдир) бу гәрибә маддә һә-
кимләрин әлиндә ганын лахталанмасынын ачары олду.
Тезликлә башга бир дәрман — паротамин-сулфат кәшф
едилди. Мә'лум олду ки, бу маддәни ишләдәрәк асан-
лыгла истәнилән вахт дәрһал гепаринин тә'сирини кө-
түрүб ганын лахталанмасыны нормаја гәјтармаг олар.
Чох јахшы ки, Азәрбајчан алимләри бу дәрманын да
садәләшмиш алынма үсулуну ачыблар вә гепарин һа-
зырлајан заводмуз протамин-сулфат да һазырлајыр.
Гепарин вә протамин-сулфатын тә'сирини билән вә он-
ларын ишләдилмәсинә, лаборатор нәзарәт үсулларына
бәләд олан һәким истәдији хәстәни гепаринлә мүаличә
едә билир вә ја гепарини мүхтәлиф мәгсәдлә ишләдә
билир. Мүхтәлиф мәгсәд кә имиш?

Бу күн ири чэрраһлыг маркэзлэринин ишинэ гижмэт верилэркэн јохлајан адам бирчэ суал вериб чавабыны алса бэс едэр. Сүн'и ган дөвранындан вэ «сүн'и бөјрэк-дэн» истифадэ едирсинизми? Бу суала «һэ» чавабыны алырсынызса, демэли сиз мүасир чэрраһијэнин эн он сыраларында кедэн һәкимлэрлэ данышырсыныз.

Үрөкдэ вэ ири ган дамарында апарылан бөјүк бәрпа операсијалары заманы — үрөјин анаданкәлмэ вэ газанылма (хәстәликдән долајы) гүсурларыны мүаличэ едәркән үрөји 1—2 саатлыға дајандырмаг лазым кәлир. Бәли, адичэ дајандырмаг — ичәрисиндән ган кечмәјән, дөјүмәјән гуру үрөјин ана бәтиннә дүз гурулмамыш аракәсмәләрини тәзәдән гурмаг, хәстәлик нәтичәсиндә чапыглашыб бүзүшмүш клапанлары тәзә сүн'и клапанла әвәз етмәк, үрөјин өзүнү ганла тәмин едән, даралыб тутулмуш тач дамарлара јардымчы олараг үрөк инфарктынын гаршысыны алан тәзә дамарлар тикмәк үчүн үрөји мүвәггәти дајандырмаг тәләб олунур.

Бәс 5—6 дәгигәдән артыг гансыз јашаја билмәјән бејини, бир гәдәр артыг дөзүмлү башга үзвләр? Сүн'и ган дөвраны апараты; буна сүн'и «үрөк — ағ чијәр» дә дејилирди, бу һалларда јеканә васитәдир. Үрөји дајандырмагдан габаг хәстәнин үрөјә кәлән вэ үрөкдән чыхан ган дамарлары (чәмиси 3 ири дамар) хүсуси борулар васитәсилә апарата гошулур.

Бәдәндән јығылыб үрөјә кәлән ган үрөкдән ағ чијәрләрә кечиб оксикенлә јүкләниб тәзәдән бәдәнә говулмаг әвәзинә сүн'и ган дөвраны апаратындан кечир, оксикенләнир вэ бәдәнә гајыдыр. Апарат 2—3 саат үрөји вэ ағ чијәрләрн әвәз едир. Артыг бир нечә илдир ки, институтумзда бу апаратдан истифадэ едәрәк үрөкдә операсијалар апарылыр. Бәс сүн'и бөјрэк?

Бә'зи хәстәликләр бөјрәји зәдәләјир вэ нәтичәдә јаваш-јаваш бөјрәјин фәалијјәти зәифләјир вэ јахуд зәдәләнмә вэ бә'зи ағыр хәстәликләр нәтичәсиндә бирдән-бирә бөјрәкләр ишини дајандырыр. Хәстәнин һәјәти тәһлүкә гаршысында галыр. Бөјрәкләрин узун мүддәт зәифләмәси вэ бир нечә күнлүјә ишини дајандырмасы зәһәрләнмә вэ тәдбир көрүлмәзсә өлүмлә нәтичәленир. Ахы бөјрәкләр гандан маддәләр мүбадиләсинин зәрәрли туллантыларыны — азотлу бирләшмәләрн сидик васитәсилә чыхаран әсас үзвдүр. Белә һалда хәстәнин ики кичик дамары — бир венасы вэ бир артеријасы сүн'и

бөјрәк апаратына гошулур, ган апаратдан кечир, туллантылардан тәминләнир вэ бәдәнә гајыдыр. Хәстә сакитчә узаныр, сөһбәт едир, һәтта китаб да охујур. 6—8 саат ичиндә ган тәминләнир. 3—4 күн бөјрәк ишләмәсә дә јашамаг олар. Инди республикамызда јүзләрлә хәстәнин өмрү сүн'и бөјрәк апаратынын ишләдилмәси сәјәсиндә илләрлә узадылыр. Бөјрәкләрин зәһәрләнмә вэ хәстәлик нәтичәсиндә гәфләтән мүвәггәти блокадасы (ишинин дајанмасы заманы) сүн'и бөјрәкләр бир нечә күн онлары әвәз едир вэ хәстә һәмншәлик хилас олур — мүаличәнин тә'сири илә бөјрәкләр өз ишинә башлајыр.

Дејәчәксиниз ки, бунларын һепариннә нә дәхли, ахы биз һепариндән башламышдыг. Мәсәлә бурасындадыр ки, һепарин олмадан вэ һепаринлә ишләмәји бачармадан нә сүн'и ган дөвранындан, нә дә сүн'и бөјрәкдән истифадэ етмәк олмаз. Апаратдан кечән ган лахталанмаг үчүн һепаринләшдирилмәлидир. Операсијадан сонра һепаринин артығы нејтраллашдырылмалыдыр.

Бу ики мисалдан ајдынча көрүнүр ки, ганын лахталанмасыны тәнзим етмәји бачармаг нә демәкдир. Фуад Әфәндијев 25—30 ил бундан габаг бу проблемин кәләчәјини дујуб өлкәдә биринчиләр сырасында ганын лахталанмасыны өјрәнән лабораторија јаратмышды вэ һепариндән мүаличә үчүн истифадэ едән биринчи азербәјчанлы һәким иди. О заман республикамызда нә сүн'и бөјрәк, нә дә сүн'и ган дөвраны апараты вар иди. Өлкәмиздә бу мәсәлә тәзәчә лабораторијалардан һејванлар үзәриндә тәчрүбәләр мәрһәләсиндән кечиб клиникада тәтбиғ олунмаға башлајырды.

О вахт биз һепариндән тромбозларын вэ емболијаларын мүаличәсиндә истифадэ едирдик. Һепарин ганын лахталанмасында иштирак едән бүтүн амилләрин антогонистидир. Бундан башга һепарин ганын тромбәридиклик (фибринолитик) габилитәтини јүксәлдир. Беләликлә хәстәјә һепарин вурулдугда бир тәрәфдән ганын лахталанмаја әкс системи гүввәләнир, о бири тәрәфдән ганын лахталандырычы системи зәифләјир. Нәтичәдә тромблашманын артыб јени дамар һиссәләрини тутмасынын гаршысы алыныр, о бири тәрәфдән мүаличәјә гәдәр артыг әмәлә кәлмиш тромбларын әримәсинә, дамарларын «көзүнүн» ачылмасына вэ ган ахынынын бәрпасына сәбәб олур.

Һәлә кечән әсрдә бөјүк алман алимн Вирхов дамар-

лар ичәрисиндә тромбларын эмәлә кәлмәсинин сәбәб-ләрини өйрәнмәя чалышырды. О, өз мәшһур «үчлүк» нә-зәриҗәсини ирәли сүрмүшдү. Бу фикрә көрә дпри орга-низмдә дамарларын ичәрисиндә тромбун эмәлә кәлмәси үчүн үч шәрт лазымдыр: 1. Дамарын ич сәтһинин там-лығынын позулмасы; 2. дамар ичәрисиндәки ганын ахма сүр'әтинин зәифләмәси; 3. ганын өзүнүн биокимјәви тәркибинин дәјишмәси. Бу классик «үчлүк» формуласы бу күн дә гүввәдәдир. Тәкчә ону элавә етмәк кифәјәт-дир ки, үчүнчү амил «ганын биокимјәви дәјишклик-ләри» дедикдә биз бу күн ганын лахталандырычы вә лахталанмаја әкс системләрини нәзәрдә тутмалыҗыг. Вирховун вахтында ганын лахталанмасынын маһијјә-ти һәлә ачылмамыш иди.

Јараланмалар заманы, чәтин, зәдәли вә ганахмалы доғушдан сонра, ағыр операсијалар вахты вә операси-јадан сонра хәстәлик нәтичәсиндә инсан узун мүддәт јатаға дүшүб һәрәкәтсизләшәндә, дамарларын дахили сәтһини зәдәләјән (атеросклероз, вена кенишләnmәләри) вә ган дөвраныны позан (һипертонија, үрәк инфаркты, үрәк гүсурлары) вә шиш хәстәликләри заманы дамар да-хилиндә тромб эмәләкәлмә еһтималы јараныр. Хүсусән бу үч амилин үчүнүн дә бир вахта дүшдүјү заман тром-боз горхусу хејли артыр. Һепарин вә башга антикоагул-јант (коагулјасија — лахталанма демәкдир) дәрманла-рын ишләдилмәси тромбозун эмәләкәлмә еһтималыны хејли азалдыр вә артыг эмәлә кәлмиш тромбларын әри-мәсинә көмәк едир. Мүәллимизин тапшырығы илә 1950-чи илләрин орталарындан биз бу мәсәлә илә мәш-ғул идик. Вә инди дә мәшғулуг.

ДОМОКЛ ГЫЛЫНЧЫ

Мән Фуад Әфәндијевин бир хүсусијјәтиндән даныш-мышдым. О чохларынын гачдығы, чәкиндији чәтин вә «үмидсиз» проблемләрдән јапышмағы сеvirди. Белә проблемләрдән бири дә ағ чијәр операсијасынын ембо-лијасы сајылырды.

...Доғум еви. Дәһлиздә әлләриндә күл-чичәк, гоча-лы-чаванлы, гадынлы-кишили үзләриндән сеvinч вә фә-рәһ јаған ата-аналар, нәнә-бабалар, дајылар — әмиләр, халалар — бибиләр дајаныр. Бура елә бил хошбәхтлик, сеvinч, үмид гапыларыдыр. Бурадан кими евинә илк

өвладыны, кими илк нәвәсини апарыр. Бурада кимсә биринчи дәфә ана кими гаршыланыр, ким исә илк дәфә гучағына нәвә алыр. Бурада инсанлар бир-биринә өмүр-лүк чаланыр, нәсилләр бир-бири илә көрүшүр. Бу һәја-тын сонсузлуғунун, инсан өлмәзлијинин чанлы мисалы-дыр. Чох аз, миндә бир дә олса, бу хошбәхтлик гапыла-рындан һеч шејлә өлчүлә билмәз ағры, дәрд, фәлакәт хәбәри чыхыр. Көрпәсини көтүрүб ону көзләјәнләри се-виндирмәк үчүн һазырлашан ана бир анын ичиндә јох олур. Фачиә баш верир — хошбәхтлик үчүн узанмыш әлләр бәдбәхтлијә туш олур. Фачиәнин сәбаби ағ чијәр артеријасынын емболијасыдыр. Ани, көзләнилмәз өлүм, һәкимләрин, хүсусән чәрраһларын вә мама-кинеколог-ларын башынын үстүндән асылмыш, нә вахт, кимин ба-шына дүшәчәји мә'лум олмајан ағыр даш, гаја! Хәстә-нин адамларынын үзүнә нечә чыхасан, бу хәбәри нечә чатдырасан, дәһшәтдән дәли олмуш көзләрә нечә баха-сан? Адичә доғушдан, аппендисит операсијасындан сон-ра да баш верә билән бу «аз раст кәлән» горхулу фә-садла нечә разылашасан? Өлүмүн, хүсусән вахтсыз өлү-мүн «аз»ы олармы?

Ағ чијәр артеријасынын емболијасы вә тромбозу бе-лә бир хәстәликдир. О заман һәкимләрин әксәријјәтинин фикри бу иди ки, бу хәстәлијин мүаличәси јохдур. Чүн-ки бир нечә дәгигә ичәрисиндә өлүмлә нәтичәләнир.

Мүәллимим мәнә бу мәсәлә илә мәшғул олмағы тап-шырды. Проблемә аид әдәбијјатла таныш олдуғча һеј-рәт мәни көтүрүрдү. Бу фәсаддан өләнләр ичәрисиндә хәстәлијин ани өлүмлә нәтичәләнән шәкли чәмиси 25—30 фанз тәшкил едирмиш. Галан 70—75 фаиздә, јә'ни дәрд хәстәдән үчүндә хәстәлијин бир нечә күн га-баг өзүнү көстәрмиш әламәтләри вар имиш. Әкәр бу әламәтләр вахтында көрүлсәјди, танынсәјды вә мүали-чә апарылсәјды, чох күман ки, «гәфләтән» вә баша дү-шүлмәјән «сәбәбсиз» өлүмүн гаршысы алынарды. Бәд-бәхтлик бурасында иди ки, һәкимләрин бөјүк чохлуғу нә бу хәстәлијин әламәтләрини билирди, нә дә мүали-чәсини.

Совет алимләринин дә, харичи алимләрин дә ара-сында бу фикрә кәлиб «һәјәчан», «хилас един» нидала-ры јүксәлдәнләр вар иди. Онлардан бири дә Фуад Әфән-дијев иди. О инанырды ки, әввәлләр әлачсыз сајылан бир чох башга дәрдләр кими бу дәрдин дә дәрманы та-пылачаг.

Непарин илк үмид чырагы олду. Мүаличә етдијимиз хәстәләр сағалырдылар. Јаваш-јаваш бу хәбәр һәким-ләримиз арасында јайылды.

Ағ чијәр емболијасы нәдир вә нечә баш верир? — Веноз дамарларла ган бәдәнин ајры-ајры һиссәләрин-дән топланыб үрәјә кәлир. Веналарда тромб әмәлә кәл-мәсинин эн ағыр фәсады емболија-тромбун гопуб ган ахыны васитәси илә үрәјин сағ гулагчығына, орадан сағ мәдәчијә вә орадан да ағ чијәр артеријасына кеч-мәсидир. Әкәр тромб ағ чијәр артеријасынын көтүјүнү— үрәкдән чыхан һиссәсини тутурса, бу ани өлүмлә нә-тичәләнир. Әкәр тромб кичик олурса, көтүкдән кечиб сағ вә сол ағ чијәр артеријасынын даһа хырда шахәләри-ни тутарса, ағ чијәр инфаркты баш верир:—гәфләтән көкс гәфәсинин сағ вә ја сол јарысында нәфәс аларкән шид-дәтләнән күчлү агры әмәлә кәлир, нәфәсалма чәтгнлә-шир, нәбз сүрәтләнир. Бир-ики күн сонра хәстә өскүр-мәјә башлајыр вә бәлгәмдә ган көрсәнир. Адәтән бу хәстәләри чох тәшвишә салыр. О заман бу хәстәлији кифајәт гәдәр билмәјән һәкимләр бәзән ағ чијәр илти-һабы — пневмонија диагнозу гојуб хәстәјә мұвафиг дәр-манларла јанашы ганахманы сахлајән дәрманлар да тәјин едирдиләр. Нәтичәдә тромбун даһа да бөјүмәси вә јени тромбларын әмәлә кәлмәси горхусу јаранырды.

Непарин ағ чијәр артеријасынын емболијасы заманы емболун бөјүјүб һәјат үчүн тәһлүкәјә чеврилмәсинин гаршысыны алыр. Ағ чијәр инфаркты һепаринин тәсири илә адәтән сағалма илә гуртарыр. Әллинг илләрин ор-таларында бу күн һәкимләрин әксәријәти үчүн ади олан бу мәлүмат јох иди. Ағ чијәриндән ган кәлән хәстәјә, ган лахталанмасыны зәифләдән һепаринин вурулмасы һәкимләрә горхулу кәлирди.

...1957-чи илдә Тбилисидә Загафгазија чәрраһлары-нын V гурултајында Ф. Әфәндијев вә мән ағ чијәр ин-фарктынын һепаринлә мүаличәси мөвзусунда мәрузә илә чыхыш едирдик. Мәрузәни охумағы профессор мә-нә тапшырды. Динләјичиләр мәрузәни чох бөјүк марағ-ла вә диггәтлә гаршыладылар, чохлу суаллар вердиләр. Фасилә заманы бир һәким-јаныма кәлиб сорушду ки, доғруданмы сиз ағ чијәр инфаркты заманы ганһајыр-маја бахмајараг һепаринлә мүаличә апарырсыныз? Де-дим, бәли. О күлүмсүндү вә деди ки, мәнчә бу чох тәһ-лүкәли мүаличә үсулудур. Инди артыг һәкимләр бу

мүаличәнин фәјдалылығына вә горхусузлуғуна ина-ныблар, даһа белә суаллар вермирләр.

1961-чи илдә 4—5 иллик тәчрүбәмизә әсасланараг бу проблемни докторлуг диссертасијасы кими ишләмә-јим гәрәра алынды.

О вахтдан 20 ил кечиб. Мән 1961-чи илдә Фуад Әфән-дијевин тәклифи илә башлајыб онун рәһбәрлији алтын-да апардығым тәдгигатлары 1964-чү илдә битириб даһа бир ил сонра докторлуг диссертасијасы кими мұда-фиә етдим. Неч јадымдан чыхмаз. 1962-чи илдә бу мәсә-лә илә мәшгул олдуғуму ешидән бир адлы-санлы москва-лы алим күлүмсүндү вә деди: «Нә олар, чохлары бу мә-сәләдә дишини сындырыб, сиз дә бәхтһинизи сынајын. «Безумству храбрых поём мы песню» — «Чәсурларын дәлиганлығына шәрәф нәғмәси охујуруг».

Мән 1965-чи илдин март ајында диссертасијамы мұ-дафиә едәркән артыг ики илә јахыныјды ки, мүәллимим һәјатдан кетмишди. Мәнә кәтирилмиш чичәкләри онун мөзары үстә апардым. Бу чичәкләр она чатмалы иди.

Фуад Әфәндијевин өлүмүндән сонра ағ чијәр арте-ријасынын емболијасына даир апардығым ишләрдә мәсләһәтчим вә мүәллимим онун јахын досту, мәшһур совет алим вә чәрраһы академик Борис Василјевич Петровски олду. Бизим Борис Василјевичлә елә бир көрүшүмүз олмур ки, Фуад мүәллимдән сөз дүшмәсин. Б. В. Петровски илә Ф. А. Әфәндијев узун илләр дост идиләр. Дәфәләрлә харичи өлкәләрдә бирликдә елми конгресләрдә иштирак етмишдиләр.

ККС

1959-чу илдин ахырларында профессор мәни чағыр-ды, бир мәгалә верди вә деди:

— Оху, сонра сөһбәт едәрик. Охудум. Мәсәлә мәним үчүн там јени иди. Сөһбәт калликреин-кинин системин-дән (ККС) кедирди. Мән белә бир физиоложи системин олдуғуну билмирдим. О заман чәрраһлыға аид журнал вә китабларда бу барәдә неч бир мәлүмат јох иди. Бу мәгалә үмуми биолокијаја аид бир журналда чыхмыш-ды. Калликреин-кинин системин һаггында дүнја әдәбиј-јатынын ичмалы иди.

Организмдәки ган дамарлары садәчә ган дашыјан боручулар дејилдир. Дамарларын диварларында даи-

рәви эзәлә лифлэри вар. Бу эзәлә гаты жығылдыгда да-
мар даралыр. Дамарларын даралыб кенәлә билмәси-
нин сон дәрәчәдә бөјүк физиоложи әһәмийәти вар. Ај-
ры-ајры үзвләрин фәалијјәт дәрәчәсиндән асылы
олараг ганла тәһизаты дәјишилир. Мисал үчүн, јемәк-
дән сонра мәдәјә, бағырсаглара, физики иш көрәркән
эзәләрә даһа артыг ган кетмәлидир. Бир сөзлә, дамар-
ларын фәал даралыб кенишләнмәси үмуми вә јерли ган
дөврәнин тәнзиминдә бөјүк рол ојнајыр. Һәтта да-
марлары периферик үрәк дә адландырырлар. Бәдәндән
кәсилиб көтүрүлмүш дамардан үзүк кими кпчик һиссә-
ләр кәсиб үзәринә дамардаралдан дәрман төкдүкдә
«үзүк»ләр сыхылыб даралыр. Бу о демәкдир ки, дамар-
ларын ич сәтһиндә ганын тәркибиндәки дамардарал-
дан маддәләрин тәсирилә гычыгланан ресепторлар (гә-
буледичиләр) вардыр. Бу ресепторлардан кедән
гычыг дамар диварындакы даирәви эзәлә лифләри-
нин жығылмасына сәбәб олур. Узун заман белә
күман олунурду ки, дамарлар анчаг дарала билир. Да-
ралама активдир, кенәлә исә пассивдир. Јәни даралма
көтүрүлән кими дамар өз еластиклији сәјәсиндә әв-
вәлки өлчүсүнә гәдәр кенишләнир. Мәлум иди ки, да-
марларын даралмасы симпатико-адренал систем адла-
нан бир физиоложи системлә тәнзим олунур. Бөјрәкүс-
тү вәзиләрдә әмәлә кәлән адреналин, норадреналин вә
башга дамардаралдычы маддәләр дамарлары даралдан
эзәләрә кедән симпатик синир лифләрини гычыглан-
дырыр. Нәтичәдә дамарлар даралыр. Бу мәлумата
әсасланараг белә күман едилирди ки, дамарларын сы-
хылмасы (спазма) илә сәчијјәләнән хәстәликләр — һи-
пертонија (ган тәзјигинин жүксәклији), ендартернит реј-
но хәстәлији заманы нә сәбәбдәнсә симпатико-адренал
системинин фәалијјәти күчләнир. Мүәличә тәдбирләри
симпатик синирләрин вә адреналин вә она бәнзәр мад-
дәләрин — дамардаралдычыларын тәсирина гаршы јө-
нәлдилирди. Мүәличә мүсбәт нәтичә верирди. Бу вә ја
башга дәрәчәдә хәстәлијин кедиши јүнкүлләширди.

Һәмишә олдуғу кими тәбабәтин бу проблеминдә дә
иш чавабы олмајан суалсыз кечмирди. Ики нөв анла-
шылмаз һал мүшәһидә олунурду: 1) бәзән, мисал үчүн
шок заманы ганда адреналинин мигдары нормадан 8—
10 дәфә чох олдуғу һалда, дамарлар кенишләниб то-
нусуну итирир вә ган тәзјиги горхулу дәрәчәдә енир;

2) хәстәнин ганында адреналинин мигдары нормал ол-
дуғу һалда да дамарларын спазмы мүшәһидә едилирди.

Беләликлә, истәр-истәмәз дамарлары даралдан сис-
тем (симпатико-адренал систем) илә јанашы фәал да-
мар кенишләнديرән систем олдуғу фәрзијјәси ирәли
чыхырды. Калликреин-кинин системинин кәшфи бу фәр-
зијјәннән сүбуту олду. Мәлум олду ки, ганда фермен-
татив јолла фәаллашан (лахталанмада олдуғу кими)
маддәләр групу вар. Бу маддәләрин мүәјјән ардычыл-
лыгла гаршылыгы тәсири нәтичәсиндә калликреин
адланан ферментин тәсирилә кининокен (кинин әмәлә
кәтирән) маддәләр кининләрә — актив дамаркениш-
ләндиричи маддәләрә чеврилирләр. Инсан организм-
нин сонсуз сирләр китабында даһа бир сәһифә ачыл-
мышды. Калликреин-кинин системинин кәшфи бир чох
хәстәликләрин әмәлә кәлмә механизминә — патокени-
зинә јени бахымдан јанашмаг, мүәличә вә профилакти-
касында јени бир истигамәт көтүрмәк тәләби вә имканы
јарадырды.

Профессорла бу барәдә кениш сөһбәт еләдик. О,
панкреатит, шок вә ендартернит хәстәликләри заманы
калликреин-кинин системини өјрәнмәк планыны һазыр-
ламышды. Шок вә панкреатитин ағыр формаларында
ган тәзјиги чох ашағы дүшүр вә ону нормал сәвијјәјә
галдырмаг чох чәтин олур вә бәзән мүмкүн олмур. Ен-
дартернит заманы әксинә дамар спазмы хәстәлијин әсас
амилләриндән бири олур. Биз һәмишә дамарларын то-
нусунун артыб-азалмасыны симпатико-адренал систем-
лә бағлајыб мүәличәни дә она јөнәлдирик. Һејванлар
үзәриндә апарылмыш тәчрүбәләр вә илк клиники мү-
шәһидәләр көстәрирди ки, дамар тонусунун дәјишмәси
бирбаша ККС-нин фәалијјәтинин позулмасы илә дә
бағлы ола биләр.

О вахтдан 20 илдән чох кечиб. ККС бир чох хәстә-
ликләр вахты өјрәнилиб, ККС-ин, ганын лахталанма
систем вә симпатико-адренал системләринин мүрәккәб
гаршылыгы әлағәләри ашкарланыб, ККС-ин фәалиј-
јәтин артыран вә азалдан дәрманлар тапылыб вә пан-
креатитләрин, шокун, дамар хәстәликләринин мүәли-
чәсиндә кениш истифадә едилир.

Бу јахынларда ишчиләримиздән бири Москвада
Мәркәзи елми-тәдгигат институтларынын бириндә ка-
ликреин-кинин системинә аид диссертасија мүдафиә

етмәли иди. Диссертасија рә'ј үчүн һәмнин институтун бир елми ишчисинә верилмишди. Ресензент диссертанты јанына чағырыб ондан хәбәр алып ки, бу тәдгигатлары һарада апарыбсыныз. Диссертант ишләрин бизим институтун лабораторијаларында апарылдығыны дејир. Ресензент нијсә тәәччүбләнир вә телефону көтүрүб узун илләрдән бәри калликреин-кинин системини өјрәнән нән бир танынмыш алимә зәнк еләјби:

— Азәрбајчанда ККС илә мәшғул олан вармы?

— Бәли, Рзајевин рәһбәрлик етдији клиники вә експериментиал тәбабәт институтунда бу саһәдә кениш вә дәрин ишләр апарылып вә апарылып. Бир нечә диссертасија мүдафиә олунуб.

Һәгигәтдә дә беләдир. Бизим институтда тибб елминин бу вачиб проблеминә аид чох чидди тәдгигатлар апарылып. Анчаг һәмнин алимин чавабында бир шеј дејилмәјиб. Бу тәдгигатларын бүнөврәсини, әсасыны Фуад Әфәндијев гојуб. Илк тәчрүбәләр вә мүшаһидәләр онун иштиракы илә апарылып, сонракы ишләрдә онун идејаларындан, планларындан кениш истифадә олунуб.

Вахт, ишләрин чохлауғу вә мүхтәлифлији, гајғылары ағырлығы јаддашы елә јүкләјир ки, адам олубкечәнләрин әксәријјәтини үмуми шәкилдә јадда сахлајыр. Анчаг өмрүн елә саатлары, елә дәгигәләри олур ки, онлар галан өмүрдән фәргләнәрәк, ајрылараг јаддашда «алтындан хәтт чәкилмиш» вә ја «при һәрфләрлә» јазылмыш кими сечиллрләр.

Фуад Әфәндијевә аид хатирәләрим белә «јазылардандыр». Елә бил дүнәнди. Әлимдә ККС-ә аид мәгалә онун кабинетиндә јазы масасынын гаршысындакы ағ өртүклү диванда отурмушдум. Профессорун «ККС-ин дамар хәстәликләри заманы өјрәнилмәсини кимә тапшыраг» суалына мән «Чаванширә» дејә чаваб вердим.

Чаваншир Закирчәјев бу күн елмләр докторудур вә институтумузун дамар хәстәликләри шәбәсинин мүдиридир. О, Бақыда доғулуб, бөјүјүб, охујуб. Азәрбајчан тибб институтуну битириб. 10 ил республикадан кәнарда ишләмишди. Һәлә тәләбәлик вахтындан таныдығы профессор Әфәндијевә Украјнадан мәктубла мүрачнәт едиб, Вәтәнә гајытмаг вә әкәр мүмкүн олса онун кафедрасында ишләмәк арзусунда олдуғуну билдирмишди. Елә бу мәктубларын әсасында профессор Чаваншири клиникамызда ишә дә'вәт етди. О јанылмамашды. Закир-

чәјев бачарыглы чәрраһ вә мәнсулдар елми ишчи кими илк күнләрдән сечилмәјә башлады.

Профессор Әфәндијев елми проблемләри дә, елми ишчиләри дә сечмәји бачарырды. Мән буна бәнзәр мәсәләләрини бир нечәсини саја биләрәм, анчаг буна еһтијач вармы?

ЈАНЫГЛАР

Тәбабәтдә, елмин башга саһәләриндә олдуғу кими, чох вахт бүтүн өмрү анчаг бир конкрет мәсәләни өјрәнмәјә сәрф етмәк мүмкүн вә мәгсәдәүјгун олмур. Әввәлә һәким истәр-истәмәз бир хәстәликлә јох, өз күндәлик ишиндә чох бөјүк бир хәстәлик групу илә һәр күн, һәр саат растлашыр. Елә бир хәстәлик јохдур ки, онун даһа дәриндән өјрәнилмәсинә еһтијач олмасын. Клиники тәбабәтдә исә һәлл олунуб бағланмыш мәсәләләр демәк олар ки, јохдур. Һәр 10—15 илдән бир куја ки, һәлл олунмуш мәсәләләрә јенидән гајытмаг, елмин сон наилијјәтләри бахымындан јенидән тәдгигат апармаг лазым кәлир. Бундан әлавә бири-бири илә сых әлағәси олан мәсәләләр дә вар. Дамар чәрраһлығы илә мәшғул олан адам мүтләг ганын лахталанмасыны, дамарларын фәалијјәтини идәрә едән механизмләр өјрәнмәли олур. Ағ чијәр чәрраһлығы рентгенолокијадан јахшыча хәбәрдар олмағы тәләб едир вә н. а. Фуад Әфәндијевин мараг дапрәси даһа да кениш иди, чүнки о тәкчә чәрраһ дејилди, бир нечә бөјүк саһәнин — ганкөчүрмәнин, һематолокијанын, ағ чијәр вәрәминин мүтәхәссиси иди. Онда өзүнәмәхсус бир елми «ачкөзлүк» вар иди. Әлачы олсајды ејни бир вахтда тәбабәтин бүтүн саһәләри илә мәшғул оларды. Белә универсаллығы чан атмаг һәким үчүн чох бөјүк кәркинликлә бағлы олурса да хәстәләр үчүн сон дәрәчәдә фајдалыдыр. Биз бу мәсәләјә ајрыча тохуначағы. Инди исә Фуад Әфәндијевин марагландыран, онун тәдгигат объектләриндән бири олан јаныглардан сөһбәт етмәк истәрдим.

...Јаныгларын тарихи, одун тарихи гәдәр гәдимдир. Өмрүндә бир нечә дәфә кичик вә ја при јанығы олмыш адам тапмаг чәтиндир. Јанығын дадыны һамы билр. Балача бир јаныг саатларла көјнәјир, бөјүк јаныглар саһәсиндән вә дәринлијиндән асылы олараг шикәстлик вә өлүмлә нәтичәләнә билр. Елми-техники јүксәлишин нәтичәләриндән бири дә, ачы да олса дејәк, јени

силаһлар, атом вә гидрокен бомбалары, напалм вә и. а. јаныглар проблемини табәәтин ән вачиб мәсәләләриндән биринә чевириб. Јанығын саһәси бәдән сәтһинин үчдә бириндән чох оlanda һәјат үчүн горху төрәјир. Бир нечә саатын ичәрисиндә инсан тәләф ола билир. Белә бир фикир вар иди ки, куја бөјүк саһәли јаныглар вахты «дәри тәнаффүсү» позулур вә ја бәдәндә зәһәрләнмә кедир. Дәрин ахтарышлардан билинди ки, бәдәндә зәһәрләнмә чох кеч — 5—6 күн. сонра башлајыр. Јаныгдан бир нечә саат сонра баш вермиш өлүмүн сәбәби исә шокдур. Букүнкү анламаја көрә шок шиддәтли дөзүлмәз ағрынын тәсири алтында әввәлчә мәркәзи синир системинин вә сонра үрәк дамар системинин фәаллијәтинин—ган дөврәнин позулмасы илә башлајыр. Ган дөврәнин позулмасы өз нөвбәсиндә јаваш-јаваш бүтүн әсас үзвләрин — гара чижәрин, бөјрәкләрин, ағ чижәрләрин вә һүчәјрәләрдә кедән мүрәккәб һәјат просесләринин кет-кедә артан, бир-бирини дәринләшдирән позгунлуғуна кәтириб чыхарыр.

Беләликлә, бөјүк јаныглар заманы өлүмүн гаршысыны алмаг үчүн илк нөвбәдә ағрыны көтүрүб хәстәни шокдан чыхармаға чан атмаг лазымдыр. Шок инкилис сөзүдүр — вурма, зәрбә демәкдир. Әкәр биз чәрраһлар бир хәстәни наркоз алтында ики-үч саат операсија едириксә вә һеч вахт шок әмәлә кәлмирсә, бунун әсас сәбәби ағрысызлашдырмадыр. Узун мүддәтли шиддәтли ағрынын гаршысы алынмаса, сөзсүз шок баш верәр.

Гәрибәдир, һамынын горхдуғу, ән ирадәли, ән күчлү инсанлары белә чығырмаға, инләмәјә мәчбур едән дәһшәтли ағры инсанын ән үмидли достудур. Ағры кешикчидир, о бәдәни горујур. Кәркинлик, тәзјиг һәддини кечдикдә, бәдәнин мүхтәлиф үзв вә тохумларында зәдә баш вердикдә, илтиһаб просеси инкишаф едәркән, бир сөзлә һәјат үчүн тәһлүкәјә чевриләчәк тәсир нәтичәсиндә ағры баш верир. Инсан ағрыны төрәдән сәбәбдән гачмаға, ону рәдд етмәјә чалышыр. Сирингомелија адланан әсәб хәстәлији заманы ағры һисси јох олур. Белә хәстәләр асанлыгла зәдәләнә билирләр. Хәбәрләри олмадан, әлләрини, ајагларыны вә ја бәдәнинин бир һиссәсини јандырыр, јаралајырлар, әзирләр. Ағры һәддән артыг шиддәтли оlanda инсан тезликлә шок һалына дүшүр вә ағрыны артыг һисс етмир. Ағыр зәдәләнмиш хәстә ағрыдан шикајәт етмирсә, бу сон дәрәчәдә пис

әләмәт сајылыр, демәк хәстә артыг шокдадыр. Бу вәзијәтдән хәстәни чыхармаг чох вахт, елә бу күн дә чәтин мәсәлә сајылыр. Биз белә хәстәләрә дәрһал ән күчлү ағры азалдан дәрманлар вуруруг. Чүнки хәстә ағры һисс етмирсә, бу һәлә ағрынын олмадығыны көстәрмир, әксинә ағрынын чох шиддәтли олдуғуну көстәрир.

Инсанларын ағры һаггындакы тәсәввүрү һәмишә дүзкүн олмур. Ағры горхусу чох вахт ағрынын өзүндән күчлү олур. XVI әсрдә јашамыш Мишел Монтенин «тәчрүбәләр» китабында ағры барәдә чох дүзкүн мәлумат верилир. Монтенә көрә ағрыдан горхмаг дүзкүн дејил, чүнки хырда ағрыларә дөзмәк мүмкүндүр, бөјүк ағрылар исә чох гыса мүддәтли олур. Бөјүк ағры өзү-өзүнү јох едир — шокун «көмәјилә».

Монтен шокун нә олдуғуну билмирди, анчаг ағры һаггында тәсәввүрү чох дүзкүн иди. Инсан көзләнилмәдән әлини-ајағыны кәсәндә демәк олар ки, белә бир ағры һисс етмир. Анчаг көзү баха-баха һәр бир кәсин бир јерини азачыг кәсәриксә, о мүтләг күчлү ағры һисс едир. Зәдә вурулачағыны билмәк, ағрыны көзләмәк, ағры һиссини хејли күчләндирир. Ағры һиссинин һисбиллијини бир даһа ондан билмәк олур ки, инсанлар адәт едәрәк вә еләчә дә өз ирадәләринин күчү илә ағрыја үстүн кәлә билирләр. Һиндистанда хүсуси тәлимлә тәрбијәләнән јоглар ағры һиссиндән демәк олар ки, там азад ола билирләр, бәдәнләринә ијнә санчмаг, ити шүшә парчалары үзәриндә узанмаг, од үзәриндә кәзмәк кими гејри-адн хүсусијәтләр кәсб еләјирләр. Нәсиминин диридири дәриси сојуларкән белә өз чәлладларындан аман диләмәдији, Бабәкин балта илә кәсилмиш голларынын ганыны үзүнә сүртәрәк дүшмән габағында саралмаг истәмәдији, онларча гәһрәман вәтәнпәрвәрин бүтүн ишкәнчәләрә дөзәрәк халгыны, вәтәнини сатмадығы кими әфсанәјә бәнзәр һәгигәтләри бүтүн халгларын тарихиндә тапмаг мүмкүндүр. Бу, о демәкдир ки, инсан ағрыдан күчлү ола билир. Ағрыдан горхмаг бәзән ағрынын өзүндән күчлү олур. Мән чәрраһ кими јүзләрлә хәстәнин ејни шәраитдә демәк олар ки, ејни ағрыја тамамилә башга-башга реаксија вердијини көрмүшәм. Бәзиләри дишини-дишинә сыхыб ган-тәрә батараг сусуру, о бириси биринчи ијнәдән вәј-шивән салыр. Сонучулар даһа асан шока дүшүрләр. Бәлкә дә орта әсрләрдә Азәрбајчанда кениш јайылмыш суфилик тәригә-

тини гәбул едәнләрин аҗрыја гаршы хусуси тә'лим кеч-мәләринин сәбәби дә инсанын мәнлијини әксилдән гор-ху һиссини рәдд етмәк үчүн имиш. Бәлкә дә Нәсминин, Бабәкин аҗрыдан горхмајараг өлүмү мәрд гаршыла-мағларынын сәбәби онлары јенилмәз прадәси илә бә-рабәр өмүр боју алдығлары хусуси мә'нәви вә физики тәрбијәнин нәтичәси имиш.

Һәр һалда инсанларын әксәријјәти үчүн күчлү вә узун заман давам едән аҗры сон нәтичәдә шока вә тәд-бир көрүлмәсә өлүмә сәбәб олар. Одур ки, аҗрынын гаршысыны алмаг чәрраһлығын ән мүһүм тәдбирлә-риндәндир. Аҗрысызлашдырма (наркоз) вә аҗры кәсән дәрманларын ишләдилмәси илә чәрраһијјә әмәлијјат-лары аҗрысыз апарылып, әмәлијјатдан сонракы илк күнләрдә аҗры көтүрүлүр вә ја хејли азалдылып, бир чох аҗрылы хәстәликләрин эзабы јүнкүлләшдирилир. Бир шеји билмәк фәјдалыдыр: кичик вә орта дәрәчәли аҗрылара дөзмәк мүмкүндүр вә горхусуздыр. Бу хәстә-лин адәтән аҗры һиссинә аид анлајыш прадә вә өзүнү-тәрбијәсиндән асылыдыр. Јанығлар заманы, хусусән бө-јүк саһәли јанығларда исә аҗры сон дәрәчәдә шиддәтли олур вахтында вә тә'сирли өлчү көтүрүлмүрсә, тәһлү-кәли шок баш верир.

Фуад Әфәндијев шокла чохдан марағланырды. Онун шока аид һәм ганкөчүрмә институтунда, һәм дә кафед-рада елми ишләри олмушду. Аҗрысызлашдырмадан сонра шокун ән дәрәкли мүаличә васитәләриндән бири дә ганкөчүрмәдир.

Фуад Әфәндијев јанығлары мүаличә етмәјим јени үсулуну ирәли сүрмүшдү. Јанығ сәтһи ичәрисиндә ново-каи, пиоктанин вә фурациллин олан мәһлулла ишләни-лир. Новокан аҗрыны көтүрүр, фурациллин микробла-рын инкишафынын габағыны алып, пиоктанин исә јанығ сәтһиндә назик һамар габыг әмәлә кәтирир. Јазы мү-рәккәби рәнкинә олан бу габыг бир нөв сарғы кими јанығ сәтһини өртүр. Бинтә, тәнзифә, памбыға еһтијач галмыр.

1961-чи илдә Апшеронда фәһләләрин ишләдији је-рин јахынлығында гәфләтән палчыг вулканы пүскүр-мүшдү. Бир нечә дәгигә ичәрисиндә 80—100 нәфәрдә бөјүк јанығлар баш вермишди. Бу хәстәләрин бөјүк бир групу да бизим клиникаја кәтирилмишди. О заман бу үсулдан диссертасија јазан һәким Нәриман Ханәлијев

бу хәстәләрә гыса вахт ичәрисиндә Әфәндијев үсулу илә илк јардым көстәриб, һәмин үсулла да мүаличәсини давам етдирмишди. Башга хәстәханаларда мүаличә олуналарла мүгајисәдә Әфәндијев үсулунун чох бөјүк үстүнлүкләри ашкар олунду.

1966-чы илдә кичик, 2 јашлы ғызым гајнар чајы үс-түнә төкүб чәнәсини, бојунун өн сәтһи вә синәсинин үст һиссәсини јандырмышды. Дәрһал дәри сулугланды. Демәк јаныг II дәрәчәли иди — аҗыр иди. Биринчи дәр-әчәлидә јанан јер анчаг ғызарыр. Ушаг чох бәрк аҗла-јырды. Чох нараһат олдум. Јаныг көрмүшдүм, аҗрысы-ны өзүм дә чәкмишдим. Дәрһал клиникаја гачыб Әфән-дијевин мәһлулундан кәтирдим. Ғызчыгаз аҗрыдан гов-рулурду. Әл-ајағыны тутуб јанан јерләрә дәрман сүрт-дүм. Бир нечә дәгигәдән сонра елә бил ушагда нечә ја-ныг јох имиш. Күлүрдү, ојнајырды. Чәнәсинин, бојну-нун вә синәсинин көј рәнки исә ону марағландырмырды. Аҗры кәсиммишди. Сәһәрә кими ики дәфә аҗры башла-маг истәди, дәрһал јенидән дәрманладыг. Икинчи күн јаныг сәтһиндә габыг әмәлә кәлди. 7—8 күн сонра көј габыг сојулду, алтындан сағлам, тәзә дәри сәтһи көрүн-дү. О бојда јаныгдан бир-ици јердә балача чапыг галды. Башга үсулларла мүаличә етсәјдик, о чапығларын нә гә-ләр кобуд олачағыны вә ғызыма кәләчәкдә нечә нара-һатлыг верәчәјини јахшы билирдим.

Ленинградда һәрби тибби академијанын кечирдији јанығларын мүаличәсинә һәср олунмуш конфрансда бу үсул бөјүк мараг доғурду. Мүһарибә шәраитиндә бир-дән-бирә јүзләрлә вә бәлкә дә минләрлә адамда јаныг баш верәрсә, бу үсул әвәзедилмәз олар.

Әфәндијев үсулу о вахта гәдәр мә'лум олан үсуллар-дан бир сыра бөјүк үстүнлүкләри илә фәргләнирди. Ја-ныг сәтһинин, дәлләкләрин үзә әтирсәпән гурғулары васитәсилә новакан мәһлулу илә јујулмасы, һәм дәри-ни бир гәдәр тәмизләјир вә һәм дә там аҗрысызлыг шә-раитиндә сулуглары бошалдыб, дәрини сојулмуш назик епител тәбәгәсинин ғырынтыларындан азад етмәјә им-кан верир. Аҗрынын көтүрүлмәси шоку дәринләшмәјә гојмүр вә әкәр шок артыг әмәлә кәлибсә хәстәни бу һал-дан чыхармаға чох көмәк едир.

Новоканнә гатылмыш фурациллин јаныг сәтһиндәки микробларын инкишафыны дајаидырыр вә јанығын принләмәсинә мане олур.

Пиоктанинин јара сәтһиндә әмәлә кәтирдји габыт бир нөв саргыны әвәз едир, јараны инфексиядан гору-јур. Јаныг сәтһиндән зүлалларла зәнкин мајенин ах-масынын гаршысыны алыр. Хәстәләр икинчи күндән ду-руб кәзә билирләр, өzlәринә гуллуг едирләр.

Јаныглар мәсәләсиндә профессор даһа бир мараглы проблемә фикир вермишди. Бир чох башга хәстәликләр (гызылча, дифтерија, чичәк вә и. а.) кими јаныглардан сонра иммунитет галыр. Јәни ганда јаныг токсинләринә (зәһәринә) гаршы јөнәлмиш, онлары таныјыб зәрәрсиз-ләшдирә билән иммунчисмләр јараныр. Јаныг кечирмиш адам икинчи дәфә јанарса «јаныг хәстәлији» хејли јүн-күл кечир вә сағалма нисбәтән асан вә тез кедир.

Әфәндијевин тәклифи илә һејванларда хүсуси тәч-рүбәләр апарылды вә бу мүлаһизәнин доғрулуғу тәс-диг олунду. Беләликлә, јаныгларын мүаличәсиндә әв-вәлләр јаныг кечирмиш шәхсләрин ганындан истифадә олунмасы елми әсәсләндирылды. Белә һалларда ја кеч-мишдә јанығы олмуш донорлардан 200—300 гр. ган көтүрүлүр, ја да хәстәнин гоһумлары, достлары ара-сында беләләри варса асанлығла өз јахын адамларына ган «пајы» вермәјә разы олурлар.

Фуад Әфәндијевин сон илләрдә бөјүк мараг көстәр-дији проблемәләрдән бири дә гара чијәрин сиррозу вә һепатолиенал (гара чијәр-далаг) синдромлар иди. Бу хәстәлијин Азәрбајчанда нисбәтән чох раст кәлмәсинин сәбәби малјарија иди. Инди демәк олар ки, күтләви хәстәлик кими ләғв олунмуш бу бәла һәр ил минләрлә һәјат апармагдан башга гара чијәрин бөјүмәси вә сонра чапыглашыб бүзүшмәсинә — сиррозуна сәбәб олурду. Бу заман далаг бөјүдүјү вә зәдәләндији үчүн хәстәлијә һепато-лиенал синдром да дејилир. Әслиндә исә бу син-дром тәкчә малјарија јох бир чох башга сәбәбләр үзүн-дән дә баш верә билир. Бу сәбәбләрин ән дәһшәтлиси спиртли ичкиләрдән суи-истифадә едилмәсидир. Спир-тин зәрәрли чәһәтләриндән бири дә гара чијәрин зәһәр-ләнмәсидир. Гара чијәр сиррозунун сәбәбләри арасында инди малјаријанын јерини спиртли ичкиләр хүсусилә, алкоғолизм адланан спиртли ичкиләрә һәрислијин ағыр хәстәлијә чеврилмиш формасы тутмушдур.

Әфәндијев гара чијәр сиррозунун чәрраһлыг үсул-лары илә мүаличәси мәсәләләрини өјрәнирди. О, һеј-ванлар үзәриндә јени бир үсул да ишләјиб һазырла-

мышды. Бу үсул барәдә о, Римдә һематоложи конгресдә мә'рузә етмишди.

ҮРӘК ВӘ ЧӘРРАҺ БЫЧАҒЫ

Елми ишдә ән әсас, ән биринчи мәсәлә суалы гојмағы бачармагдыр. Илк нәзәрдә суал тапмагдан асан нә вар ки, чаваб тапмаг чәтиндир. Анчаг әслиндә дүзкүн, вах-тында вә јериндә гојулмуш суалларын чавабы мараглы олур. Јохса истәдијин гәдәр чәфәнк, һеч бир әһәмијјәти олмајан вә ја јумшаг десәк, әһәмијјәти аз олан суал тапмаға нә вар ки. Сабаһын суалыны көрмәк, чавабы тапыларса чәкилән зәһмәти артыгламасы илә өдәјәчәк суалы сечә билмәк әсл алимин әсас чәһәтләриндән би-ридир. Бахырам, 18 илдир ки, мүәллимимиз һәјатдан кедиб. Анчаг о суалларында јашајыр. Ону, јолуну вә ишини давам етдирән биз тәләбәләри јашадырыг. Ел-мин индики инкишаф сүр'әтинә баханда 20 ил чох бөјүк вахтдыр. 20 ил бундан габаг Фуад Әфәндијевин рәһбәр-лији алтында бизим башладығымыз ишләр, сечдијимиз проблемләр исә бу күн дә тәзәдир, мараглыдыр. Даһа доғрусу бу проблемләрин нә гәдәр вачиб вә дәјәрли олдуғуну бу күн биз даһа ајдын көрүрүк вә анлајырыг.

1962-чи илдә клиники вә експериментал тәбабәт инс-титуту ишә башлады. Көкс чәрраһлығы шө'бәсинә Әфәндијев рәһбәрлик едирди. Артыг о заман бизим ағ чијәрләрдә чәрраһлыг операсијалары апармаг тәчрүбә-миз вар иди. Ағ чијәрин иринликләри; хроники илтиһаб хәстәликләри, шишләри вә ехинококкозу илә кәлән хәс-тәләрдә чәрраһлыг үсуллары илә мүаличә апарылырды. Нөвбәдә үрәк вә дамар чәрраһлығы дајанмышды.

Узун заман үрәкдә чәрраһлыг әмәлијјаты апарыл-масына мүмкүн олмајан бир мәсәлә кими бахылырды. Үрәјин тәсадүфи јараланмалары заманы ораја тикиш гојулмасы чох бөјүк чәсарәт вә мәһарәт тәләб едән иш сајылырды. Лакин инсан ағлынын гүдрәти бурада да кечилмәз сәрһәдләри кечди вә әллинчи илләрин баш-ланғычында мүхтәлиф өлкәләрдә үрәкдә операсијалар апарылмаға башланды. Әввәлләр анчаг дәрманлар иш-ләдилмәклә «мүаличә олунан» әслиндә әлачсыз хәстә-ликләрин әлачыны чәрраһлар тапдылар. Үрәк хәстә-ликләри ичәрисиндә ән кениш јајылмышлары үрәк гү-сурлары вә үрәјин ишемик хәстәлијидир.

Үрэк гүсуру нэ демэкдир? Бу суала чаваб вермээдэн габаг үрэјин гурулушуна анд гысача мөлүмат вермәли олачагыг. Халг арасында эслиндә үрәјә, онун гурулушуна, везиңфәсинә вә фәалијјәтинә һеч бир дэхли олмајан шејләр анд едилир. «Үрәји јумшаг», «даш үрәкли», «үрәкдән күлмәк», «үрәкли олмаг», «үрәји јанмаг» һејфсиләнмәк, ачымаг мәнәсында «үрәји јанмаг» — сусузлуг мәнәсында вә бир чох башга ифадәләр эслиндә үрәјә дэхли олмајан, инсанын психики фәалијјәти, онун ағлы, шүүру, һиссләри илә әлагәдар анлајышлардыр.

Үрәјин тәкчә бир лакин сон дәрәчәдә вачиб функцијасы вар: — бүтүн өмүр боју бир ан дајанмадан јығылыб-ачылмагга ганы ган дамарлары ичәрисиндә һәрәкәт етдирмәк. Үрәји гоша ишләјән ики говучуја (насоса) бәнзәтмәк олар. Үрәк дөрд камерадан ибарәтдир: — ики гулагчыг вә ики мэдәчик. Бәдәндән вена дамарлары васитәсилә топланыб кәлән ган үрәјин сағ гулагчыгына төкүлүр. Үрәјин ачылма (диастола) везијјәтиндә ган сағ гулагчыгы долдурур. Үрәк јығыларкән (систола) ган сағ гулагчыгдан сағ мэдәчијә кечир, ејни вахта да сағ мэдәчикдә олан ган ағ чијәр артеријасы васитәсилә ағ чијәрләрә говулур. Ағ чијәрләрдә оксикенлә зәнкинләшмиш вә карбон газындан азад олмуш ган үрәјин сол јарысына (икинчи говучуја) кәлир вә сол гулагчыга долур. Систола заманы, јәни үрәк јығыларкән сағ тәрәфдә олдуғу кими ган сол гулагчыгдан сол мэдәчијә, сол мэдәчикдән исә аорта адланан дамар васитәсилә шахәләнәрәк бүтүн бәдәнә кедән дамарлара, артеријалара говулур. Үрәјин (камераларында, үрәјә кәлән дамарларда (веналарда) вә үрәкдән чыхан дамарларда тәзјиг мүхтәлифдир. Ганы һәмнишә бир истигамәтдә говмаг үчүн үрәјин камераларыны бирләшдирән дешикләрдә вә үрәкдән чыхан ири дамарлары ағзында ганы анчаг бир тәрәфә бурахан, әкс истигамәтдә — керијә ахмасына јол вермәјән клапанлар вар. Бу садә, лакин чох үмидли вә биткин механизм үрәјә өз говучулуг функцијасыны јеринә јетирмәјә имкан верир. Организмин физики активлијиндән вә оксикенә олан еһтијачдан асылы олараг үрәјин фәалијјәти күчләнә билир вә бир дегигәдә дамарлара вурулан 4—5 литр ганын мигдары 2 дәфә вә даһа чох арта билир. Үрәк гүсурлары заманы үрәјин сағ һиссәсини сол һис-

сәсиндән ајыран аракәсмәләрдә вә гулагчыглары мэдәчикләрлә бирләшдирән дешикләрдә вә клапанларда дәјишикликләр, позгунлуглар олур вә ја «әмәлә кәлир». Бу дәјишикликләр анаданкәлмә ола билир вә кечирилән хәстәликләр нәтичәсиндә дә әмәлә кәлә билир. Бу сәбәбдән үрәк гүсурлары ики бөјүк група бөлүнүр: анаданкәлмә вә газанылма үрәк гүсурлары. Үрәк аракәсмәләринин дефектләри (бүтөв олмамасы) клапанларын вә дамарларын гурулушунда анаданкәлмә позгунлуглар (даралмалар, кенәлмәләр, јердәјишмәләр) еләчә дә хәстәлик нәтичәсиндә клапанларын гапагларынын бүзүшүб чапыглашмасы үрәјин фәалијјәтиндә агыр позгунлуглар төрәдир. Үрәк гүсурларынын сајы вә нөвләри онларчадыр, сон нәтичә исә бирдир — ган довраны позулур. Бу позгунлуглар анчаг чәрраһи јолла арадан көтүрүлә билир. Аракәсмәләрдәки артыг дешикләрә јамаг гојулур, даралмалар кенәлдилир, кенәлмәләр даралдылар, клапанлар дәјишдириллир. Бәли, дәјишдириллир — машынын хараб олмуш һиссәси дәјишдирилдији кими. Дүнјада һәр күн јүзләрлә адамын үрәјиндә чәрраһилыг әмәлијјаты, «тәмир ишләри» апарылыр.

Чәрраһилыг үсуллары илә мүәличә олунан икинчи груп үрәк хәстәлији «үрәјин ишемик хәстәлијидир». Ишемија сөзүнүн мәнәсы «ган чатмазлыгыдыр». Үрәји ганла тәмин едән тач (коронар) дамарларын даралмасы вә көзүнүн тутулмасы нәтичәсиндә үрәји гидаландыран ганын мигдары азалыр. Үрәк ичәрисиндән кечән ганла гидаланмыр, үрәјә дә ајрыча ган дамарлары васитәсилә ган дашыныр. Бу дамарларын јаваш-јаваш даралыб тутулмасы «хроник коронар (тач дамар) чатмазлыгына» сәбәб олур, бу да үрәк санчылары — стенокардија шәклиндә һисс олунур. Дамарлар бирдән-бирә тромблашыб тутуланда үрәк инфаркты — үрәк эзәләсинин кичик вә ја бөјүк бир һиссәсинин, гансызлыгы үзүндән некрозу — бир нөв «чүрүмәси» баш верир. Үрәк инфарктынын вахтында габагынын алынмасы — профилактикасы атеросклерозун инкишафы илә мүбаризәдән ибарәтдир. Әкәр атеросклероз үрәк дамарларыны артыг эдәләјиб даралдыбса, хәстәнин өз гычларынын, кәсилиб көтүрүлмәси зијан вермәјән веноз дамарларындан истифадә едәрәк тәзә ган тәһизаты јоллары дүзәлдилир, инфарктын баш вермәси вә ја тәкярлашмасынын габагы алыныр.

Чәрраһијјәнин сон наилијјәти — үрәк көчүрүлмәси

117

барәдә исә чох җазылыб, бир даһа тәкрара еһтиҗач јох-дур. Беләликлә үрәк хәстәликләринин чәрраһлыг үсуллары илә мүаличәси бу күн артыг һеч кәсн тәәччүблән-дирмәјән ади бир мәсәлә кими гәбул олунур. 1962-чи илә кими Азәрбајҗанда үрәкдә операсија апарылмырды.

Фуад Әфәндијевни тәшәббүсү илә шө'бәмиздә илк үрәк операсијаларына һазырлыг башланды. Бу ишдә бир нечә ил Москвада академик Б. В. Петровскинин клиникасында ишләмиш вә үрәкдә апарылан операсијаларда иштирак етмиш бир ишчимизин бөјүк ролу олду. Илк үрәк операсијаларында Әфәндијев адлы-санлы алим, истәдадли чәрраһ, бөјүк бир коллективин башчысы демәк олар ки, кәнч бир һәкимдән өјрәнирди. Операсијаларын чәтин вә мәс'улијјәтли һиссәләрини һәмин һәкимин нәзарәти илә апарырды, онун мәсләһәтләрини вә «көстәришләрини» јеринә јетирирди. Чәрраһлыгда һәр операсијанын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар. Һәр операсија башгаларындан хүсуси инчәликләрилә фәргләнир. Бу инчәликләри нә китабда, нә журнал мәгаләсиндә охумагла, нә дә мә'рузәләр динләмәклә гаврамаг олмаз. Ән мәшһур артист тәзә бир ролу ојнамаг үчүн мүәјјән мүддәт мәшг етмәлидир. Сөзләри әзбәрләмәли, образын хүсусијјәтләрини өјрәнмәли, она мүнәсиб дил вә һәрәкәт стили сечмәли, јаратдыгы сурәтин даһили аләмини, мә'нәви кејфијјәтләрини даһа дәриндән ачмаг үчүн јоллар ахтармалыдыр. Тәчрүбәли, онларла бөјүк сурәт јаратмыш артистә демәк олмаз ки, сәнә мәшг лазым дејил, бујур, ојна.

Чәрраһлыгын да бир сәнәт кими белә хүсусијјәтләри вар. Јени операсија нөвү көзләнилмәзликләрлә, учурларла, ениш вә јохушларла долу илк дәфә кечилән јолдур. Бу јолу бәләдчисиз кечмәк чох чәтин олур вә баһа баша кәлә билир. Одур ки, бүтүн сәнәткарлар кими чәрраһлар өмүр боју бахырлар вә өјрәнирләр. Јени дәрманы китабдан охујуб тә'сирини өјрәниб хәстәјә вермәк вә уғурлу мүаличә апармаг олар. Јени операсијаны исә көрмәк, о операсијада һеч олмазса бир нечә дәфә иштирак етмәклә өјрәнмәк лазым кәлир. Дејәчәкспиниз ки, ахы һәр операсијаны биринчи дәфә кимсә апарыб. Дүздүр, әслиндә бу «биринчи дәфә» өзү дә узун мүддәтли ахтарышларын вә мәшгләрин нәтичәси олур. Илк операсија илә һәмин мүдахиләнин кениш јајылмасы, һәр јердә апарылмасы арасында бә'зән он илләр кечир. Бир

тәрәфдән чәрраһлыгын тәзә саһәси, мисал үчүн, ағ чијәр чәрраһлыгы, үрәк чәрраһлыгы јаранаркән мәсәлә тәкчә операсија техникасы илә битмир. Гаршыја чохлу суаллар чыхыр: һаңсы хәстәләрдә вә хәстәлијин һансы мәрһәләсиндә операсија апармаг олар, һансы ағрысызлашдырма үсулу даһа мүнәсибдир, операсија заманы нә кими фәсадлар баш верә биләр вә онларын гаршысы нечә алынмалыдыр? Операсијадан сонракы дөврдә хәстәнин вәзијјәти нечә олур вә и. а.? Тәзә саһәјә кечмәздән габаг һејванлар үзәриндә јүзләрлә-минләрлә тәчрүбәләр апарылыр. Хәстәлијин експериментал модели јарадылар — јә'ни һејванларда һәмин хәстәлијин там ејни вә ја охшары олан хәстәлик јарадылыр вә сонра мүаличә олунур.

Бүтүн бунлара бахмајараг, чәрраһлыгын һәр јени аддымы чәтинликләрлә долу јола чеврилир. Аддым-аддым, «ахтарышлар-сәһвләр-дүзәлишләр» јолу илә јени саһә јараныр вә тәдричән табәбәтдә өз јерини тутур. Јени саһәләрдә илк аддым атанларын һәјатында чох драматик һадисәләр дә ола билир. Мүасир космонавтиканын баниләриндән бири олан Сналковскијә күләнләр ону «калугалы гәрибә адам» адландыранлар, үмидсиз хәјалпәрәст һесаб едәнләр, там чохлугу тәшкил едирди. Анчаг елм вә техниканын тәрәггиси сајәсиндә дүнән утопија, хәјал, фантазија сајылан фикир бу күн ади һәгигәтә чеврилир вә биз һамымыз бунун шаһидијик.

Јемәк борусунун шишләри заманы өлкәмиздә илк операсијалары апармыш мәшһур бир рус чәрраһынын «мәсәләсинә» хүсуси бахылмыш иди. Ону инсанлар үзәриндә јолверилмәз тәһлүкәли тәчрүбәләр апармагда иттиһам етмишдиләр вә бу чәрраһлыг мүдахиләсинин бир даһа апарылмамасы гәрары чыхарылмыш иди. Һәмин чәрраһ бир нечә ил сонра сүбут етди ки, белә мүдахиләләр апарыла биләр вә уғурла нәтичәләнә биләр. Чәрраһлыгын јени саһәләринин тарихини изләјәркән операсијанын уғурлу нәтичәләринин фанзләрлә өлчүлән көстәричиләринин илдән-илә артдыгыны көрүрүк. Белә бир суал верилә биләр, бәс хәстәләр? Јени саһә јаранаркән онлар уғурлулуғ еһтималынын азлыгыны биләрәк операсијаја нечә разылыг верирләр? Бәс чәрраһлар һәр үч хәстәдән бирини сағалда биләчәкләринә бахмајараг нијә белә операсијалары давам етдирирләр? Мәсәлә бурасындадыр ки, белә операсијалардан вә үмүмијјәтлә чәрраһлыг үсуллары илә апарылан мүаличәдән о заман

истифадэ едилир ки, хэстэни хилас етмэјин неч бир башга јолу олмур. Операсија јеканэ јол олур вэ ја операсија етмэмэјин горхусу операсијанын горхусундан гат-гат чох олур.

Үрэк чэрраһлығында да белэ иди. Үрэкдэ чэрраһлыг операсијалары апарылмадыгы вахтларда садочэ олараг бу хэстэликлэр элачсыз сајылырды. Намы билирди ки, анаданкэлмэ үрэк гүсуру олан ушагларын эн чоху 10—15 иллик эзаблы өмрү вар. Операсија уғурлу оларса, белэ хэстэлэр хэстэлијин нөвүндөн асылы олараг ја там сағалырлар, ја өмүрлэри ики-үч дэфэ узаныр. Белэ вэзијјет илк операсијанын уғурлу нәтичэлэринин аз-чохлуғуна бахмајараг һәм хэстэлэрин гәтијјәтлэ операсија-ја разылашмағына, һәм дэ чэрраһларын мәнәви чәтинликлэринә бахмајараг бу операсијаларын апарылмасына һагг газандырыр. Итирилән бир нечэ ил эзаблы өмүр, газанылан әсл һәјат олдуғу һалда башга чүр һәрәкәт етмәк олармы?! О ки галды он ил бундан габаг 70 фаиз уғурлу нәтичә верән операсијаларын бу күн хэстэлэрин 90—95 фаизини һәјата вэ зәһмәтә гәјтармасы—бу елмин икиншафынын ади нәтичәсидир. Чәмиси 10 ил бундан габаг мүаличәси мүмкүнсүз вэ ја чәтин олан хэстэликлэрин бу күн хејли асанлыгла мүаличә олуна билмәси һаллары тәбабәт үчүн јени дејил.

Фуад Әфәндијев өзү хэстә иди, онда ағыр формалы, сүр'әтлэ шиддәтләнән коронар чатмамазлыг вар иди. Бу проблем ону тәкчә чэрраһ алим кими дејил, бир хэстә кими дэ марагландырырды.

Бу күн бизим институтумузда үрэк чэрраһлығы шө'бәсинә рәһбәрлик едән исте'дадлы чэрраһ — кардиолог, тибб елмлэри доктору Фикрәт Зәркәрли академик Б. В. Петровскинин јанында ишләјәркән марағлы бир сөһбәтин шаһиди олдуғуну данышыр.

Бир күн 1963-чү илин јазында Борис Василјевич Фикрәти чағыртдыр. Зәркәрли академикин кабинетинә кәлиб орада Фуад Әфәндијевн көрүр. Петровски телефонла мәшһур кардиолог академик Александр Леонидович Мјасниковла данышыр вэ ондан Фуад Әфәндијевә бахмағыны хаһиш едир. Зәркәрлијә Әфәндијевн академик Мјасниковун јанына апармағы тапшырыр. Мјасников Фуад Әфәндијевә бахыр, електрокардиограмлары илэ таныш олур вэ дејир:

— Сизин үрәјиниз чидди хэстәдир. Буну өзүнүз дэ билирсиниз вэ мән дэ тәсдиг едирәм. Инди нә едәк?

— Мәсләһәт верин, — дејә Фуад мүәллим чаваб верир.

— Мән десәм ки, сиз чэрраһлыгдан әл чәкин, операсија етмәјин, разы оларсыз?

— Хејр.

— Десәм ки, мүһазирә охумајын, охумајачагсыз?

— Охујачағам.

— Белә дэ зәни едирдим. Мәним дэ үрәјим тәхминән сизинки кими хэстәдир вэ мән дэ сизин кими нә сәнәтин, нә ади һәмншәки һәјат тәрзини дәјншдирмәк фикриндә дејиләм.

Ики бөјүк алим вэ сәнәткарын бу марағлы сөһбәтин бәлкә дэ башга хэстэләр үчүн өрнәк сајыла билмәз. Чүнки елми вэ педагожи фәалијјәтлэ мәшғул олан бу адлы-санлы алимлэрин ишдән әл чәкмәси мәнәви өлүмә бәрабәр бир шеј иди. Әкәр ағыр физики ишлэ мәшғул олан адам сағламлығына көрә, еләчә дэ үрэк хэстэлијинә көрә даһа јүнкүл, физики вэ психики кәркинликлэ аз әлағәси олан ишә кечәрсә, әлбәттә бу онун өмрүнү узатмаға, әмәк габилитетини сахламаға јол верәр. Чэрраһ, кардиолог, алим вэ мүәллимин башга ишә кечмәси вэ ја һәјатыны һәср етдији ишдән әл чәкмәси әлбәттә мүмкүн ола билән иш дејилди.

Хэстэлији илэ һесаблашмајараг Фуад Әфәндијев чох бөјүк һәвәслә, ардычыллыгла үрәкдә операсијалар апарырды. О, јахын кәләчәкдә коронар чатмамазлығын мүаличәсиндә јениликләр баш верәчәјинә, уғурлу чэрраһлыг мүаличәси јолларынын тапылачағына инанырды. О, јанылмамышды. Дедијимиз кими бу күн хроник коронар чатмамазлығынын мүаличәси мәсәдилә үрәјин тач дамарларында операсија апарылмыш хэстэлэрин сајы он минләрлә сајыла биләр. Нәтичэләр күнү-күндән вэ бөјүк сүр'әтлә јахшылашыр.

Фуад Әфәндијев *үрэк чэрраһлығынын да республикамызда әсасыны гојан олду.*

IV — МҮГЭДДЭС ҮЧЛҮК

«Кечмишинэ күллэ атанын
кэлэчэжинэ топ атачаглар»

Р. Нэмээтов.

Бир инсан өмрүнү эввэлдэн ахырадэк излэмэк вэ анламаг үчүн һэддэн артыг чох шеји арашдырмаг, өйрәнмэк, билмэк лазым кэлир.

Инсан нәтичә е'тибарилә анаданкәлмә ирси хүсусијјәтләрин вә бөјүүб, јашајыб чалышдығы мүһитин мәһсулудур.

Бунларын һансы әсасдыр? Бу суала чаваб вермәк үмумијјәтлә чәтиндир, ғыса чаваб тапмаг исә олдугча чәтиндир.

Мәнә елә кәлир ки, инсан шәхсијјәтини тикилиб гуртармыш биһаја бәнзәтсәк ирси хүсусијјәтләри биһанын өзүлү адландырмаг, биһанын өзүлдән јухары галан һиссәсини исә мүһитин һәммин бүһөрәјә көрә гурдуглары кимн гәбул етмәк олар.

Ири, мөһтәшәм, мөһкәм, гијмәтини вә көзәллијини јүз илләрлә сахлајан биһаларын мүтләг мүкәммәл, дәррин вә давамлы өзүлү олмалыдыр.

Белә өзүл үстүндә мөһтәшәм биһа да тикмәк олар, адичә бир ев дә. Анчаг дајаз, ортабаб өзүл үстүндә јалһыз онун дөзүб сахлаја биләчәји өлчү вә ағырлыгыда биһа учалтмаг олар, артығыны јох.

Көрүнүр ки, көркәмли шәхсијјәтләрин јаранмасы үчүн бу ики аминин чох уғурлу бирлији тәләб олунур.

Мән истәрдим ки, Фуад Әфәндијевин һәјатыны онун јашајыб јаратдығы ики мүһитдә — аилә вә әмәк коллективиндә бир даһа изләјим.

Истәр аилә вә истәрсә дә коллектив үч нәсли бирләшдирир: аиләдә баба-нәнә, ата-ана, нәвә, коллективдә мүәллимин мүәллимин, мүәллим вә тәләбәләр.

ӘФӘНДИЈЕВЛӘР АИЛӘСИ

«От көкү үстә битәр»

аталар сөзү

Фуад Әләддин оғлу Әфәндијев 1909-чу илдә Тифлис губернијасынын Ахалтсых гәзасынын Атсхури кәндиндә мүәллим аиләсиндә доғулмушдур. Атасы Әләддин

Әфәнди кәндин зијалы нәслиндән олуб кимназија битирмишди. Узун илләр Шәкидә, Шамахыда вә Бақыда рус-татар мәктәбләриндә вә башга тәдрис очагларында мүәллимлик етмишди. Әләддин Әфәнди дөврүнүн көркәмли зијалылары вә әдибләри илә достлуг едәрди.

Халгымызын бөјүк сәнәткарлары Чәлил Мәммәдгулузадә, һүсәјн Чавид, көркәмли зијалылардан Өмәр Фанг, Султан Мәчид Гәһизадә вә дөврүнүн башга габагчыл адамлары илә Әләддин Әфәндини чох нәчиб вә хејирхәһ бир мәгсәд, халгын дирчәлиш вә маарифи уғрунда мүбаризә бағлајырды.

Фуад Әфәндијевин анасы Шәфигә ханым исә Азәрбајчанын илк зијалы гадынларындан бири иди.

Шәфигә ханымн атасы Мәһәммәд Шейхзадәнин мүкәммәл руһани савады вар иди. Шәфигә ханым илк савадыны евдә атасындан алмышды. Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләриндә јазыб охумағы өјрәнмишди. Мәһәммәд Шейхзадә о заман Бақыда, Тифлисдә, Қрымда нәшр олуһан «Кәшкүл», «Тәрчүман», «Каспи» кимн гәзет вә мәчмүәләри алармыш вә ғызы Шәфигәни охумаға сөвг едәрмиш. Нәриман Нәримановун тәклифи илә Мәһәммәд Шейхзадә Шәфигәни тәзликлә ачылачағы нәзәрдә тутуһан ғыз мәктәбиндә ана дилиндән дәрс демәк үчүн һазырлајыр.

1901-чи илпин пәјызында Шәфигә ханым Шамахыдан Бақыја кәлиб Азәрбајчанын мәшһур маарифчи демократ јазычысы һәсән бәј Зәрдабинин һәјат јолдашы һәнифә ханым Мәликованын, мүдир тәјин олундуғу илк мүсәлман ғыз мәктәбиндә ишләмәјә башлады.

О заман белә бир мәктәбин ачылмасы чох прогрессив һадисә иди вә бу мәктәбдә ишләмәк бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Руһаниләрин тәһрики илә бә'зи чәһил адамлар мәктәби даһа басырдылар. Ғызларын мәктәбә кетмәсинә разы олмурдулар. Анчаг маарифпәрвәр зијалылар мәктәби горујуб орада охујан илк азәрбајчанлы ғызларынын өз дөврләри үчүн мүкәммәл тәһсил алмаларына чалышырдылар. Тағы Шаһбази, Солтан Мәчид Гәһизадә, Рәшид бәј Әфәндијев вә башга габагчыл зијалылар һәсән бәјин евиндә шәнбә күнләри һәнифә ханымн дүзәлтдији әдәби мәчлисә топлашыб Азәрбајчан әдәбијјатына, гадын азадлығына, ғызларын тәһсилиһә аид мәсәләләр барәдә сөһбәтләр апарырдылар.

1906-чы илдэн Бақыда «Дэбистан» адлы мәчмүә чап олунмаға башлады. Шәфигә ханым һәмнн мәчмүәдә публицистик мәгаләләр вә һекајәләрилә чыхыш едирди. Һәмнн мәчмүәдә (1906—1908) вә сонралар «Мәктәб» мәчмүәсиндә (1911—15-чи илләр) Шәфигә ханымын «Тәсир-и-анлә», «Достлуғун тәсир», «Һүснхәт», «Шәкәр алмасы», «Мүкафат», «Мүәллим нәдир» башлығлы һекајә вә мәгаләләрнн вә бир чох башга јазылары дәрч олунмушду.

1906-чы илдә кечирилмиш биринчи мүәллимләр гурултајынын иштиракчылары арасында Шәфигә ханым да вар иди.

1917-чи илнн апрел ајында Бақыда Загафгазија мүсәлманларынын гурултајында әввәлчә Шәфигә ханым, сонра Сара Талышинскаја чыхыш етмишди. Шәфигә ханым Азәрбајчанда Совет һакимијәти гурулдугдан сонра Әли Бајрамов клубунда, дарүлмүәллиматда дәрс дејәрәк гадынлар арасында фәал маариф иши апарырды. Шәфигә ханымын тәләбәләрнн арасында Ајна Султанова, Сона Ахундова, Гумру Нәриманова, Набат Нәриманова кимн танынмыш ичтиманијәтчи гадынлар вар иди.

1921-чи илдә «Фүгәра Фјузаты» журналынын 3-чү нөмрәсиндә Шәфигә ханым Фәндизадәнин «Шәрг гадынлары» адлы ири һәчмли (20 сәһифәлик) бир јазысы дәрч олунуб. Бу јазыны охујаркән Шәфигә ханымын фикриннн ајдынлығына, мәлуматынын дәринлијинә, чәсарәтинә һејран галмамағ олмур. Мәгаләнин дили вә үслубу да мүндәричәсинә лајигдир. Һәмнн мәгалә бу күн дә дәјәриннн вә актуаллығыны итирмәјиб.

1923-чү илдән нәшрә башламыш «Шәрг гадыны» мәчмүәсиннн һәм мәс'ул катиби, һәм дә фәал мүәллифи иди. Мәчмүәдә онун «Ал гырмызы кофта», «Ики сима» «Рә'на» вә башга јазылары дәрч олунмушду. О, Загафгазијада, Газанда, Москвада кечән гадынлар гурултајына нүмајәндә сечилмишди. Шәфигә ханым дәфәләрлә Азәрбајчан Мәркәзи Ичранијә Комитәсинә үзв сечилмишди.

Атасыны еркән итирмиш Фуад Фәндијевнн тәрбијәси вә тәһсилиндә анасы Шәфигә ханымын бөјүк ролу олмушдур.

Фуад Фәндијев 1915-чи илдә 6 јашында икән Бақыда рус-татар мәктәбинә дахил олур. 1917-чи илдә

«Реалинн мәктәбә» кечир вә 1920-чи илдән башлајарағ нүмүнәви II дәрәчәли «Азәрбајчан мәктәби» адланан һәмнн мәктәбин 1924-чү илдә биттирир. Елә о илдә Ф. Фәндијев Азәрбајчан Дөвләт Университетиннн тибб факүлтәсинә дахил олур. Тибб факүлтәсиннн икинчи курсунда охујаркән артығ о, чәрраһлыға чох бөјүк марағ көстәрир вә дәрсдән кәнар вахтда оператив чәрраһлығ кафедрасында препанератор кимн ишләјир. 1929-чу илдә факүлтәни биттирир вә 1930-чу илдән 1944-чү илә кимн мәшһур Азәрбајчан алим-чәрраһы академик Топчубашовун рәһбәрлик етдији факүлтә чәрраһлығы клиникасында ординатор, ассистент, досент, профессор вәзифәләриндә ишләјир.

1942-чи илдә докторлуғ диссертасијасы мүдафиә едиб, 1943-чи илдә профессор елми адыны алдыгдан сонра 1944-чү илдә Фуад Фәндијев јени јарадылмыш икинчи факүлтә чәрраһлығы кафедрасына мүдир сечилир вә һәмнн кафедраја өмрүнүн сонунна кимн рәһбәрлик едир.

Һәлә о заман өлкәминзин ән танынмыш чәрраһларындан сајылан М. А. Топчубашовун рәһбәрлик етдији клиникада кечдији бөјүк мәктәб Фуад Фәндијевнн чәрраһ вә алим кимн јетишмәсиндә мүһүм рол ојнады.

Тәқрар да олса дејим ки, һәкмилик фәалијәтиннн илк чагында — 1932-чи илдән башлајарағ чәрраһлығла јанашы тибб елминнн о заман јеничә инкишафа башламыш һематолокија вә ганкөчүрмә саһәсиндә ишләјирди вә елми тәдгигат апарырды. О республика ганкөчүрмә стансијасында елми ишчи, мүдир мүавини вә мүдир вәзифәсиндә ишләјирди. 1943-чү илдә елми тәдгигат һематолокија институту јарадылдыгда Фуад Фәндијев һәмнн институтун елми иш үзрә мүдир мүавини тәјин олунду вә 17 ил мүддәтиндә, 1960-чы илә кимн һәмнн институтда апарылан елми ишләрә рәһбәрлик етди вә Азәрбајчанда ганкөчүрмә вә һематолокија елминнн әсасыны гојанлардан бири, даһа доғрусу биринчиси олду. Вәтән мүһарибәси илләриндә Фуад Фәндијев кафедрада вә ганкөчүрмә стансијасында ишләмәклә јанашы көкс гәфәсиннн јараланмалары мүаличә олунан ихтисаслашмыш һәрби госпиталда апарылан мүаличә вә елми тәдгигат ишинә рәһбәрлик едирди.

1943-чү илдән 1952-чи илә кимн елми тәдгигат туберкулјоз институтунун ағ чијәр чәрраһлығы шөбәсинә рәһбәрлик едән дә Фуад Фәндијев иди.

Беләликлә 1948-чн илдә мән Фуад Әфәндијевн илк дәфә көрәркән о мүдирлик етдији кафедрадан башга үч бөјүк мүаличә вә елм очагынын рәһбәри иди вә өлкә-миздә истедадлы чәрраһ — гематолог вә трансфузнолог (ганкөчүрмә мүтәхәссиси) кими танынырды.

Шәфигә ханымы мән илк дәфә көрәндә о артыг 70 яшына чатмыш нурлу бир нәнә иди. Азәрбајчанын илк зијалы гадынларындан бири — фәал ичтиманјјәтчи, бир чох бәдини вә публисистик јазыларын мүәллифи Шәфигә ханым артыг адичә нәнә иди — меһрибан, күләүз, һа-мы-ја чан дејән, һа-мынын көнлүнү охшаја биләчәк бахыш вә сөз тапа билән нәнә. Бир нөмрәли хәстәханада јатдыгы заман онунла отуруб сөһбәт етмәји чох севәрдим. Нәвәси Ајаза јаздыгы ше'ри мәнә охујанда донуб галдым. Ағлыма да кәтирә билмәздим ки, о ше'р јазар вә өзү дә бүтүн ганун-гајдасы илә, әсл ушаг ше'ри. Фуад мүәллими һәр көрәндә өпүрдү. Она елә көзләрлә бахырды ки, елә бил бүтүн дүнијаны она бәхшиш вермишдиләр. Севинчинин вә гүрурунун елә бил сону јох иди. Шәфигә ханымын үч оғлу, үч еви вар иди. О каһ бир, каһ о бири оғлунун евнидә галыб өз нәнәлик пәјыны һа-мыја бәрабәр пәјләјарды. О, һа-мыны, һа-мы да ону севирди.

Фуад Әфәндијевин бөјүк гардашлары Адил Әфәндијев көркәмли журналист вә тәрчүмәчи иди. Фазил Әфәндијев исә мүһәндис иди.

Фуад мүәллим анасына гаршы сон дәрәчәдә меһрибан вә диггәтли иди. Шә'бәјә кәлән кими илк дәфә кабинетинә кирмәдән дүз онун палатасына кедирди. Мән нөвбәтчи олдуғум күнләри дәфәләрлә бу мүнәсибәтин шаһиди олмушам. Фуад мүәллимин һәјат јолдашы Зивәр ханымла мүнәсибәти дә сон дәрәчәдә марағлы вә диггәтәләјиг чизкиләрлә сечилди.

Зивәр ханым зијалы бир аиләдә бөјүјүб, мүһәндис-дир, техники елмәр нампәдидир. Мән Зивәр ханымы илк дәфә 1949-чу илдә көрәндә тибб институтунун тәләбәсијдим. Евләринә профессорун јанына кәлмишдим, илк көрүшдән онун өзүнәмәхсус тәмкинли садәлијини вә меһрибанлығыны, диггәтилијини һисс етмишдим. Отуз ики ил кечиб. Бу вахт ичәрисиндә Фуад мүәллимин сағлығында дәфәләрлә евләриндә вә евдән кәнарда Зивәр ханымла Фуад мүәллимин сырави ишчиси, елми катиби, мүавини олдуғум вахтларда растлашмышам. 1963-чү илдән бу күнә кими һәр ил ән азы ики дәфә 23

февралда вә 19 октябрда — анадан олдуғу вә өлдүјү күн Фәхри хијабанда Фуад мүәллимин мазары әтрафында көрүшмүшүк. Зивәр ханымын рәфтары, давра-нышы чох аз дәјишиб. Әввәлки нәзакәт, тәмкин, садә-лик галыр. Бир шеј дәјишилиб. Зивәр ханымын сифә-тиндә вә көзләриндә сонсуз бир кәдәр һәмишәлик из-гојуб О, кәдәрини нә көстәрмәјә, нә дә кизләтмәјә ча-лышыр. Онун өз өмүр јолдашынын хатирәсинә мүнә-сибәти, гадын фәдакарлығынын вә садәгәтнини ән көзәл нүмүнәси сајыла биләр.

Фуад Әфәндијевин тәләбәләри Зивәр ханымын бу јүксәк инсанлығына вә дахили мэдәнијјәтинә чох дәрн һөрмәт һиссилә бахырлар. Фуад Әфәндијев белә мүнә-сибәтә лајиг һәјат јолдашы иди. Истәр јәјда, истәр гыш-да истираһәтә кедәркән бир гајда олараг бир јердә кә-зәрдиләр. Дәфәләрлә харичи өлкәләрдә вә иттифагын мүхтәлиф јерләриндә кәзмәјә вә истираһәтә кетмишди-ләр. Мән Фуад мүәллимлә бирликдә сәфәрдә оларкән онун Москваја кәлдијимиз күн, арада һәр 2—3 күндән бир вә Москвадан чыхмаздан бир күн әввәл телефонла данышачагыны билирдим. Бә'зән о, данышаркән (сә-һәр саат 7—8-дә) отагдан чыхмаг имканы олмадыгда истәр-истәмәз бу меһрибан, инчә јуморлу, гајғы вә мә-һәббәтлә долу сөһбәтләрини шаһиди олурдум. Һәр дәфә анасына, Зивәр ханыма, Нәрминәјә мүхтәлиф чүр пәј, һәдијјә ахтарыб тапырды. (Бир шеј дә јадымда галыб, һәдијјә аларкән сүрүчүсүнү һеч вахт јаддан чыхар-мырды).

Фуад мүәллимлә Зивәр ханымын мүнәсибәти һәм форма вә һәм дә маһијјәтчә чох марағлы вә ибрәтамиз иди.

Нәрминәнин атасынын өлүмүндән бир ил сонра ор-та мәктәбдә јаздыгы иншасы да чох марағлыдыр вә онун атасына мүнәсибәтини чох јахшы әкс етдирир.

Нәрминәнин јазы иши

Һәр ики үзү ушаг хәттилә јазылмыш 3 тәкмил дәф-тәр вәрәги. Бә'зи сөзләрин вә бүтөв чүмләләрин үстүн-дән хәтт чәкилиб, анчаг охунур. Гараламадыр. Јазыны олдуғу кими тәрчүмә едиб көчүрүрәм.

Јазы бир мисра ше'р вә үч ајры-ајры чүмләдән иба-рәт епиграфла башлајыр.

«Анчаг о адамлар һәјата вә азадлығы лајигдирләр ки, һәр күн онларын уғрунда вуруша кедирләр».

«Һәҗәт инсана бир кәрә верилир вә ону елә јашамаг лазымдыр ки, өләндә ағры, эзаб чәкмәјәсэн».

«Өзүнә һејфсиләнмәмәк — бу дүнјада ән мәгрур, ән көзәл мүдрикләкдир.

Јашасын өзүнә һејфсиләнмәји бачармајан инсан».

Горки

Сонра јазы ишн башлајыр.

«Чохлары белә дүшүнүрләр ки, һәјаты вә азадлығы анчаг әлдә силаһ горумаг олар. Фиқирләрини сүбута јетирмәк үчүн онлар тарихдән вә өз азадлык вә истиглаләјјәтләри уғрунда вурушан халqlарын һәјатындан мисаллар кәтирирләр. Анчаг мән инсанын хошбәхтлији вә һәјаты уғрунда мүбаризәнин башга бир јолундан данышмаг истәјирәм.

Һәјатда ән гүјмәтли шеј нәдир? Инсан, онун сағламлығы, онун азадлығы. Мән хәстәханаларда, иш отаqlарында кечә сүкутунда; аудиторијаларда һәјат уғрунда мүбаризә апаран, бу мүбаризәјә тәкчә вахтларыны јох, бүтүн гүввәләрини, һәјатларыны сәрф едән адамлардан јазмаг истәјирәм.

Мән һәр күн, һәр саат бу мүбаризәнин шаһиди олмушам. Бәлкә бу тәвазәкарлыгдан бир аз узагдыр, анчаг мән өз атам һаггында, онун инсан һәјаты уғрунда инадлы мүбаризәсиндән данышмаг истәјирәм. Бу күн артыг о јохдур, анчаг нә гәдәр миннәтдар инсан атам онларын һәјатыны нечә хилас етдијиндән данышыр. Гоча мүәллимә Т. атам хиласкар адландырыр. Онун ајагы кәсилмәли имиш, атам исә ону мүәличә едиб вә мүәллимә бу күн өз ајаqlары илә кәзир. Онун сөнбәти мәннәм јадыма чох шејләр салды.

Атам тәзәчә харичдән кәлмишди. Вағзалдан севинч вә һәјәчан ичәрисиндә гајытдыг вә һәлә о бизә алдығы һәдијјәләри кәстәрмәјә маҗал тапмамыш, көрдүкләрини ән мараqlысындан да белә бир кәлмә данышмамыш телефонун зәнки чалынды. Тәҗилли клиникаја чағырылдылар. Атам кетди. Операсија отағына үрәјиндән ағыр јараланмыш кәнч гадын кәтирилмишди. Һәјат наминә, онун көрпәләринин сәадәти наминә нечә олурса олсун гадын хилас едилмәлијди. Инсан һәјаты уғрунда мүбаризә башланмышды. Кәркин ишдән јорулмуш, лакин операсијанын нәтичәсиндән разы галмыш атам артыг мәнә харичә сәјаһәти барәдә јох, операсијанын кеди-

шиндән данышырды. Онун гыса һәјатында белә һадисәләрдән нечәси вар иди?

Будур анаданкәлмә үрәк гүсуру олан көрпә ушаг. Атам бу операсија барәдә мәнә әтрафлы данышмышды: әлиндә кичик үрәк чырпынымыш, капрондан дүзәлдилмиш сүн'и дамар тикилдикдән бир нечә күн сонра ушағын бозармыш, көјәрмиш сифәтинә чәләрајылык кәлмишди. Индики киши јадымдадыр, атам хилас олунмуш хәстәләр барәсиндә данышанда көзләриндә нә гәдәр сәадәт оларды.

Бәс өз јазы масасынын архасында нә гәдәр јухусуз кечәләр кечирирди? Өз сағламлығынын вәзијјәтини чох көзәл биләрәк елә бил о башладығы ишләри гуртармага тәләсирди, фиқирләрини, дүшүнчәләринин һамысыны дејә билмәјәчәјиндән горхурду. Јадымдадыр, ағыр операсијадан сонра евә кеч кәлмишди. Биз дәрһал ону јатағына узатдыг. Дәрсим чох иди. Кечә јарыја гәдәр отурмушдум. Бирдән атамн иш отағынын ишығынын јандығыны көрдүм. Нараһат олдум. Анам ојатмамаг үчүн ајағымын учунда атамн иш отағына кедиб атамн узаныб истираһәт етмәсини хаһиш етдим. Фајдасы олмады. О, чох отурду вә вахты һисс етмәјәрәк хејли јазды. Сабаһысы јәнә хәстәхана, јәнә операсија, јәнә аудиторија. О, беләчә өз севимли ишиндә јанырды, инсан һәјаты уғрунда вурушурду, һәјатындан кечирди.

О, јохдур, анчаг ады минләрлә хилас етдији адамларын дилиндәдир. Јадыма Муса Чәлилин сөзләри дүшүр: «Елә јашајасан ки, өләндән сонра өлмәјәсэн — һәјатын мәнасы елә бундадыр».

Мәнчә бу јазыдан сонра Нәрминнәнин атасына мүнәсибәтини изаһ етмәјә еһтијач галмыр.

Шүбһәсиз Фуад Әфәндијевин шәхсијјәт кйми формалашмасында, өзүндә бир чох јүксәк инсани кәјфијјәтләри чәмләшдирмәсиндә онун көз ачыб бөјүдүјү вә сләчә дә өмрүнү кечириб баша вурдуғу аилә мүһитинин инсанын икинчи дүнјасына әһәмијјәти аз олмамышдыр.

Икинчи үчлүјә — мән дә бураја дахиләм. 15 ил мүддәтиндә Фуад Әфәндијевин һәм мүәллимләринә, һәм дә тәләбәләринә мүнәсибәтинин шаһиди олмушам. Елми ичласларда, хүсусән чәрраһлар чәмијјәтинин ајлыг ичласларында онун мүәллими Топчубашова, гочаман чәрраһ травматолог А. Талышинскијә, Ч. Ләмбәрански-

ја вэ башга јашлы, нэ вахтса Фуад Әфәндијевэ дәрс демиш вэ ја демәмиш һәким вэ алимләрэ нәзакәтли вэ сәмими кичиклик мүнәсибәтини көрмүшдүм. Бу мәсәлә, тәләбә-мүәллим, мүәллим-тәләбә мүнәсибәти мән-дән өтрү һәмнишә сон дәрәчәдә марағлы олуб. Одур ки, охучуларымдан үзр истәјәрәк мөвзудан бир гәдәр кәнара чыхмаг истәјирәм. Бәлкә дө һеч чыхмырам, садәчә олараг мүәллимим барәдә хатирәләримни ишығында өзүм өзүмү вэ әтрафымы мүәјјән бир чәһәтдән анламаға чалышырам.

Бүтүн тарих боју аталар вэ оғулар, еләчә дө мүәллим вэ тәләбә проблемни шифаһи вэ јазылы әдәбијјатын ән марағлы мөвзуларындан бирин олуб. Адәтән бу проблемдә тәрәфкешлик ачыг-ашкар һисс олунур. Бүтүн халгларда вэ һәр вахт мүәллим вэ ата мұдафиа олунур. Әкәр күнаһ варса оғулда вэ ја тәләбәдә көрүлүр. Нә үчүн? Пис мүәллим вэ ја пис ата олмурму?

Әкәр сөзүн дар мәнасында көтүрсәк аталарын да, мүәллимләрин дә, оғулларын да, тәләбәләрин дә писи дә, ортабабы да, јажшысы да, әласы да олур. Иш бу-расындадыр ки, орта вэ ја нормал мүәллим вэ тәләбә, ата вэ оғулларын мүнәсибәтиндә дә бу вэ ја башга шәкилдә вэ дәрәчәдә «зиддијјәт» адландыра биләчәк проблем олмуш, вар вэ көрүнүр ки, кәләчәкдә дә олачаг. Сәбәб бирдир: инкишаф, дәјишилмә. Инкишаф һәмнишә дәјишилмәдир, лакин һәр дәјишилмә инкишаф адландырыла билмәз. Инкишаф дедикдә прәлиләјиш, јүксәлиш нәзәрдә тутулур. Дәјишилмә әкс истигамәтдә дә ола биләр.

Һәјәтым боју кифајәт гәдәр ата-оғул вэ тәләбә-мүәллим мүнәсибәтинин шаһиди олмушам. Мәним нәзәримдә, мүәллим илә ата анлајышлары чох јажындыр. Сөвимли, һөрмәт еләдијим мүәллимләримни унда биләмишәм. Бу мәнән асылы олмајыб. Јәни мүәллимни унутмағын, онун һаггында јажшы данышмамағын нанәчиблик олдуғуна көрә онлары јад еләмәмишәм. Садәчә олараг биринчи синифдән бу күнә гәдәр өзүмә мүәллим һесаб еләдијим адамлар олуб вэ һәмнишә онлары јад еләјәндә үрәјимдә тәкчә миннәтдарлыг һисси дејил, даһа мүәрккәб чохтәрафли һиссләр баш галдырыр. Мән-дә онлары бир даһа көрмәк, сәсләрини ешитмәк арзусу, ојнајыр. Истәјәрдим ки, онлар мәним үрәјимдә јашадыгларыны, унутулмадыгларыны билсинләр. Бу мәнән

өтәри о гәдәр тәбини вэ адидир ки, бириннин мүәллиминә гаршы чыхмасы, һөрмәтсизлик кәстәрмәси мәндә тәәчүб вэ нифрәт һисси төрәдир. Бурада чох кичик вэ инчә бир нөгтә вар. Мүәллим биз кимә демәлијик? Бизә орта вэ ја али мәктәбдә, һансы синифдәсә, һансы предметдән-сә дәрс дејәнләрин һамысы сөзүн мүәјјән мәнасында бизим мүәллимимиздир. Онлары биз әтрафымыздакы ади адамлардан сечирик вэ сечмәлијик. Анчаг һәр кәсин һәјәтында бир бөјүк мүәллимни олур. Бу мүәллим өзүндән габаг бизә дәрс демиш, онларла мүәллимни зәһмәтини бир нөв јекунлашдыраг һәјәтдә өз јеринизи тутмағымызы, јолумузу, јөнүмүзү тапмағы тәмин едир. Ја о бизи өзүнүн давамчысы сајыр, ја да биз өзүмүз онун јолу илә кедән һесаб едирик. Бу мәнада мүәллим бир олур. Башга мәнада исә охудуғумуз китабларын мүәллифләри, севдијимиз сәнәткарлар, фәдакарлыглары, гәһрәманлыглары, сәдагәти, вәтәнә халға мөһәббәтләри, горхмазлыглары, әдәб вэ мәрифәтләри илә сечиләнләрин һамысы бизим мүәллимләримиздирләр. Онлар бизә дәрс демәјибләрсә дә биз онлардан өјрәнмишик. Мүәллим-тәләбә мүнәсибәтиндә исә мән о, мүәллимни нәзәрдә тутурам ки, ону биз өзүмүз шүүрлу олараг, дүшүнәрәкдән мүәллим адландырмашыг вэ әтрафымыз да буну белә сајыб. Инсанын ата-анасы тәк олдуғу кими бу мәнада әсас вэ бөјүк мүәллимни дә тәк олур. Елмдә вэ сәнәтдә бу чох ачыг-ајдын сечилр.

Мүәллим-тәләбә проблемни чох бөјүкдүр. Мән онун фәлсәфи, етик психоложи чәһәтләрини бүтүн мүрәккәблик вэ инчәликләри илә ача билмәјәчәјими чох јажшы билирәм. Садәчә олараг мүәллимимлә әлагәдар шәкилдә бу проблемә өз мүнәсибәтини билдирмәјә чалыша-чағам.

Мүәллим-тәләбә мүнәсибәтләри чох динамикдир вэ вахт ичәрисиндә өз формасыны дәјишир.

Илк дөвр — «сечмә» вэ «сечилмә» дөврү адландырыла биләр. Елм вэ ја сәнәт јолуну сечмиш кәнч өзүнә идеал нүмунә ахтарыр. Марағына, мејлине, арзусуна ујғун олараг сечдији саһәдә она рәһбәрлик едәчәк, елмин вэ сәнәтин чәтин вэ енишли-јохушлу јолларындан кечмәји, илк аддымлары атмағы өјрәдәчәк вэ нәһәјәт ону әсл елм вэ сәнәт дүнјасына говушдурачаг мүәллим ахтарыр.

Елмдә, сәнәтдә өз јолуну тапмыш вэ јерини тутмуш алим ја сәнәткар исә өз ишинин давамчысыны вэ ја да-

вамчыларыны ахтарыр. Белә бир афоризм вар: «экәр бир ил сонраны дүшүнүрсәнсә, буғда әк, он илдән сонраны фикирләширсәнсә ағач әк, јүз илдән сонранын гајғысы илә јашајырсаңса тәләбә јетир».

Ахтаранлар тапырлар. Мүәллим ахтаранлара мүәллим, тәләбә ахтаранлара тәләбә тапылыр. Әлбәтте, сөһбәтимиз киминсә кимин јанынаса, нә васитә иләсә ишә дүзәлмәсиндән кетмир. Сөһбәт үмид вә арзудан кедир. Тәләбә мүәллиминә арзуларынын көзү илә бахыр, мүәллим тәләбәјә бөјүк үмидләрлә. Мүәллим тәләбәнин мајасына чеврилир. Тәләбә она охшамаға чалышыр. Онун дүшүнчә тәрзини, данышығыны, даврашыны, һәтта јеришини, дурушуну да бәјәнир вә тәғлид етмәјә чалышыр. Тәләбә мүәллимин һәр сөзүнү, мәсләһәтини, көстәришини ачкөзлүклә габул едир вә мүмкүн гәдәр тез вә дүзкүн јеринә јетирмәјә чалышыр. Тәләбә илә мүәллим арасында бир нөв ата-оғуллуға охшар бир мүнәсибәт әмәлә кәлир. Экәр илк аддымлар бәсләнилән үмидләри доғрулдурса, мүәллим тәләбәси илә, тәләбә мүәллимилә фәхр етмәјә башлајырлар. Мүәллим зәһмәтә гатлашараг сәбирлә тәләбәсинә елмин вә сәнәтин сирләринә јијәләнмәкдә көмәк едир. Тәләбәнин вәзифәсинин билик вә тәчрүбәсинә ујғун олараг артмасы, онун ад вә дәрәчә алмасы вә һәтта аилә гурмасы вә ја мүхтәлиф аилә вә мәишәт проблемләри дә аз вә ја чох дәрәчәдә мүәллимин көмәји, тәшәббүсү, иштиракы илә һәлл олунур. Тәләбә — мүәллим мүнәсибәтләринин ән көзәл дөврү олан бу күнләр исанлыг, фәдакарлыг, аличәнаблыг, меһрибанлыг, гајғы вә һөрмәтин гајнағына чеврилир. Нәһајәт тәләбәнин вә мүәллимин арзуладыглары күч кәлиб чатыр. Тәләбә елмдә вә сәнәтдә өз јерини тутмаг, өз сөзүнү демәк, халг арасында дејилдији кими мүәллимини «өтүб-кечмәк» сәвијјәсинә чатыр.

«Өтүб-кечмәк» мәсәләсини бир аз ачаг. Экәр тәләбә мүәллиминин чалышыб ача билмәдији бир дүјүнү ачыбса, онун јаратдығындан фәрғли вә һәтта үстүн әсәр јарадыбса, буну «мүәллимни өтүб-кечмәк» адландырмаг олармы? Бөјүк Нјутон дејиб ки, «экәр мән даһа узағы көрүрәмсә бунунла чијинләриндә дајандығым даһиләрә борчлујам». Экәр тәләбә мүәјјән мәһнада мүәллимини өтүб-кечмирсә, демәк ја мүәллим, ја да тәләбә, ја да һәр икиси дүзкүн сечилмәјиб. Һәр нәсил өзүндән габагыны өтүб-кечмирсә, демәк инкишаф дајаныб, ирәли-

ләјиш, прогресс јохдур. Һарадаса, нәдәсә сәһвә јол верилиб.

Мүәллимни наилијјәтләрини тәләбәнин наилијјәтләри илә тәрәзидә гојмаг бир о гәдәр дә дүзкүн дејил. Тәләбәнин бүтүн еләдикләриндә мүәллимни дә пајы вар. Оғул бөјүјүб нә дәрәчәјә чатырса чатсын, дүнјаја кәлмәји вә бөјүмәји илә атасына-анасына борчлудур вә бу борчу өдәмәк вә гуртармаг мүмкүн дејил. Бәс беләдирсә бу мәшһур «аталар вә оғулар» проблемни нечә јараныр?

Бир гәдим һинд афоризминдә дејилир ки, өвладыңла 5 јашына гәдәр шаһла, 15 јашына гәдәр нөкәрлә, 15-дән сонра достла рәфтар едилән кими рәфтар ет. Мүәллим-тәләбә мүнәсибәтләринә дә мүәјјән дәрәчәдә шамил едилә биләчәк бу афоризм проблемни биртәрәфли — мүәллимни вә атанын тәләбәјә вә ја өвлада мүнәсибәтинин әсасларындан бирини сајыла биләр. Өвлад вә тәләбә мүәјјән мәрһәләјә чатдыгда онлара сәрбәстлик верилмәлидир. Экәр бу сәрбәстлик, азадлыг верилмирсә, мүтләг ачыг вә ја кизли наразылыг әмәлә кәлир. Өвлад вә ја тәләбә атасынын вә мүәллиминин ирадәсинә табе олурса да буну мәчбуријјәт кими габул едир. Әлбәтте бу о демәк дејилдир ки, өвладың вә ја тәләбәнин артыг мүәллим вә ја ата көмәјинә, мәсләһәтинә еһтијачы галмыр. Бу сон дәрәчәдә фәрди мәсәләдир. Бу вә ја башга дәрәчәдә мүәллимни вә ата-ана мәсләһәти, башга сөзлә десәк бөјүкләрин кичикләрә көмәји мәсләһәти һәмишә лазым олур. Сөһбәт бу мәсләһәтин вә ја көмәјин верилмә, вә көстәрилмә формасындан кедир.

Фуад Әфәндијевин мүәллимни Топчубашова мүнәсибәти бу чәһәтдән чох мараглы иди. Фуад Әфәндијев танымыш адлы-санлы алим оlanda белә онун Мустафа бәјә мүнәсибәтиндә өзүнәмәхсуслуғ вар иди. Исс олунурду ки, о, Мустафа бәји һамыдан фәрғләндирир, она хусуси һөрмәт вә диғгәтлә јанашыр.

1960-чы илин февралы иди. Гатарла Москваја јола дүшдүк. Мустафабәј Топчубашов, Фуад Әфәндијев вә мән тибб елмләрн академјасынын Ленинградда кечирилән сессиясына кедирдик. Сессия 70 јашы тамам олан мәшһур рус алыми чәррах П. А. Купријановун јубилеји илә бир вахта салынмышды.

Мүәллимилә Москваја, Ленинграда бир нечә дәфә кетмишдим. Бу сәфәр исә хусуси илә мараглы иди вә јаддашымда силинмәз изләр гојуб.

Чәмиси 16 нәфәр сәрнишин јери олан хусуси «беј-нәлхалг» адланан вагонда кедирдик. Мустафабәј бир купедә тәк кедирди, Фуад мұәллимлә мән исә башга бир купедә кедирдик. Ики мұәллим, ики тәләбә. Бу ики бәјүк алим вә сәнәткарын мұнасибәтини мән бир нечә ил иди ки, изләјирдим. 1 нөмрәли хәстәханада апарылан операсиялара тез-тез Топчубашов дә'вәт олунарду. Фуад Әфәндијев артыг танынмыш алим, тәчрүбәли вә јүксәк ихтисаслы чәрраһ олмасына бахмајараг бәзи һалларда өз тәшәббүсү илә вә еләчә дә хәстәләрин арзусу илә Мустафабәјә зәнк едиб республиканын адлысанлы, вәзифәли адамларындан кимсә чәрраһлыг әмәлијјатыны апарачағыны хәбәр верирди вә ондан хәстәјә бахыб операсияда иштирак етмәсини хаһиш едирди. Мустафабәј бир гәјда олараг разылыг верирди. Хәстәләрә бахыларкән вә мұзакирә олунаркән Фуад мұәллими бир дәфә дә олсун Мустафабәјлә мұбаһисәјә киришән, онун дедијинин бирбаша әксинә кедән көрмәдим. Һәмишә принципнал мөвгә тутмағы бачаран, сөзүнү ачыг-ајдын вә гәтијјәтлә дејән профессор Әфәндијев мұәллими Мустафабәј олан јердә өзүнү башга чүр апарарды. Чох вахт Фуад мұәллимлә Мустафабәјин фикри дүз кәлирди. Мустафабәјин һәким кими мүдриклијинә, билијинин дәринлијинә, тәчрүбәсинин кенишлијинә, фикринин ајдынлығына һејран галмамаг мүмкүн дејилди. Елә бу күн дә 85 јашынын астанасында Мустафабәј хәстә чарпајысы јанында логман гүдрәтли һәким кими ән чәтин вәзијјәтләрдә белә јекәнә дүзкүн гәрары чыхармағы бачарыр. Көрүнүр бир тәрәфдән мұәллиминин һәкимлик истәдадына инам, икинчи тәрәфдән дәрин һөрмәт һисси Фуад Әфәндијев Мустафабәј олан јердә өзүнү отуз ил әввәлки кими тәләбә һисс етмәјә вадар едирди. О, өзү фикрини чох нәзакәтли бир шакилдә сөјләјиб, интонасијасы, һәрәкәти илә сон сөзү Мустафабәјә верирди. Операсия заманы Фуад Әфәндијев кичик артыг бир һәрәкәтә, сәбирсизлијә јол вермәдән Мустафабәјә ассистентлик едирди.

Мән илк дәфә иди ки, Мустафабәј вә Фуад Әфәндијевлә бирликдә јола чыхмышдым. Сәһәр ојаныб әл-үзүмү тәзәчә јумушдум ки, вагон хидмәтчиси кәлиб бизә чај тәклиф етди. Фуад мұәллим ондан гоншу купедә кедән академик Топчубашовун јухудан дуруб-дурмадығыны сорушду. Гадын чаваб верди ки, дејәсән һәлә дурмајыб.

— Биз бир азачыг сонра чај ичәчәјик. Хаһиш едирәм, јахшы чај дәмләјин, — дејиб гадыны јола салды.

Мән истәдим кедим Мустафабәјдән бир хәбәр билим. Профессор мәни дајандырды.

— Кәл чыхаг коридорда бир аз дајанаг јоллара тамаша едәк. Русија дүзләринин гышда өзүнәмәхсус көзәл мәнзәрәси олур. О вахтачан да Мустафабәј ојанар.

Бир гәдәр сонра Мустафабәјин купесинин гапысы ачылды вә о коридора чыхды. Саламлашдыг. Ону чаја дә'вәт еләдик.

Москвада бирчә күн галасы идик. Мейманханада үч нәфәрлик бир отагда јер вердиләр. Отағымызда телефон јох иди.

Фуад мұәллим адәти үзрә сабаһ саат 8-дә Бакы илә Зивәр ханымла телефон данышығы үчүн сифариш верди. Мустафабәј һара исә кетмишди. Биз јатағымызда узыныб китаб охујурдуг. Бирдән профессор дуруб палтарыны кејинди вә чыхды. Гајыданда деди ки, кетдим сифариши саат 10-а кечирдим, јадыма дүшдү ки, Мустафабәј бизимләди. Сәһәр саат 8-дә мәни телефона чағырарлар. Мустафабәј јорғундур, ола билсин ки, о вахта кими ојанмамыш олсун.

Ертәси күн ојанаркән Фуад Әфәндијев јатағында китаб охујан көрдүм. Мәнә ишарә илә Мустафабәјин һәлә јухуда олдуғуну көстәрди. Баша дүшдүм ки, мән дә сәкитчә узаныб охумалыјам...

Бу көзәл вә нәчиб мұнасибәтдә артыг сөзүн, һәрәкәтин, нұмајишин әсәр-әләмәти белә јох иди. Һәр шеј чох садә, ади вә сәмими иди.

Ахшам Ленинграда јола дүшдүк. Сессиянын бүкүнкү програмы бизим үчүн чох да марағлы олмајан бир проблем иди. Ачылышда иштирак едәндән сонра өз «програмымызла» ишә башладыг.

Сессия гуртаран күнүн сабаһы күндүз академик Купријановун клиникасында көрүш вар иди, ахшам исә Асторија мейманханасынын ресторанында 250 нәфәрлик зијафәт олмалыјды. Гонагларла бәрәбәр клиниканы кәздик, хәстәләрә бахдыг. Сонра профессорун кабинетиндә гәһвә ичмәјә дә'вәт олундуг. Академик Купријанов бир-бир гонаглара дә'вәтнамәләри шәхсән верди. Мәнә чатанда дајанды. Мәни танымырды. Мәндән башга һамы адлысанлы чәрраһлар иди. Фуад Әфәндијев мәни тәгдим етди. Пјотр Андрејевич портфелиндән бир дә'вәтнамә чыхарыб адымы јазыб мәнә верди.

П. А. Купријановун чох хэстэ көркәми вар иди. Буна бахмајараг бүтүн кечәни 2—3 саат ајаг үстә дајанараг бүтүн тәбрикләри динләди. Мүәллими профессор Мелников ону тәбрик едәркән столун архасындан чыхыб залын бу бири башына кәлиб мүәллиминини өлдү. Ахырда сон дәрәчә — сәмими вә көзәл бир шәкилдә һамыја миннәтдарлығыны билдирди вә сон сөз деди. Чох тәәссүф ки, бу доғрудан да бир нөв сон сөз иди. 3 һәфтә сонра Купријанов П. А. гара чијәр хәрчәнкиндән өлдү.

Сонралар инди П. А. Купријановун јерини тутмуш тәләбәси, академик А. П. Колесов мәнә сөјләди ки, јубиләјдән бир-ики ај габаг Пјотр Андрејевич ону кабинетинә чағырыб дејиб:

— Бир мәним гара чијәримә бах. Көрдүн? Баша дүшдүн? Неч кәсә бир сөз демә. Клиниканы гәбул етмәјә һазырлаш. Демә П. А. Купријанов ону нә көзләдијини билдирмиш. Бу гочаман алим јубиләј күнләриндә өзүнү елә апарырды ки, куја неч бир шеј јохдур. Һәмншәки кими нәзакәтли, инчә јуморлу, бөјүклү-кичикли һамыја диггәтли Пјотр Андрејевич.

Гәһрәмәнлығын зирвәси өлүмү мәрд гаршыламағы бачармагдыр. Пјотр Андрејевич Купријанов — Үмумиттифаг Чәрраһлар Чәмијјәтинин сәдри, Сосиалист Эмәји Гәһрәманы, Ленин вә Дөвләт мұкафатлары лауреаты, бир чох харичи елми чәмијјәтләрин фәхри үзвү өз парлаг өмүр јолуну гәһрәмән кими дә баша вурду. О, һәм дә әсл мүәллим иди.

Кечә саат 23-ә јахын иди. Фуад мүәллим деди ки, инди кедәк вағзала Мустафабәји јола салаг. Мустафабәј саат 23.30-да вағзала кәләчәјини сөјләди. «Кәлим көмәк едим», тәклифимә гаршы чаваб верди ки, бирчә портфелим вар, ону көтүрүб кәләчәјәм, еһтијач јохдур. Мейманхана вағзала јахын иди. Мустафабәј кәләнә кими биз Октјабр вағзалынын габағында перронда кәзишдик. Шахта иди, профессор һәрдәнбир јавашча дилинин алтына бир һәб нитроглисерин гојурду, үрәји ағрыјырды. Мән билдирдим ки, јемәкдән сонра һәрәкәт едәркән онун үрәк санчылары даһа тез-тез тутур. Одур ки, тәклиф етдим ки, кетсин мейманханаја, Мустафабәји исә мән јола салым. Разы олмады. Мустафабәји биркә јола салдыг.

Тәләбәләринә мұнасибәтиндә дә Фуад мүәллим сечилди. Неч вахт өз ишчиләри вә тәләбәләринин она олан

һөрмәтиндән, мәнәббәтиндән сун-истифада етмәјә чалышмырды, онларын мәндик вә дәјанәт һиссини горујурду вә неч бир вахт тапдаламырды. Биз онун диггәтинин, гајғысынын һәр аддымда һисс едирдик. Бунун гаршысында һөкм етмәк, өз бөјүклүјүнү нұмајиш етдирмәк кими бәзи «мүәллимләрә» вә коллектив рәһбәрләринә хас олан чәһәтләри көрмүрдүк. Һамынын гајғысына галырды. Һамынын сабаһыны фикирләширди. Јахшы таныдығым мәшһур бир Азәрбајчан алим 70 јашына јахын ахырынчы дәфә өз кафедрасынын мүдирлијинә јени мүддәтдә сечилмәк үчүн әризә вердикдә, јетишдирдији тәләбәләрин бир нечәсинин дә әризә вердијини билиб ағламышды. О демишди ки, мәним ағлыма да кәлмәзди ки, мәним сағлығымда мәним тәләбәләрим јерини тутмаға чан атачаглар. Демәли мән онлар үчүн артыг адамам, мәним өлүмүмү арзулајырлар. Мән бу мәсәләни ешидәндә әввәлчә инанмадым, инанандан сонра хејли кәдәрләндим. Инди дә мүәллимләринин үрәјини сындырмыш һәмнн тәләбәләри көрәндә бу һадисәни ачы һисслә хатырлајырам. Чох тәәссүф ки, белә һадисәләр аз дејил. Бәзи өлкәләрдә неч кәс өз ишләдији кафедра вә ја лабораторија рәһбәри илә бәрабәр һәмнн јери тутмаг үчүн мүсабигәдә иштирак едә билмәз. Тәләбәнин өз мүәллими илә вәзифә тутмаг үчүн гаршылашмасына јол вермәмәк үчүн дүшүнүлмүш бу тәдбир мәнчә чох дүзкүндүр. Бу гајда кафедраларда, лабораторијаларда, елми тәдгигат бөлмәләриндә сағлам мұнасибәтләрин горунмасына, шөһрәт вә мәнәбпәрәстлик учундан инсафа вә вичдана сығмајан һәрәкәтләрин гаршысы алынмасына хејли көмәк едәрди. Мән мүәллим—тәләбә мұнасибәти дедикдә инзибати табечилији — субординасијасыны нәзәрдә тутмурам. Сөһбәт сөзүн әсл маънасында мүәллим вә тәләбә мұнасибәтләриндән кедир. Тәкчә елм вә ја тәдрис идарәләриндә дејил, бура анд едилә биләчәк бүтүн башга саһәләрдә — завод сехләриндә, колхоз фермаларында, сәнәт артелләриндә, һәтта инзибати идарәләрдә дә мүәллим — тәләбә мұнасибәти вә проблеми вар вә олачаг. Мүәллим—тәләбә мұнагишәләриндә адәтән ја пис, пахил, тәләбәсинин инкишафыны көзүкөтүрмәјән, мүәјјән мәрһәләјә гәдәр јүксәлдикдән сонра онун ирәлиләмәсинә мане олан мүәллимә ја да нанкор, онун јолунда чәкилмиш зәһмәти вә гајғыны унутуб мүәллиминин рәдд едән, һәтта ону итәләјиб јеринә кечмәјә чалышан тәләбәләрә раст кәлирик. Конкрет һалларда бу

мәсәлә мұхтәлиф чүрә һәлл олуна биләр. Бә'зән мұәллим, бә'зәнсә тәләбәни мұдафиә етмәк лазым кәләр.

Көрүнүр әсл мұәллимә тәләбә олмағы бачармаг да, лајигли тәләбәни гијмәтләндирмәји бачармаг да шәрәфли мәсәләдир. Инкилис физики Девидән хәбәр атырлар ки, сәнин елми кәшфләриндән ән гијмәтлисн һансыдыр? Фарадејдир — дејә чаваб верир. Фарадеји — бүкүнкү физиканын ән даһи јарадычыларындан бирини елмә Девид чәлб еләмишди. Мұәллим кәрәк билә ки, онун ән гијмәтли әсәри тәләбәсидир, анчаг бир шеј ајдындыр, һәр јердә вә һәмишә мұәллимин һаггына үстүмлүк верилиб. Әксәр вахт мәсәләнин дәринлијинә кетмәјәрәк һамы тәләбәни тәгсирләндирир. Нә үчүн? Мәнчә она кәрә ки, ата-ана кими, мұәллими дә олдуғу кими гәбул етмәк, севмәк, һөрмәт етмәк лазымдыр. Әлбәттә, сөһбәт илләр узуну тәләбәсинин зәһмәтини чәкмиш, ону бөјүтмүш мұәллимдән кедир. Әкәр тәләбә бөјүдүкдән сонра мұәллиминин «нөгсанлары», «кәсирләри» үзә чыхарса бу ја тәләбәнин дүнјакөрүшүнүн, билијинин, әхлаг кејфијјәтләринин јүксәлиб мұәллиминин сәвијјәсини кечмәси илә «inzāh» олуна биләр, ја да тәләбәнин артыг мұәллиминә еһтијачы олмадығы үчүн онда кәсир вә чатмамазлыглар ахтарыб вә тапмасыдыр. Бу өзүнү тәсдигләмәјин, өзүнү нечә олурса-олсун һамыдан уча тутмаг мејлинин тәзәһүрүндән башга бир шеј дејил. Алимлик, бөјүк сәнәткарлыг вә ја бөјүк гуллуғ рүтбәсинә чатмыш адам савадсыз фәһлә вә ја кәндли атасындан үз дөндәрмир. Ону севмәкдә, она һөрмәт етмәкдә давам едир. Онун садә вә «примитив» мұлаһизәләрини ешитдикдә, әсәбиләшмир, она күлмүр. Атасынын керилијинә, мәһдудлуғуна, мәдәнијјәтинин «ашағылығына» олса-олса ачыјыр, тәәсүфләнир, чүнки атасыдыр, ону јарадыб бөјүдүб, охудуб. Мәнчә мұәллимә дә анчаг вә анчаг белә мұнасибәт кәстәрилмәлидир. Халг буну аличәнаблыг, мәрифәтлилик, чәрәк вә зәһмәт итирмәзлик кими гәбул едир вә чох јүксәк гијмәтләндирир. Әхлаг кодексинин бу мәдәси мұәллимин вә ата-ананын һаггыны мүгәддәсләшдирир, мұдафиә едир. Орта һесабла оғулларын вә тәләбәләрин бөјүк чохлуғу нәдәсә, һардаса мұәллимләрин ата-аналарындан ирәли кедирләр. Бу инкишафын га-чылмаз нәтичәсидир, белә дә олмалыдыр. Анчаг оғул ата-ананын, тәләбә мұәллимин јетишдирмәси олдуғлары үчүн өzlәрини һәмишә кичик вә борчлу сәјмалыдырлар.

Ата-анаја вә мұәллимә мұнасибәт, мәһәббәт, һөрмәт вә борч һиссинә әсасланмалыдыр. Бу ади, лакии бөјүк вә мүгәддәс әхлаг гануну унутулдуғда, нәтичә һәмишә ачыначағлы олур.

Тарихдә ганичән, «инсан кәлләләриндән гала тикән», гәсбкар кими тәсвир олуна бөјүк сәркәрдә вә дөвләт башчысы Тејмурләнк өзү үчүн сәрдаба тикдирмишди. Она хәбәр чатыр ки, севимли мұәллими өлүб. һәмин сәрдабада мұәллимини дәфи етдирир вә өзүнүн онун ајағ учунда басдырылмасыны вәсијјәт едир... Бу да «ганичәнни» мұәллиминә мұнасибәти!

Һүсејн Чавидин «ғыз мәктәбиндә» адлы кичик бир шејриндән белә бир мисра јадыма дүшүр:

«Сөјлә севдикләрин вармы? — вар...

Атам-анам, мұәллими, бир дә бүтүн инсанлар».

Мәктәбли гызын верилән суала чавабы чох гыса вә мәналыдыр.

Бүтүн халгларын шифаһи әдәбијјатында—нағылларда, дастанларда, аталар сөзләриндә ата-ананын вә мұәллимин һаггы мүгәддәсләшдирилир.

Суал верилә биләр ки, бәс мұәллимин һаггындан башга борчу да јохдурму? Адәтән тәләбә-мұәллим конфликт о дөврдә баш верир ки, мұәллим артыг өз борчуну битирмиш олур. Нанкор тәләбәләр бир ганун олараг ајағлары јер тутуб, әлләри чәрәјә чатандан сонра мұәллимләринә гаршы чыхыб онун үзүнә ағ олурлар. Беләләри мұәллимә еһтијачлары олан заман јалтағлылары вә мұәллимләринин јолунда дәридән чыхмаға чан атмалары илә фәргләнирләр.

Фуад Әфәндијев тәләбәләри үчүн гајыкеш мұәллиминди. Мұәллими үчүн садиг тәләбә иди. Ата-анасы үчүн әлс оғул, өвлады үчүн әсл ата иди. Бу сөһбәти М. А. Топчубашовун севимли тәләбәси барәдә јаздығы бир нечә сөзлә битирмәк истәјирәм.

Академик М. А. Топчубашов

«Фуад Әфәндијев тибб институтуну 1929-чу илдә Азәрбајҗанда халг сәһијјәсинин јарадылмасынын чох кәркин вә чәтин вахтында битирди. һәким кадрларына чох бөјүк еһтијач вар иди. һәким һазырлајан јекәнә тибб факултәси тәзәә университетдән ајрылыб сәрбәст али мәктәб кими ишләјирди. Институтун өзүндә һәм нәзәри, һәм дә клиники фәннләр үзрә јүксәк ихтисаслы кадрлар чатышмырды.

Институту э'ла дипломла битирмиш Фуад Эфендијев кафедрамызда ординатор тэ'јин олунмуш иди. Онун кэлишини бүтүн коллектив бөјүк шадлыгга гаршытады. О бизим үчүн догма иди, бүтүн чошуб-дашан енержисини, билијини халгынын сағламлыгы уғрунда сэрф етмэк арзусу илэ јашајырды. О, һәлә институтун сон күрсла-рындан клиникамызын коллективинә гәјнајыб-гарыш-мышды вә бизим «аиләнин» үзвү иди. Елә биринчи күн-ләрдән өзүнәмәхсус еһтирас вә чошғунлугла, мүалимчә вә дәтрис ишиндә фәал иштирак етмәјә башлады.

Ону чәрраһијјәнин бүтүн мәсәләләри марағланды-рырды. Хүсусән өлкә патолокијасына — о заман бизим клиникамыз бу проблемлә мәшғул иди — хүсуси диггәт јетирирди. О, чәрраһлар чәмијјәтинин ән фәал ишти-ракчыларындан иди. Онун нәтиглик мәнәратинин вә дә-рин мүндәричәли, һәмишә марағлы мә'рузәләринин сорағы, сәдасы тезликлә Москвада, Ленинградда, Тбили-сидә, Јереванда вә башга шәһәрләрдә кечирилән Үмум-иттифаг гурултајларындан, конфранс вә симпозиумлар-дан кәлмәјә башлады. Сон илләрдә о, дәфәләрлә хари-чи өлкәләрдә елми мә'рузәләрлә чыхыш етмишди.

Өз тәбиәтинә көрә Фуад чох хошхасијјәт, күләрүз, истиганлы адам иди. Фуадла көрүшән һәр бир кәс онун аличәнаблыгына, ағлына, билијинә вә мәдәнијјәтинә һејран олурду. Өјрәнмәк, ахтармаг еһтирасы, јаратмаг һәвәси ону бир ан раһат гојмурду, тез-тез елми езамиј-јәләрә кедирди, өлкәнни танынмыш алимләринин иши илэ таныш олуб көрдүјү јениликләри гыса мүддәтдә тәчрүбәдә сынамаға, ишләтмәјә чалышырды.

Тезликлә исте'дадлы чәрраһ-алим киши онун шөһрә-ти республиканын сәрһәдләрини ашды. Ону тез-тез мүх-тәлиф шәһәрләрдән елми конфранс вә симпозиумlara дә'вәт едирдиләр.

О, догма тибб институтунун профессор вә мүаллим-ләринин бөјүк һөрмәтини газанмышды.

Севимли тәләбәмни билијини, тәшкилатчылыг бача-рығыны, өзүнә тәләбкарлыгыны, һәгигәтсәвәрлијини, тәвазәкарлыгыны, мәс'улијјәт һиссини көрәрәк вә чох јүксәк гијмәтләндирәрәк мән она парлаг исте'дадынын гәм ачылмасы үчүн даһа кениш шәраит јаратмаға ча-лышырдым. Чәмиси 13—14 илдә о, клиникамызын орди-натору, ассистенти, досент вә профессору јолуну кечди. 1944-чү илдә онун үчүн бизим клиникадан ајрылмыш

иккинчи факултә чәрраһлыгы кафедрасы ачдыг вә Фуады мүдир сечдик.

Фуад мәним бүтүн үмидләрини доғрултду, о, әтра-фына бачарыглы, һазырлыглы кәнчләр топлајараг чох јахшы бир кафедра јаратды. Академнјамыза мүхбир үзвү сечилди вә республикамызда чәрраһлыг вә ган-көчүрмәнин бир чох јени саһәләринин инкишафында чох бөјүк ишләр көрдү.

Мән Фуадын парлаг бир исте'дад киши мәзијјәтлә-рини садаламагда чәтинлик чәкирәм. О, мәним үчүн ин-саны инсан сажмаг үчүн ме'јар иди. Мән кәнчләриниüz үчүн Фуады ән јахшы өрнәк билпрәм.

Габагча тибб институтунда охујан тәләбәм киши, сонра клиникамызын ән бачарыглы кәнч әмәкдашы ки-ши, даһа сонралар халгымызын танынмыш алыми киши мән һәјатымын 35 илини Фуадла бирликдә кечирмишәм. О һәмишәлик мәним гәлбимдәдир. Мән онунла фәхр едирәм.»

V. ДАҢА БИР ИСТЕ'ДАД

Мин илләр бундан габаг олдуғу киши бу күн дә ел-мин инкишафында даһиләрин, корифејләрини вә исте'-дадлы шәхсијјәтләрини ролу сон дәрәчәдә бөјүкдүр. Бу-нунла белә мүасир елм бир нөв коллектив әмәјә чеври-либ бу күн әсл бөјүк елм, тәкбашына чалышан бөјүк алимләрин һејранедичи дәрәчәдә мәһсулдар әмәјинин нәтичәси киши дејил, белә шәхсијјәтләрин рәһбәрлији алтында чалышан онларла, јүзләрчә елми ишчинини вә ичрачы көмәкчиләрини биркә зәһмәтинини нәтичәси киши јараныр. Инди бөјүк алимдән, дәрин вә кениш билик, күчлү вә ити ағыл, фөвгәл'адә зәһмәтсәвәрлик габилиј-јәтиндән башга даһа бир исте'дад — тәшкилатчылыг исте'дады тәләб олунур.

Мүхтәлиф ихтисаслы, мүхтәлиф сәвијјәли вә харак-терли онларла, јүзләрлә тәдгигатчынын бир елм оча-гынын лабораторијалары вә шө'бәләриндә сечилиб јер-ләшдирилмәси вә онларын ишнини мүәјјән бөјүк бир елми проблемни һәллинә јөнәлдилмәси хүсуси бачарыг тәләб едән чәтини вә вачиб бир ишдир. Мәнә елә кәлир

ки, елми коллективни елмә кәтирдийи јенилијин дәјәри әксәр һалларда коллектив башчысынын бу хусусијјәтләрә нә дәрәчәдә саһиб олдугундан асылыдыр. Әкәр рәһбәрликдә бу хусусијјәтләр вардырса о өз коллективини дә белә елми ишчиләрдән гурмаға чалышыр. Нәтичәдә истедадларын чәминин јох, бәлкә дә һасилнин эффектн јараныр.

Көрүнүр ки, Фуад мүәллимин, тибб елминин тарихиндә гојдуғу дәрин из — онун әсл алимә хас олан бу хусусијјәтләрин өзүндә оптимал бир шәкилдә топламасындан асылы иди.

33 иллик эмәк фәалијјәтиндә Фуад Әфәндијев дөрд елми коллективни тәшкилатчысы вә јарадачысы олды: — Кафедра, ганкөчүрмә вә һематолокија институту, Көкс чәрраһлығы шөбәси вә Елми Тәдгигат клиники вә експериментал тәбабәт институту (ЕТКЕТИ). Бунлардан үч барәдә өндә аз-чоһ мәлумат верилиб.

Сонунчу ЕТКЕТИ барәдә данышмадан, Фуад Әфәндијевин һәјатынын сон, олдугча мәнсулдар илләрини изләмәдән онун алим вә вәтәндаш кими сурәтини, портретини тамамламағ мүмкүн дејил.

1961-чи ил Азәрбајҹанда тибб елмләринин инкишафында диггәтәләјиг бир мәрһәлә олан елми тәдгигат клиники вә експериментал тәбабәт институтунун ачылдығы илдир. 1960-чы илдә Азәрбајҹанын 40 иллији мүнасибәтилә Бақыда кечирилән ССРИ Елмләр Академијасынын вә Аз.ССР Елмләр Академијасынын биркә ичласында, академијада јени бир институт — клиники вә експериментал тәбабәт институтунун ачылмасы гәрәра алынды. Институтун јарадылмасы тәшәббүсчүсү академијанын витсе президенти академик М. А. Топчубашов вә онун тәләбәси, профессор Ф. А. Әфәндијев иди. Академијанын президенти мәшһур Совет кимјачысы Јусиф Мәммәдәлијев бу идејаны мұдафиә етди. Институтун јарадылмасынын һазырлығ ишләри академијанын мүхбир үзвү Фуад Әфәндијевә тапшырылды. Бир ил сонра Азәрбајҹан Назирләр Советинин гәрары илә Аз.ССР Елмләр Академијасынын елми тәдгигат клиники вә експериментал тәбабәт институту ачылды.

Институтун илк директору Фуад Әфәндијев тәјин олунду. Бу јахынларда институтун 20 иллијини кечирәчәјик. Бу вахт ичәрисиндә көрүлән ишләрә бахырам. Һамысында Фуад Әфәндијевин нәфәси дујулур. Әслин-

дә биз онун идејаларыны давам етдириб, онун тутдуғу планлары јеринә јетирмәклә мәшғул олмушуг. Бу китабчаны јазмаға һазырлашаркән бир даһа Фуад мүәллимә анд олан сәнәдләри, јазылары, фотошәкилләри сахладығым говлуглара көз кәздирдим. Һәр бир јазы, һәр бир вәрәғ дәфәләрлә әлимдән кечиб. Әфәндијевин андан олмасынын 60 вә 70 иллијини гејд етмәјә һазырлашаркән сечилмиш әсәрләринин ики чилддијини нәшр едән заман, 1972-чи илдә Ленинградда мәшһур Совет һематолог-чәрраһы академик А. Н. Филатовун тәшәббүсү илә кечирилән елми конфрансда иттифағымызда һематолокија елминин әсасыны гојанлара һәср олунмуш хатирә ичласында Фуад Әфәндијев һаггында мәрузәјә һазырлашаркән онлары дөнә-дөнә вәрәгләмишдим. Һәр дәфә Әфәндијевин түкәнмәз енерјисинә, марағ дапрәсинин кенишлијинә, елмин тәкчә бу күнүнү јох, сабаһыны да көрмәк габиллијјәтинә, тәшкилатчылығ истедадына вә бүтүн бунларла бәрәбәр тәвазәкарлығына һејран галырдым. Үрәјинин ағыр хәстәлијинә, тез-тез тутан шиддәтли баш ағрыларына бахмајарағ өмрүнүн сон дәгигәсинә гәдәр мәнсулдар зәһмәтлә мәшғул олмағ вә долғун мәнәли һәјат кечирмәк! Бәзән кабинетинә кирәркән белә бир мәнзәрә көрүрдүк: бир әли илә башынын арха тәрәфинә гојдуғу дәмәлә бүкүлмүш резин исидиҹи говуг тутуб; Көзлүјүнә өзүнүн ичад етдији гәрибә үсулла бәркидилмиш кичиҹик полпетилән боручуг васитәси илә бурнундан оксикенлә нәфәс алыр, о бири әли илә јазыр, ишләјир. Биз дәрһал кери гајыдырдығ. Профессорун башы ағрыјыр, оксикенлә мүәличә сеансы апарыр. Јарым саатдан сонра кәлиб сөзүмүзү дејирдик.

1960-чы илдә институтун ачылышы үчүн һазырлығ тапшырығыны аландан сонра Фуад Әфәндијев сакит, сәсиз-күјсүз ишә башлајыб. О заман бүтүн бунлардан хәбәримиз јох иди. Кәләчәк институтун структуру — ачылачағ лабораторијаларын вә шөбәләрин адлары, онларда ишләјәчәк елми вә техники ишчиләрин сајы, апарылачағ елми тәдгигатларын үмуми шәкилдә олса да истигамәти, илкин тәләб олуначағ аваданлығын сипаһысы вә нәһәјәт, институтун биһалар комплексинин тәкилмәсинә анд план — тапшырығын кениш мәтнин, мүхтәлиф инстансијалара јазылмыш мәктубларын сурәти вә алынмыш ҹаваблар вә и. а. сәнәдләр сәлигә илә бир говлуға топланмыш иди. Институт тәшкил олунанда

тәркибиндә чәмиси үч клиники шө'бә вә 5 лабораторија вар иди. Инди институтун 17 структур бөлмәси вар. Анчаг биз һәлә дә Әфәндијевин 1960-чы илдә, 20 ил бундан габаг тутдуғу лаһијәдәки лабораторијаларын һамысыны тәшкил едә билмәмишик, бир-икиси галыр.

...Ф. Ә. Әфәндијевин директор тә'јин олунмасы барәдә әвр верилмишид... 16/VI-61 мәним института елми ишчи кими көтүрүлмәјим әмринә о өзү гол чәкди. Ијунун 26-да профессор мәни «директору әвәз едән» тә'јин едиб 2 ајлыг мә'зунијјәтә истираһәтә кетди. Бу 2 ајда мән профессордан тапшырыгларла долу бир нечә мәктуб алдым. Бачардыгларымы јеринә јетириб хәбәрини профессора чатдырдым. О, һәм академија илә, һәм дә мәнимлә телефонла әлағә сахлајырды. 3—4 ај ичәринсидә институт тәшкил олунду, шө'бәләр вә лабораторијалар ишә башлады. Институтун јарадылмасы бөјүк һадисә иди. Академијада биринчи дәфә иди ки, тибб профилли институт ачылырды. Фуад мүәллим институтун ачылышынын илк күнләриндә бир дәфә президент академик Јусиф Мәммәдәлијевин јанына кедирди. Мәни дә өзү илә апарды. Президент профессорла чох мейрибан көрүшдү. Онларын сөһбәти институтун кәләчәк бинасынын лајиһәләшдирилмәсиндән, аваданлыг вә приборлар алынмасындан, кадрлар сечилмәсиндән кедирди. Президентин бу сөзләрини чох јахшы хатырлајырам:

«—Фуад, сизин институту академијанын ән бөјүк институтларындан биринә чевирәчијик, амма бирдәнбирә мүмкүн дејил. Һәр ил сизә әләвә штат јерләри ајырачағыг. Ахы әслиндә елм бүтүнлүкдә инсан һәјатыны горумаг вә јахшылашдырмаға гуллуғ едир. Бу исә сиз һәкимләрин бирбаша ишидир».

Академијанын дөрд мүхбир үзвү Ф. Ә. Әфәндијев, Ч. М. Абдуллајев, З. М. Мәммәдов, Ч. Ј. Һүсејнов институтда апарылачаг елми ишләрә рәһбәрлик етмәли идиләр.

Ф. Ә. Әфәндијев институтун директору вә көкс чәрраһлығы шө'бәсинин мүдири иди.

Өлкәмизин танынмыш терапевт-кардиологларындан бири сајлан Чаһанкир Абдуллајев кардиолокија шө'бәсинә, адлы-санлы чәрраһ эндокринолог Зүлфүгар Мәммәдов эндокринолог чәрраһлыг шө'бәсинә, профессор Чәлил Һүсејнов исә патоморфолокија шө'бәсинә мүдир тә'јин едилмишдиләр. Галан елми ишчиләри шө'

бә мүдирләри топламалы идиләр. Шө'бә мүдирләри ејни заманда тибб институтунда кафедра мүдири вәзифәсиндә сахланлырдылар. О заман артыг Ф. Әфәндијевин, Ч. Абдуллајевин, З. Мәммәдовун, Ч. Һүсејновун чохлу тәләбәси вар иди. Кадр топламаг мәсәләси бир о гәдәр дә чәтин олмады. Һәр кәс өз тәләбәләри ичәрисиндән баш вә кичик елми ишчи јерләрини тутмаг үчүн намызәдләр сечиб һазырламышды.

Фуад Әфәндијевин имканлары даһа кениш иди. Рәһбәрлик етдији кафедрада, ганкөчүрмә институтунда вә көкс чәрраһлығы шө'бәсиндә чохлу кәнч һәким чалышырды.

Үмумијјәтлә, Ф. Әфәндијев кадр сечмәк вә һазырламаг ишинә һәмишә чох фикир верирди. Рәһбәрлик етдији кафедраја вә института ишчи көтүрәркән ону һәр-тәрәfli јохлајырды. Неч кәс елә-белә тәсадүфлә елми ишчиләјә, аспирантураја вә ординатураја көтүрүлмүрдү. Нәтичәдә Фуад Әфәндијевин һазырладығы 20 тибб елмләри намызәдинин 14-ү сонрадан тибб елмләри доктору дәрәчәсини алдылар. Бундан башга профессорун рәһбәрлији алтында елми ишнини демәк олар ки, битирмиш, лакин онун сағлыгында диссертасија мүдафиә едә билмәмиш ишчиләрдән сонралар бир чоху елмләр намызәди вә доктору дәрәчәси алдылар.

Јени институтун елми шурасынын үзвләри арасында Азәрб. Елмләр Академијасынын үзвләриндән чәрраһ М. Топчубашов, физиолог А. Гарајев, биокимјачы Ә. Һәсәнов да вар иди. Бир сөзлә, республиканын көркәмли тибб алимләринин бөјүк бир групу институтун өзәјини тәшкил едирдиләр.

Фуад Әфәндијев ЕТКЕТИ-нин директору вәзифәсиндә чәмиси 856 күн, јә'ни икн ил, дөрд ај, дөрд күн ишләди. Бу гыса мүддәтдә 4 №-ли хәстәхананын сонунчу дөрдүнчү мәртәбәсиндә әсаслы олараг тә'мир ишләри апарылды. 45 чарпајылыг көкс чәрраһлығы шө'бәси јарадылды. Семашко адына хәстәхананын сәккизинчи корпусунда академик Чаһанкир Абдуллајевин рәһбәрлији алтында вә онун башчылыг етдији кафедранын нәздиндә кардиолокија шө'бәси јарадылды.

Һәмин хәстәханада академик Зүлфүгар Мәммәдовун башчылыг етдији үмуми чәрраһлыг кафедрасынын нәздиндә эндокринологкија шө'бәси ачылды, 4-чү хәстәха-

нада академик Чәлил Һүсәиновун рәһбәрлији алтында патоморфолокија шө'бәси җарадылды. Һәммин бинада Институтун биокимја, ганын лахталанмасы вә функцио-нал диагностика лабораторијалары ачылды. Шаумјан адына хәстәхананын һәјәтиндәки икимәртәбәли бинада експериментал патолокија шө'бәси ачылды. Бүтүн шө'бәләрә ғыса мүддәтдә елми ишчиләр сечилиб гәбул едилди. Үч илдә ғырх нәфәрдән јухары аспирант гәбул олунду вә кеніш масштабда кәнч елми кадрлар һазырланмаға башланылды. Аспирантларын бир һиссәси мәркәзи шәһәрләрә көндәрилди. Чохлу мүасир елми тәдҗигат аваданлығы алынды. Институт ачыланнан 5—6 ај кечмәмиш артыг лабораторијаларда кәркин тәдҗигат ишләри апарылырды. Кадрлары сечәркән онларла һазырлыг дәрәчәсинин нәзәрә алынмасы буна имкан җаратмышды.

Ејни заманда институтун 5 милјон дәјәриндә о заман үчүн чох бөјүк сајылан биналар комплексинин ләјһәси һазырланырды.

1963-чү илин әввәлиндә институт Азәрб. Елмләр Академијасындан алыныб ССРИ тибб елмләрн академјасына верилди.

Бу ғыса мүддәтдә мән сүр'әтлә дәјишән мәрһәләләри кечиб әввәлчә баш елми ишчи, лабораторија мүдир, даһа сонра институтун елми катиби олдум.

1963-чү илин мај-ијун ајларыјды. Профессор мәни җапына чағырды.

— Нурәддин, ики ајдыр ки, елми ишләр үзрә мүавиним јохдур. Нечә едәк, кими мәсләһәт көрәрдин?

Суал көзләнилмәз иди вә мәни тәәччүбләндирди. Бу мәсләһәти мән нијә вермәли идим?

— Профессор, мән бу барәдә фикирләшмәмишәм. Әввәлчә дејин көрүм сиз өзүнүзә мүавин сечәркән һансы шәртләри гоҗачагыңыз: намизәдин сәнәти, елми дәрәчәси, јашы вә башга хүсусијәтләри барәдә нә кими тәләбләриниз олачаг. Она әсасән мән мүнәсиб сајдығым намизәдләр сечиб сизә фикрими дејәрәм.

Фуад мүәллим күлүмсүнүб деди: — «јох вахтымыз аздыр, елә инди, бу саат мәсәләни һәлл етмәлијик».

Мән бир аз да чашдым; — иҗәзә верин кедим фикирләшим, јарым саатдан сонра кәлим.

О, јенә күлүмсәјәрәк, — јох, отур, — деди.

— Бир намизәдим вар, — дејә профессор сөзүнә да-

вам етди. — Бизим институтда бир Рзајев Нурәддин вар, о нечә олар?

Мән гурујуб галдым. Өзүмә кәлиб мүәллимимин сөһбәт тәрзинә ујғушлашыб чаваб вердим.

— Профессор, сиз јахшы билирсиниз ки, Нурәддинин бу саат бирчә фикри вар, о да докторлуг диссертасија-сыны битирмәк. О, бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлә билмәз. Онун мүәллимләри олан дәрәд бөјүк алимин ишләдији институтда о мүдир мүавини кими нечә ишләсин. Икинчи дә, бәс диссертасија нечә олсун?

Фуад мүәллим «ојуну» давам етдирди:

— Сәнчә Нурәддин һәмишәми өз мәнәфејини һәр шејдән јухары тутур вә биринчи сырада гојур

Мән сонунчу дәлилә әл атдым.

— Ахы мән партијанын үзвү дејиләм.

— Билирәм, о күн дедим ки, сәнә партијаја кирмәк үчүн өзүм зәманәт верәчәјәм.

О, чиддиләшди вә сөзүнә давам етди:

— Сәнәдләрини һазырла, Мәркәзи Комитәнин вә Академијанын илкин разылығыны алмышам. Галды диссертасија, тутачағын вәзифә ону битирмәјә мане олмаз.

Беләликлә гәтијјән көзләмәдијим һалда мүәллимнә мүавин олдум.

Тезликлә Фуад мүәллим мә'зунијјәтә кетмәли иди. Мәни јанына чағырыб тапшырыглар верди вә бүтүн ја-јы әлагә сахлајачағымызы вә «ишләјәчәјимизи» деди.

Һәмин илин јајында, Фуад мүәллимин һәјатынын сон ајларында мәнә јаздығы үч мәктубу бир дә охујурам. Мәнә елә кәлир ки, бу мәктублары олдугу кими китаба көчүрсәм даһа јахшы олар.

1-чи мәктуб:

Әзизим Нурәддин.

Артыг бир һәфтәдир ки, Бақыдан чыхмышам, анчаг һәмишә бејнимдә Бақыдакы ишләр, институтун ишләри долашыр. Чох истәјирәм ки, бир гәдәр фикрими дағы-дым, бачара билмирәм. Демәк олар ки, бу һәфтәни бүтүнлүкдә јатагда кечирмишәм. Ағрынын бүтүн нөвләри — үрәк, баш, ојаг ағрысы мәни нараһат едиб. Көрүнүр әзаблы акклиматизасија кедир. Һавалар чох јағышлы вә рүтубәтдир. Дејирләр күнәш олачаг, нә едәк, көзләјәрик.

Нурәддин, Бақыда нә вар, нә жох? Нә жениликләр, нә дәжишикликләр? Әсас фикирләрим јадымдан чыхмасын дејә мәнә abut follows (инкилисчә «бунлар барәдә — Р. Н.») јаз.

4-чү хәстәханаја баш һәким тәјин олдуму вә ким? Бир даһа Ф. М. Вәкиловун јадына Закирчәјеви салмысанмы? Көкс чәрраһлыгы шө'бәсинин тә'мири нечә кедир? Хәстә Гулу Хәлилов нечәдир? Јарасы сағалырмы, голунун һәрәкәти барпа олурму? Бизим fellows («ушаглар» — Р. Н.) Москвадан гајытдылармы? Нә данышырлар? Гој һәр бири мәнә өз иши барәдә мәктуб јазсын. Һәким Һачыјев Н. мәним үчүн дәрман алыбмы, әкәр алыбса, көндәрин бизим евә. Сәһијјә Назирлијиндә 4-чү идарәдә вә лечкомиссијада (4-чү идарәнин хәстәханасы — Р. Н.) нә кими жениликләр вар? Малијјә мәсәләләри нечә дүзәлдир? Аз.ЕА-дан (Азәрбајҗан Елмләр Академијасы — Р. Н.) 12-чи маддә үзрә нә алдыныз? Әкәр 50 мин манатын һамысыны алмајыбсынызса арасы кәсилмәдән онлары тәрпәдин, һәтта президентә гәдәр. Витсә президентә (Топчубашова — Р. Н.) хүсуси һүчум! Әкәр 50 минин һамысыны алыбсынызса академијадан ССРИ тибб академијасына тәгдим етмәк үчүн 1963-чү илдә бизә 12-чи маддә үзрә нә гәдәр пул бурахылдығы барәдә арајыш алын. Арајыш кирдә мөһүрлү олмалыдыр, тә'чили Москваја көндәрин, чоҳдан көзләјирләр.

Дөвләт план комиссијасында ЕКТИ (экспериментал вә клиника тәбабәт институту) тикинтиси барәдә арајыш алдынызмы? (арајышын мәтнини билмәк истәрдим). Арајышы Москваја көндәрдинизми?

Аз.ЕА Малијјә план шө'бәсиндә данышын вә дејин ки, президент бизә 1963-чү илдә тә'мир үчүн әлавә 7.000 манат вермәјә бојун олмушду, гој версинләр (3—4 мин олса да јенә гәнимәтдир). Һүсү мәнә мәктуб јазсын вә хүсусән проф. Һачы Гасымовун вә лечкомиссијадакы башга хәстәләрин вәзијјәти барәдә. ЕКТИ-да нә жениликләр вар? Москвадан нә кими вачиб мәктуб вә ја тәләб вар? Лифтин лајиһәләшдирилмәси үчүн истәдијимиз (99.000 ман.) барәдә чаваб кәлдими? Әкәр бүтүн бу суаллара мүсбәт чаваб алсам, сөз верирәм сәни тез-тез нараһат етмәјим.

Бүтүн иш јолдашларымыза мәнән салам.

10.VII-63. (Әфәндијевин имзасы)

Икинчи мәктуб.

Әзизим Нурәддин.

Мәктубуну алдым; Мәним бә'зи суалларыма бә'зи чаваблар вермисән. Көрүнүр Бақы чоҳ истидир. Аваданлыгы үчүн академијадан алыначаг пул мәсәләси нечә олду? Президент вә витсә президент мәним телеграммама нечә бахдылар. Мән бурада өзүмү чоҳ пис һисс едирәм. Бақыдакындан пис. Башым фасиләсиз ағрыјыр, үрәјим ағрыјыр. Она көрә дә икинчи нөвбәјә бурада галмагдан имтина етдим. Һәмишә Москвада өзүмү јахшы һисс етдијим үчүн Москваја кетмәк гәрарына кәлдик. Һәләлнк «Москва» меһманханасында јашајачагыг, сонрасына бахарыг. Орадан зәнкләшә биләрик вә әкәр тибб елмләри Академијасында бир иш көрмәк лазым кәләрсә, көрәрәм. Дөвләт план комиссијасындан алдығын тикинтисини барәдә арајышын сурәтини көндәрмәјибсән, мәктубда исә көндәрдијини јазырсан (һушсузлуг, ја исти?)

Әтрафлы мә'лумат көзләјирәм. Һәләлнк. «Москва» меһманханасына јаз.

Имза.

Үчүнчү мәктуб.

Әзизим Нурәддин

Кәлдим Москваја елә орадача почт ишчиси кәлиб мәнә телеграм олдуғуну деди. Сәнин телеграмындан чоҳ мәмнун олдум. Мәктуб көзләјирәм. Әкәр тибб елмләри академијасына аид вачиб бир мәсәлә олса кәлиб данышарам. Көзләдијим кими Ликанидән чыхандан сонра өзүмү јахшы һисс етмәјә башладым. Билмирәм сәһһәтим сонралар Москвада нечә олачаг. Күман едирәм, јахшы олар. Нурәддин, зәһмәт олмаса Хамиз Һүсәјновичин јанына кет. Мәндән салам де вә бизим клиниканын лаборанты Ахундова Мәдинә барәдә хаһишһи онун јадына сал. О икинчи дәфәдир ки, тибб институтуна даһил олмаға чалышыр. Чоҳ қасыб аиләдәндир, чоҳ чалышгандыр. Ола биләр ки, һәјәчан вә қәркинлик имтаһан заманы уғурсузлугла нәтичәләнсин. Бизим клиниканын бүтүн коллективини онун тибб институтуна даһил олмасына көмәк етмәк истәјир. Хамиз Һүсәјновичдән хаһиш едирәм ки, әкәр бир чәтинлик баш верәрсә, она көмәк етсин. Институтун бүтүн ишчиләринә мәнән салам де.

«Москва» мейманханасында 1212 нөмрэдәјәм. Этраф-
лы һәр бир шеј барәдә јаз.

Саламлар.

Имза.

4/VIII-63.

Мәнә елә кәлир ки, бу үч мәктубун izaһата еһтијачы
јохдур. Бақыдан чыхандан чәмиси 8—10 күн сонра ја-
зылмыш мәктубу охујанда елә билирсән ки, Фуад мүәл-
лим ајларла институтдан ајрылыбмыш.

Августун 26-да һәмишә олдуғу кими Фуад мүәллим
мәзунијјәтдән гајыдыб ишә башладым. Јенә дә мүһазир-
рәләр, елми шуралар; үрәкдә, ағ чијәрләрдә, далагда,
мәдәдә, өд јолларында операсијалар, диссертасијалар,
планлар вә башга битмәк билмәјән елми тәшкилат иш-
ләри.

БУ КҮН ИНСТИТУТ...

Бу күн институтумуз республиканын ән ири елм вә
мүәличә очагларындан биридир. 700 нәфәрә јахын иш-
чимиз вар. Онлардан 200 нәфәри али савадлы мүтәхәс-
сисләрдир. Ичәриләриндә 15 тибб елмләри доктору, 40-а
гәдәр тибб елмләри намизәди вардыр. 9 елми-клиники,
ја'ни хәстәләр мүәјинә вә мүәличә олунаш шө'бәмиз вар.
7-си чәрраһлыг, бири кардиолокија, бири исә анестезио-
локија—реаниматолокија шө'бәсидир. Үрәк чәрраһлыгы
шө'бәсиндә үрәк хәстәликләринин: анаданкәлмә вә хәс-
тәлик нәтичәсиндә төрәмиш гүсурларын, үрәјин тач да-
марларынын атеросклерозунун, үрәк фәалијјәти ритми-
нин позулмаларынын чәрраһлыг үсуллары мүәличәси илә
мәшғул олуруғ. Бә'зән чәрраһлыг операсијалары сүн'и
ган дөврәни апаратындан истифадә едәрәк апарылыр:
үрәк дајандырылыр, апарат 1,5—2 саатлыға үрәји вә
ағ чијәрләри әвәз едир, үрәјин дахилиндә «тә'мир вә бәр-
па» ишләри апарылдыгдан сонра үрәк асанлыгга ишә
салыныр. Илк бахышда ағласығышмаз көрүнән бу
чүр әмәлијјәтлар шө'бәмиздә һәр һәфтә апарылыр вә
нәтичәләри јахшыдыр.

Ган дамарларынын хәстәликләри заманы апарылан
бәрпа операсијалары—даралыб-тутулуб сырадан чых-
мыш дамарларын сүн'и дамарларла вә ја хәстәнин
өзүндән көтүрүлән дамарларла әвәз олунамасы бизә јүз-

ләрлә хәстәнин һәјатыны вә әмәк габилијјәтинин горујуб
сахламағ имканы верир.

Мүасир тәбабәтин сон наплијјәтләриндән вә чәрраһ-
лығын ән мүәккәб вә чәтин саһәләриндән сајылан үрәк-
дамар чәрраһлыгы үзрә институтумуз республиканын
јеканә мәркәзидир. Бу проблем елми ишләримиздә дә
әсас јерн тутур.

Ағ чијәр чәрраһлыгы шө'бәсиндә ағ чијәрләрин, плев-
ранын вә дөш гәфәсинин башга үзвләринин хәстәликлә-
ринин чәрраһлыг үсуллары илә мүәличәси апарылыр. Ән
мүасир аваданлыгдан, апарат вә приборлардан, рентге-
ноложн вә редиоложи мүәјинә үсулларындан истифадә
едиләрәк ағ чијәрләрин зәдәләнмиш вә функцијасыны
итирмиш һиссәләри ашкар едилир вә кәсалиб көтү-
рүлүр.

Эндокрин чәрраһлыгы шө'бәсиндә дахили ифразат
вәзиләринин—галханвары, бөјрәкүстү, мәдәалты, чин-
си вәзиләрин чәрраһлыға аид хәстәликләри мүәличә
олунур. Бу шө'бәдә һәр ил 300-дән артыг операсија апа-
рылыр. Хәстәләрин мүәјинә вә мүәличәсиндә мүасир
рентген-радиоложи вә биокимјәви үсуллардан кениш
истифадә олуноур.

Мәдә-бағырсағ чәрраһлыгы шө'бәсиндә гарачијәр
вә өд јолларынын, мәдәнин, бағырсағларын операсија
тәләб едән хәстәликләри мүәличә олуноур. Мүасир мүә-
јинә үсуллары бирбаша мәдәнин, бағырсағларын, өд
јолларынын дахили сәтһинин хүсуси чһһазлардан исти-
фадә едәрәк көзлә көрмәјә, хәстәлијин јерини вә нөвүнү
габагчадан дәгиг тәјин едиб мүасир чәрраһлыг үсулу
сечиб тәтбиг етмәјә имкан јарадыр.

Институтумузда Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Институ-
тунун үмуми чәрраһлыг кафедрасы јарадылмасы илә
бағлы оларағ даһа бир чәрраһлыг шө'бәси ачмышыг. Бу
шө'бәјә тәдрис програмына ујғун шәкилдә чәрраһлығын
мүхтәлиф саһәләринә аид хәстәләр гәбул олуноур. Тәлә-
бәләр мүасир чәрраһлығын ән әсас саһәләри, ән јени
наплијјәтләри илә таныш ола билирләр.

Елми тәдгигатларымызын әсас истигамәтләриндән
бири үрәк-дамар хәстәликләри олдуғу үчүн институту-
музда бир терапевтик шө'бә—кардиолокија шө'бәси
јарадылмасы мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Бу шө'-
бәнин сәјәсиндә биз үрәји хәстә олан вә һипертоннијалы
хәстәләри ағыр вә мүрәккәб чәрраһлыг әмәлијјатларына

һазырлаҗа билирик вә кардиологларын иштиракы илә мүаличәһини нәтичәләриниңиң уғурлулуғуну тәмин едирик.

Һәһәҗәт, бүтүн шөбәләрин көмәҗи вә үмиди олан реаниматсия вә анестезиолокија шөбәсиндә ики һөв сон дәрәчә вачиб иш апарылыр. Операсија заманы хәстәлиҗин һөвүнә вә хәстәһиниң вәзијјәтинә уғун ағырсызлашдырма—наркоз апарылыр вә операсијадан сонра илк 2—3 күн мүддәтиндә хәстәләр хусуи интенсив мүәјинә вә мүшаһидә шәраитиндә сахланылыр. Мүасир аваданлығла вә ишини билән мүтәхәссисләрлә тәмин олуңмуш бу шөбә бир һөв институтун ән «ғызмар сеһи»дир. Чәрраһлар, анестезиолог вә реаниматологлар, лабораторија һәкимләриниңиң үмуми сәҗи илә жүзләрлә хәстәдә операсијадан сонракы илк мәсул дөврүн фәсадсыз-горхусуз кечмәси тәмин олуңур вә онларла хәстә сон дәрәчә ағыр вәзијјәтдән чыхарылыб, демәколар ки, һәҗата ғајтарылыр. Реаниматсия сөзүнүн һәрфи мәнасы «дирилтмә», «һәҗата ғајтарма»дыр. Шөбә өз адыны тамамилә доғрулдур.

Институтумузун тәдгигат лабораторијаларының: биокимја, патоморфолокија, патофизиолокија, экспериментал-чәрраһлығ, ренткенолокија, тибби радиолокија функционал диагностика лабораторијалары вә башға бир чох җардымчы мүәјинә вә мүаличә кабинетләриниңиң фәалијәтиниңиң чәрраһлығ шөбәләриниңиң вә чәрраһларын ишиндән ајырмағ мүмкүн деҗил.

Бу лабораторијалар олмәдән нә институтумузда кәдән мүасир елми-тәдгигат ишләриниңиң вә нә дә тәдгигатларымызла әсәс вә сон мәҗсәди олан чәрраһлығ үсуллары илә мүаличәһи тәсәввүр белә етмәк олмаз. Әкәр десәм ки, институтумузда ишләјән һәр бир мүаличә һәкимни ејни заманда тәдгигатчыдыр вә һәр бир тәдгигатчы елми ишчи мүаличә һәкимидир, һеч дә сәһв олмаз.

Институтумузун ады бу күн иттифағымызын ири елм вә мүаличә очағлары сырәларында чәкилир. Бир чох мәркәзи елми тәдгигат институтлары илә мүштәрәк иш апарырыҗ. Һәр ил онларла елми ишчимиз Үмумиттифағ сәвијјәли гурултај вә конфрансларда мәрузәләрлә чыхыш едир. Институтумузун елми сессияларына бүтүн өлкәдән гонағлар кәлир.

Бүтүн сәјдығларым Фуад Әфәндијевин планлашдырдығы, бүһөврәһини гојдуғу, башладығы ишләриңиң нәтичәсидир. Бизи Фуад Әфәндијевин тәләбәләри кими таныјырлар вә биз бунунла фәхр едирик.

Фуад мүәллим дөрд чағырыш далбадал Азәрбајҗан Али Советинә депутат сечилмишди. Онун архивиндә сечичиләрдән кәлмиш жүзләрлә мәктүб инди дә дурур. Һеч бир мәктүб чавабсыз галмырды. Сечичиләр чох вахт бир-баша клиникаја онун јанына кәлирдиләр. Һәрәһи бир хаһишлә. Профессор онлары динләмәјә һәмишә вахт тапырды.

Үзәриндә профессорун өз хәтти илә «Депутат Ф. Ә. Әфәндијевин нитги» јазылмыш 12 сәһифәлик мәтһи охујрам. Аз.ССР-һин Али Советиниң сессиясында 1961-чи илиң халғ тәсәррүфаты планы тәсдиғ олунаркән Ф. Әфәндијевин чыхышыдыр. Бу јығчәм, лакин мәзмунлу чыхышда бөјүк гурур һиссилә әлдә едилмиш һәлијәтләрдән вә јени бүдчәһиниң нәзәрдә тутдуғу кениш инкишаф планындән данышылдығдан сонра бир сыра марағлы әмәли тәклифләр ирәли сүрүлүр. Онлардан бир һечәһиниңиң нүмунә кими кәтирмәк истәрдим:

«Гәти дөзүләһи деҗил ки, ангиотрофин—Бақы әт комбинаты јанындакы фарматсевтик заводун бурахдығы препарат, тәсир гүввәһинә көрә гәрб өлкәләриндән алынған падутиңдән зәифдир. Мүәличәһи падутиңлә апарылан дамар хәстәликләриниңиң кениш јәйылдығы бир һалда бу дәрманың хәричдән алынмасына күлли мигдарда вәсант хәрчләһи, аңчағ јенә дә тәләбат өдәһилмир. Республиканың халғ тәсәрүффат шурасы, елм вә техника комитәһи ангиотрофин истәһсалыны тәкмилләшдирмәлидир вә өлкәһиһи сон дәрәчәдә баһалы падутиңи хәричдән сатын алмағдан азад етмәлидир. Ејни сөзләри истәһсалат технолокијасы чохдән ишләһилиб һазырланмыш лакин һәләлик бурахылмајан чох вачиб препарат протамин-сулфат барәдә дә демәк олар.

Еләчә дә гуру мәдә ширәһи һәбләһиниңиң истәһсалы тәшкил олуңмалы вә башға өлкәләрдән онун алынмасына сәрф едилән хәрчләр дајандырылмалыдыр. Бизим кимјачыларымыз бир чох јени дәрманлар јарада биләрдиләр... Һәләлик хәрчәнк әләһиһиңә дәрманларын синтези саһәһиндә дә биздә һеч бир иш көрүлмүр, һалбуки гардаш республикалар бу ишдә биздән хәјли ирәли кетмишләр»...

«Сәһијјә ишчиләриниңиң фәалларының јығынчағында мүттәфиг республикаларын назирләри чыхыш едәрәк

паразит элејиннә гүввәтлн дәрман олан дәрхлорлу карбон истеһсалынын артырылмасыны тәләб едирдиләр. Бу тәләб биринчи нөвбәдә Азәрбајчанын кимја сәнајесинә андир»...

«Нәһајәт, тәбабәтдә пластик күтләләр вә јүксәк молекулјар бирләшмәләр кениш тәтбиг олунамалыдыр. Бурада да Азәрбајчан кимјачылары өз лајигли јерләрини тутмалыдырлар...»

Чыхышдан кәтирднјим бу парчалар Фуад Әфәндијевин бир алим вә ичтимаи хадим кими јеткинлијини, узагкөрәнлијини, дөвләт сәвијјәсиндә дүшүнүб фикир јеритмәк габиліјјәтини кәстәрир. Ән мараглысы будур ки, бу күн профессор Әфәндијевин 20 ил бундан габаг ирәли сүрдүјү һәмин мәсәләләрин чоху һәлл олуноб.

1961-чи илдә партија ХХІ гурултајына һазырлашырды. Партијанын јени програмынын лајиһәси коммунистләрин вә халгын мүзакирәсинә верилмишди. О заман профессор Әфәндијевин мәркәзи гәзетләрин бириндә сон дәрәчәдә мараглы бир мәгалә илә чыхыш етдији јадымда галмышды. Бу китабы јазаркән һәмин гәзети архив материаллары ичәрисиндә ахтарырдым. Бирдән Нәрминә һәмин мәгаләнин мәтнини тапды вә мәнә верди. Охудум. Азачыг ихтисарла мәтнин китаба көчүрдүм.

Дифференсиасија принципи әсасында ғысалдылмыш иш күнүнә кечмәк.

Сов.ИКП програмы лајиһәсиндә иш күнүнүн ғысалдылмасы вә әмәк шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасына хүсуси диғгәт верилмишдир. Советләр Иттифагы дүнјада ән ғыса иш күнү олан өлкәјә чевриләчәкдир. Вахтилә һаким буржуазијага гаршы пролетариатын синфи тоғгушмалары заманы 8 саатлыг иш күнү уғрунда мүбаризә коммунист партијасынын дөјүш шүарларындан бири иди. Пролетариатын гәләбәсиндән сонра партија 8 саатлыг иш күнүнү тәмин етди вә 7 саатлыг иш күнүнә кечмәји бир мәсәлә кими гаршыја гојду. Совет халгынын үмумдүнја-тарихи наилијјәтләри әсасында бу мәсәләләр һәлл едилди. Бу күн исә партија бир истираһәт күнлү 5 саатлыг иш күнүнә вә ја ики истираһәт күнлү 34—36 саатлыг иш һәфтәсинә кечмәји програм мәсәләси кими гаршыја гојур. Мән бу вачиб социал мәсәләнин нечә вә һансы принципләри рәһбәр тутараг һәјата кечирилмәси үзәриндә дајанмағ истәјирәм.

Партија иш күнүнүн шәраитдән (јералты ишләр, зә-

рәрли истеһсалат) вә јашдан (јенијетмәләрин ғыса иш күнү) асылы оларағ диференсә олуномуш узунлуғу принципни гәбул едир вә һәјата кечирир.

Бунула бәрабәр, партија әмәк шәраитини тәјин едәркән башга бир принцип да һәјата кечирир. Бу принцип програм лајиһәсиндә чох парлаг әкс етдирилмишдир вә гадынлара кишиләрә инсбәтән јүнкүл вә ејни заманда кифајәт гәдәр мөвачиб олан иш верилмәсиндән ибарәтдир. Беләликлә зәһмәтин һәчминини вә характеринин инсанын тәбии хүсусијјәтләринә ујғунлуғунун зәруријјәти принципи ирәли сүрүлмүшдүр.

Узун мүддәтли биолоғи инкишаф јолу вә ичтимаи шәраитин чохәсрлик тәсирин нәтичәсиндә киши вә гадын организм мүәјјән тәбии хүсусијјәтләр әлдә етмишдир. Киши вә гадын әмәјинә дифференсиасијалы јаназмағ, гочалығ үзрә тәгаүд барәдә ганунда да нәзәр алынмышдыр вә киши илә гадыннын тәгаүдә чыхмасынын јаш лимитиндә 5 ил фәрг гојулмушдүр.

Беләликлә, партија әмәк проблеминдә әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтини организм тәбии хүсусијјәтләринә ујғунлуғу принципини әсас көтүрмүшдүр.

Бурада чәмијјәт үчүн сон дәрәчәдә мараглы вә вачиб олан бир мәсәлә дә мејдана чыхыр. Иш бурасындадыр ки, инсанын мүәјјән ишә габиліјјәти өмүр боју фасиләсиз артыр вә инкишаф едир. Инсан дурмадан билијини артырыр, тәчрүбә вә вәрдиш топлајыр. Ишиндәки сәһвләри дүзәлдир; бүтүн бунлар интеллектуал сферада тәнғиди тәһлилдән кечир вә ајдындыр ки, јаш артдыгча инсанын күнү-күндән тәчрүбәси, бачарығы, квалификасијасы артыр, башга сөзлә әмәјинин мәһсулдарлыгы артыр. Бу мүасир елмин вә техниканын сүр'әтли инкишафы дөврүндә хүсусилә нәзәрә чарпыр.

Бу хүсусијјәтин бир тәрәфидир. Башга бир тәрәфи дә вардыр. Јаш артдыгча, хүсусилә аһыл јашларында организм әмәјә анд физиолоғи имканлары тәдричән азалыр.

Тәбии ганунлара көрә истәнилән чанлы организмдә тәдричән, мүхтәлиф сүр'әтлә, мүәјјән јаш дәјишикликләри инкишаф едир вә јаваш-јаваш организм гочалмасына кәтириб чыхарыр.

Јаш артдыгча организмдә јаш дәјишикликләри дә артыр, тәдричән шиддәтләнәрәк бу дәјишикликләр иш габиліјјәтинә дә тәсир етмәјә башлајыр вә нәһајәт елә

бир вәзијјәт јараныр ки, һәкимләр дә, инсанын өзү дә иш габиліјјәтинин тамамилә итирдијини дәрк едир вә гәбул едир.

Беләликлә, әкәр инсанын вахтындан габаг әлиллијинә сәбәб олан хәстәликләри һесаба алмасаг, адамларын әсас һиссәси тәгаүд јашына чатана кими үмуми иш габиліјјәтинин азалмасы илә сәчијјәләнән «кечид дөврү» кечирирләр. Ајдын олур ки, бу дөврдә, тәхминән кишиләрдә 50, гадынларда 45 јашындан башлајараг индијә гәдәр көрүлән күндәлик иш һәчми илә инсанын фәрди физики имканлары арасында ујарсызлыг әмәлә кәлир.

Инсан һәјатынын бу дөврүнүн биоложи хүсусијјәтләринә ујғун олараг дифференсә олунмуш иш һәчми тәјјин олунмасы әзуријјәти јараныр.

Бизим програмымыз инсанын бә'зи биоложи хүсусијјәтләрини нәзәр алдығы кими (киши вә гадынларын, јенијетмәларин әмәјинә кејфијјәт вә кәмијјәт фәрги) аһыл, «тәгаүд габағы» јашын биоложи хүсусијјәтләрини дә нәзәр алмалыдыр.

Она көрә дә белә куман едирәм ки, партијанын програмында көстәрилә биләрди ки: «Партија тәдричән ғысалдылмыш иш күнүнә кечмәји тә'мин едир вә бу кечиди дифференсә олунмуш шәкилдә илк нөвбәдә аһыл јашлылары вә даһа сонра бүтүн јашлара шамил едир...»

Бунунла бәрабәр әмәк һаггы сахланылмагла мә'зун ијјәтин мүддәти дә јаша ујғун олараг дифференсә олунмуш шәкилдә узадыла биләрди...» вә и. а.

* * *

1962-чи илдә Фуад Әфәндијев дөрдүнчү дәфә иди Азәрбајҗанын Али Советинә депутатлыға намизәд көстәрилмишди. Бу сечкидә о республиканын али мәчлисиндә Шамхор рајонунун зәһмәткешләринин елчиси, вәкили олачагдыр. Ону депутат көрүшүнә чағырмышдылар. Бу дәфә дә онунла кедәси олдум. О, сон заманлар тәк јола чыхмағы севмирди. Истираһәтә кедәркән айләси илә, иш далынча, елми конфранса вә сессияја кедәндә ишчиләриндән бири вә ја бир нечәси илә кедирди. Үмумијјәтлә, о чалышырды ки, биз — тәләбәләри мүмкүн гәдәр чох кәзәк, чох көрәк. Онунла бәрабәр Москва, Ленинградда, Тбилисидә, Јереванда вә башга шәһәрләрдә оларкән һансы института вә ја кафедраја, лабораторияја кедирдисә мүтләг бизи дә апарырды. Бу көрүшләрин әһәмијјәти сон дәрәчәдә бөјүк иди. Һәр би-

римиз чох бөјүк шадлыгла вә һәвәслә онунла јола чыхырдыг. Јахшы дејибләр: «Гардашынын хасијјәти нечәдир? — Билмирәм, јол јолдашы олмамышам». Фуад мүәллимин ишчиләри вә тәләбәләри илә чох гәрибә инчә бир мүнәсибәти вар иди. Истәдијимиз вахт онун кабинетинин һәмишә ачыг гапысына бөјланыб, әкәр тәк идисә кедиб сөзүмүзү дејә билирдик. Онун иши оlanda биз чәтинликсиз буну һисс едирдик вә сөзүмүзү ғысача дејиб чыхырдыг. Бә'зән исә о өзү бизи отурмаға дә'вәт едиб, бизимлә сөһбәт едирди. Бош сөһбәтдән хошу кәлмәзди. Онунла һәр көрүш бир јенилик кәтирирди. Һәмишә нә исә мүзакирә олунур, нә иш исә бир көрүлүрдү. Вахтынын азлыгыны биләркән һамы өз һесабына көтүрүрдү. Јолда исә профессор бир гәдәр башгајды. Мүнәсибәтимиз бир гәдәр сәрбәстләшәрди. Шаһмат ојнајырдыг, әдәбијјат, сәнәт, мусиги барәдә, бахдығымыз тамашалар вә филмләр барәдә сөһбәт едирдик. Шит зарафатлары, ачыг-сачыг, әдәб дапрәсиндән кәнара чыхан ләтифәләри севмәзди. Бир сөзлә, һәм мөһрибан иди, һәм дә забитәли.

Шамхорда бизи рајон комитәсинин катибләриндән бири вә баш һәким Зейналов гаршылады. Гонаг евиндә јер вердиләр. Елә орадача рајкомун биринчи катиби Әһмәдовла көрүшүб сәһәр јемәји арасында сөһбәтләшәркән профессор депутат көрүшүнүн ахшам олачағыны билиб күнүн биринчи јарысыны рајон хәстәханасында кечирмәк гәрарына кәлди. Катиб кедәндән сонра профессор електрик үлкүчү илә үзүнү ғырхмаға башлады, мән исә телефону көтүрүб рајонун баш һәкimiнә зәнк етдим. Ону телефона чағырана кими профессор ишарә илә мәни дајандырыб хәбәр алды:

— Нә етмәк истәјирсэн?

— Дејим, Зейналов кәлиб бизи хәстәханаја апарсын.

— Сән ону бизи апармаг үчүн бура чағырма. Өзүмүз дә кедә биләрик. Садәчә олараг де ки, хәстәханаја кәлиб хәстәләрә бахмаг вә һәкимләрлә көрүшмәк истәјирик.

Елә дә дедим. Һәким Зейналову мән әввәлдән таныјырдым. О деди ки, бу саат хәстәханада вурһавур һазырлыг кедир. Профессору гаршыламаг үчүн јыр-јығышыг апарырыг вә хаһиш етди ки, профессору бир балача ләнкидим. О өзү бизим далымызча кәләчәк.

Мән бир даһа баша дүшдүм ки, мүәллимин нә гәдәр

нәчиб тәбиғәтлї инсанды. Баш һәкимә профессорун кәләчәини кечә хәбәр вермишдиләр. Сәһәр саат 7-дә исә о бизи гаршыламышды. Хәстәханада исә һеч кәс профессор Әфәндијевин кәләчәини кәзләмирди. Профессор баш һәкими пис вәзијјәтдә гојмаг истәмирди.

Бир саатдан сонра һәким Зејналов кәлди вә бизи хәстәханаја апарды. һамы тәзә халатда иди. һисс олу- нурду ки, әлләриндән кәләни едибләр. Хәстәләрә бахан- дан сонра һәкимләр үчүн һәрәмиз 25—30 дәгигәлик мү- һазирә охудуг. Профессорун тәклифи илә мән Азәрбај- чан дилиндә, о исә рус дилиндә чыхыш етдик. Суаллара чаваб вердик.

Ахшам Сејфәли кәндиңдә сечичиләрлә көрүш олду. Биз кәнд клубунун габағында машындан дүшән кими әлләриндә күл-чичәк бир дәстә адам бизи гаршылады. Ичәриләриндә ашыг да вар иди, саз чалырды. Ирәли је- ријиб профессорун габағында дајаныб она һәср етди- ји маһныны чох кәзәл сәслә охујурду. Бу маһныны гур- тарыб башга бир һава башлады. Ким исә ону дајандыр- маг истәди. Профессор дәрһал ишә гарышды:

— Мән халг мусигисини вә сазы чох севирәм вә чох- дандыр ашыга гулаг асмамышам. Хәниш едирәм, тәләс- мәјәк, ашыгы динләјәк. Ашыг гардаш, чал!

Профессорун бу мүнәсибәти топлашанлара чох хош кәлди, һамы әл чалмаға башлады. Көрүшдә депутатын вәкили чыхыш етди. Мән јавашча әјилиб рајком катиби- нә дедим ки, бәлкә мән профессор һаггында данышым. О чаваб верди ки, чох јахшы олар. Профессор разы ол- мады:

— Сән мәнимлә кәлмисән, јахшы дүшмәз. Елә-белә чыхыш ет, совет сәһијјә системинин наилијјәтләриндән даныш.

Ахырда өзү чыхыш етди. Миннәтдарлығыны билдир- ди вә сөз верди ки, Шамхор рајонунун сәһијјә хидмәти- ни јахшылашдырмаг үчүн бир депутат кими әлиндән кәләни едәчәкдир. Фуад Әфәндијев өз ичтимаи вәзифә вә борчларына чох мәс'улијјәтлә јанашырды. Биз дәфә- ләрлә ону депутат вәрәгләриндә мүхтәлиф идарәләрә сечичиләр барәдә, тәмсил етдији рајон һаггында мәк- тублар јаздығыны көрүрдүк. Бирбаша клиникаја бир депутат кими онун јанына кәләнләр дә чох олурду. Биз профессорумузун сечичиләринә хүсуси диггәт јетирмәјә чалышырдыг.

Шамхордан гајыдаркән Јевлахда вагонумуза танын- мыш шаир Самвел Григорјан минди. Мән ону әдәбијјат- дан таныјырдым. Азәрбајчан дилиндә јаздыгы вә ермә- ниңчәдән тәрғүмә олуңмуш ше'рләрини охумушдүм. Шаирлә профессор чох сәмини вә мейрибан көрүшдү- ләр. Бир-бирләрини чохдан таныјырлармыш. Фуад Әфәндијевин сәнәт аләминдә чох јахшы таныјыр вә се- вирдикләр. О, Азәрбајчанфилм киностудијасынын бәди- и шүрасынын үзвү иди.

Самвел Григорјан чох шән адам иди, чох дузлу мәз- һәкә вә әһвалатлар данышыб бизи күлдүрүрдү. Деди- јинә көрә анадан олдуғу кәндә кедибмиш. Шаирин кән- дин ән гоча сәкиннә көстәриб дејибләр:

— Таныјырсанмы, бизим јерлимизин оғлуду, инди ад- лы-санлы шаирдир.

— Һә, дүздүр, јадыма дүшдү. Онун ики оғлу вар иди. Бирин ушаг вахты суда батды өлдү, бирин дурур. Сән һансысан?

Икинчи ләтифәси дә өзү барәдә иди. Куја шаир ке- диб өз кәдинә, она клубу, тәзә јашајыш евләрини вә башга јениликләри көстәрибләр вә ахырынчы олараг тәзәчә тикилиб гуртармыш мал төвләсинин јанына кә- тирибләр. Бир нәфәр гапыны ачыб шаирин ичәри дәвәт едиб дејиб:

— Јолдаш Григорјан, бујурун ичәри, тәзәчә тикилиб ичинә мал һејван ајағы дәмәјиб, елә биринчи сән ки- рирсән. Башга күлмәли әһвалатлар да данышды. Чох мейрибан адам иди. Бир нечә кәзәл ше'рини дә дин- ләдик.

Фуад Әфәндијев она тапшырылан ишә һәмишә сон дәрәчәдә чидди вә мәс'улијјәтлә јанашырды. Онун чы- хышлары, тәклифләри, нитгләри, мәгаләләри һәмишә дөлғунлуғла, принципаллығла, конкретликлә вә кон- структивликлә фәргләнирди. Пројектјорлуғдан, бош сөзчүлүкдән, реал олмајан тәклифләрдән чох узаг иди.

1961-чи илдә ССРИ-дә халг маарифи системинин даһа да инкишаф етирилмәси вә мәктәбин һәјатла әлағәләринин күчләндирилмәси барәдә ганун гәбул олу- нушду. Бунунла әлағәдар олараг профессор Әфәндије- вин сәдрлији илә хүсуси комиссија Н. Нәриманов ады- на Азәрбајчан тибб институтуну јохлајыб кениш ара- јыш һазырламышды. Профессорун архивиндә о сәнәдин сурәтини тапдым. Арајыш 14 мај 1961-чи ил тарихи илә

имзаланыб. 20 ил кечдијинә бахмајараг инди дә һәмнин арајыш али мәктәбин һәјатла әлагәсини күчләндирмәк мәсәләсиндә конкрет фајда верә биләчәк сәнәд сајыла биләр. Арајышын бир нечә сәһифәси ашкар олунмуш фактлар вә тибб институтунун кафедраларында тәд-рисин вә елми ишин наилијјәтләринә вә вәзијјәтинә ан-дир. Бүтүн фактлар конкрет вә самбаллыдыр. Хырда-лыгдан әсәр-әламәт јохдур. Сөһбәт чидди вә әсас мәсә-ләләрдән кедир. Арајышын галан 8 сәһифәси тибб институтунда тәһсил, елми тәдгигат ишләри вә тә'лим-тәрбијә ишләрин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасы вә јажшылашдырылмасына анд конкрет тәклифләрдән иба-рәтдир. Бу 15 бәнддән ибарәт тәклифләрлә таныш ол-дугда көрүнүр ки, онларын бир нечәси артыг һәјата кечирилиб вә өз ашкар мүсбәт нәтичәсини вериб. Бир нечәси исә бу күн дә өз гүввәсиндә галыр вә даими әмә-ли фәалијјәтдә рәһбәр тутулур вә һәјата кечирилир. Бу тәклифләрдән, бир нечә нүмунә: «института гәбул зама-ны истеһсалатда вә сәһијјә идарәләриндә иш стажы оланлар вә мүәссисәләрин, колхозларын вә совхозла-рын көндәриши илә кәләнләрә хүсуси фикир верил-син...»

«Елми ишләрин кејфијјәтини јүксәлтмәк мәгсәди илә вә елми-педагожи кадрларын һазырланмасынын күндән-күнә артан тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг үчүн тибб институтунун мәркәзи елми тәдгиги экспериментал ла-бораторијасы ачылсын...».

«ССРИ Сәһијјә Назирлијинин мәркәзи методик ка-бинетиндә тәдрис планларын да ашағыдакы дәјишкли-јин апарылмасы хаһиш олунсун:

а) Педиатрија факүлтәсиндә 6-чы курсун анчаг про-фил предметләрин өјрәнилмәсинә сәрф олунмасы нә-зәрдә тутулсун (мүәличә факүлтәсиндә олдуғу кими).

б) Клиники группларда тәләбәләрин мигдары 5—6 нәфәрәдәк азалдылсын вә и. а.»

Тәклифләр Азәрбајчан дилиндә дәрсликләрин јара-дылмасыны, тибб нәшријјәтинин ачылмасыны, јени тәд-рис базаларын ајрылмасыны, тибб идарәләринин тикил-тисинин сүр'әтләндирилмәсини, кафедраларын штаты-нын кенишләндирилмәсини вә -јардымчы персоналын әмәк һаггынын тәнзими мәсәләләрини әһатә едирди.

Тәклифләри охујаркән һисс едирсән ки, мәсәләләр принципал шәклиндә вә дөвләт иши сәвијјәсиндә гојул-мушдур. Бу тәклифләрин чоху артыг һәјата кечишидир.

VII. ҮРӘКЛӘРДӘ ИЗ

Б. Ә. ЕЈВАЗОВ

профессор,
әмәкдар елм хадими.

Илк танышлығымыз түрк мусиги мәктәбиндә олуб. Фуадла бирликдә С. И. Бретанитскинин скрипка син-финдә чалышырдыг. Сонралар тибб факүлтәсинә дә бир јердә дахил олдуг, охудуг вә битирдик. Фуад чох садә, хејирхаһ, мейрибан вә ејни заманда ишкүзар вә мәг-сәдәјәнлү иди. Тәләбәлик илләриндән елмә бөјүк һәвәси варды. Институтун ичтиман ишләриндә фәал иштирак едирди. Бир мүддәт сәһијјә назирлијинин елм вә тибби тәһсил шә'бәсинә рәһбәрлик еләди.

Кафедра мүдирі кими коллективдә сағлам мүһит ја-ратмағы бачарырды. Әтрафына исте'дадлы кәнчләри топламаға чалышырды. вә онларын елми ишчи вә һә-ким кими һазырланмасындан башга мәишәтләри, һәјат-лары илә дә марагланырды, гајғы көстәрирди.

Мән хәстә оларкән Фуадын бир дост вә јолдаш кими чохларындан фәргли олараг диггәтлилијини вә нәчиб гајғыкешлијини дәриндән һисс етдим.

Мән Фуад Әфәндијев иди ишләдијим институтун әсасыны гојмуш илк азәрбајчанлы алим кими таныјы-рам. Елә бу күн дә институтун рәһбәр елми ишчиләри-нин бир чоху онун јетирмәләриндәндир.

Фуад кәркин вә чохчәһәтли елми фәалијјәти бөјүк ичтиман ишлә бачарыгла бирләшидирди. һәјаты вә инсанлары севирди, инчә јумору вар иди, о, әсл алим, вәтәндаш вә инсан иди.

А. М. АХУНДОВА
профессор, гематолог.

1952-чи ил иди. Клиники ординатураны гуртарыб ган көчүрмә институтунда ишә дүзәлмишдим. Белә һесаб едирдим бура мәним үчүн мүвәггәти бир мәрһәләдир.

1953-чү илдә Сумгајытда институтун сәјјар елми сессиясы кечирилирди. Фуад Әфәндијев мәни чағырды, мә'рузә едәчәјими деди вә мәнә елми тәдгигат иши тап-шырды. О вахтдан мән һәмишәлик гематолокија елми илә бағландым. Мәни тибб институтуна дә'вәт едиләр, анчаг артыг мән гематолокијадан ајрылмағы тәсәввү-рүмә белә кәтирмирдим.

Илк дэфэ мәнэ 1956-чы илдэ кенетика илэ элагәдар олан талассемија проблеми илэ мәшгул олмағы, тапшырды. Мән кенетиканын чәтинлијиндән горхдум. Анчаг Фуад Әфәндијев мәнэ деди ки, сән бу иши гуртарап вахт кенетика елмин өн чәбһәси олачаг. Мәним елми әсәрләрим әсасән ики проблемә һәср олунуб, талассемија вә һемолитик анемијалар. Һәр ики проблемин идејасы Фуад Әфәндијевин иди. Инсан кими о вахтыны һеч кәсдән әсиркәмирди. Чох мәшгул олмағына бахмајараг һеч бир хәстәјә бахмагдан имтинна етмирди. Онун 5 дәгигәлик мәсләһәти бә'зән чох мүрәккәб мәсәләни һәлл едирди. Иши сабаһа гојмағы севмәзди, онун иш габилијјәти һејрәтләндиричи иди. Операсијадан сонра ахшам саат 7—8-ә кими 10—15 хәстәјә бахырды. Онун тәсәввүрүндә хәстәјә гәрәзли јанашмагдан бөјүк күнаһ ола билмәзди.

О, ағыр хәстәләрин тәлеји һәлл олунаркән һеч вахт өзүнү, өз адыны вә шөһрәтини дүшүнмүрдү.

Фуад Әфәндијевин иш үслубу, инсанлара, хәстәләрә мүнасибәти бу күн дә бизә нүмунәдир.

М. Е. МИРЗОЈЕВА
баш елми ишчи
һематолог

Онунла бирчә көрүш бизә бир нечә ај мәһсулдар иш үчүн тәкан верирди. Фуад мүәллимин чох елми идејалары бу күн һәјата кечир. Онун елми инкишафында узары көрмәк истә'дады адамы һејрәтләндирир.

М. А. АБДУЛЛАЈЕВ
ССРИ халг рәссамы,
академик

Халгын шәфакары, көркәмли алим вә аличәнаб инсан Фуад Әфәндијев ејни заманда мәдәнијјәтин бүтүн саһәләријлә дә марагланырды. Өзүнүн е'тирафына көрә мәним «Италија хатирәләри». адлы китабымы ики дэфә Италија сәфәри әрәфәсиндә вә бир дә Италијадан гајыдандан сонра охумушду. О, харичи дилләрә чох бөјүк мараг көстәрирди. Һәјатынын сон илләриндә италјан дилини дә өјрәнирди.

Көркәмли алимин мәнзилиндә сахланылан, һәлә сағлығында акварел бојаларла чәкилмиш портрет дә ону дәрин һөрмәт вә бөјүк мәһәббәтлә севән достларындан биринин, бу сәтирләрин мүәллифинин фырчасындан чыхмышдыр.

Т. О. ЖВАНИЈА
профессор, әмәкдар елм хадими,
Тбилиси

Мән Фуад Әфәндијевлә илк дэфә 1933-чү илдә Москва Мәркәзи һематолокија вә ганкөчүрмә институтунун елми шурасынын пленумунда таныш олмушам. Санки бизим достлуғумуз севимли мүәллимләримиз академик М. А. Топчубашов вә академик Г. М. Мухадзенин бөјүк достлуғунун мејвәси вә давамы иди.

Үмумиттифаг, Загафгазија вә республика сәвијјәсиндә чәрраһлыға вә һематолокијаја анд елми конфранслардакы көрүшләримизи бајрам күнләри кими хатырлајырам. Елми мә'рузәләрлә мүһазирәләрлә вә оппонент кими чыхыш едәркән динләјәнләрин һамысы Фуад Әфәндијевин билијинә, ерудисијасына, вәләһедичи дәрәһышына вә мәдәнијјәтинә һејран галарды. Истә'дадлы чәрраһ иди, бачарыглы әлләри вар иди. Елми чәрраһлығын вә ганкөчүрмәнин бир чох парлаг сәһифәси онун ады илә бағлыдыр. О, өлкәмиздә ган хидмәтинин әсасыны гојанлардан сајылыр.

Илләр кечәчәк, лакин көркәмли совет алыми, истә'дадлы чәрраһ-һематолог вә трансфузиолог, јениликчи, әвәзедилмәз мүәллим вә дост, көзәл вәтәндаш Фуад Әфәндијевин ишыглы сурәти Вәтәни севәнләрин, бүтүн варлығы илә халғына гуллуғ еләмәјә һазыр оланларын гәлбиндә бир өрнәк кими јашајачагдыр.

Л. Г. БОГОМОЛОВА
профессор, әмәкдар елм хадими,
дөвләт мүкафаты лауреаты,
Ленинград

Мән зәманәмизин көзәл инсан вә алимләриндән бири Фуад Әфәндијевлә дәфәләрлә көрүшмүшәм.

Гурултајларда, пленумларда, конфрансларда Фуад Әфәндијевин парлаг вә мәзмунлу чыхышлары бүтүн аудиторијаја һаким кәсиләрди. Онда јенилмәз бир чәзибә гүввәси вар иди. Кәнчләр она чан атырды, о да кәнч елми кадрлары мәһәббәт вә гајғы илә елмин чәтин јолларындан кечирирди.

Истиганлы инсан, көзәл чәрраһ, истә'дадлы алим кими Әфәндијев чохлаы вә о чүмләдән мәним үчүн һәмишәлик әсл алим вә һәким сурәти кими јашајачагдыр.

А. Д. ТОХИЈАН
профессор, эмәкдар елм хадими
Ереван

Талејин һөкмү илә мәнә Фуад Әфәндијевлә Бақыда тибб факултәсиндә охумаг, онунла бәрабәр чәрраһлығы өзүмә сәнәт сечмәк вә узун илләр боју бир јердә ишләмәк вә онунла достлуг етмәк нәсиб олмушду.

Дәфәләрлә бир јердә Үмүмиттифаг вә Загафгазија чәрраһлыг гурултај вә конфрансларында иштирак етмишик. Онун мәрузәләри принципиаллығы, долғунлуғу вә мәгсәдәјөнлүлүју илә сечиләрди. Елмин ән јени наилиј-јәтләриндән хәбәрдарлығы, фикирләринин ајдынлығы вә орижиналлығы, нәтиглик габилијјәти илә динләјичиләри әфсунлајырды. О, елми тәдгигатлары тәчрүби тәбабәтин күндәлик тәләбләри илә бағлаја билирди. «Әфәндијев сынағы» бүтүн өлкәдә тәтбиғ олунурду. Харичи дилләри билдији үчүн бир чох харичи өлкәдә мәрузәләрлә чыхыш етмишди, мәгаләләри дәрч олунмушду. Онун елми билији кениш вә чохтәрәfli иди. Бәдни әдәбијјаты вә мусигини севирди. Нәссас инсан вә јахшы дост иди. Нәјәтсевәрлији илә һамыны севиндирәрди. Зәһмәтдән һәзз алырды. Онун бөјүк планлары вар иди. Нәлә чох јашајыб чох јарада биләрди. Јахшы ки, Фуад Әфәндијевин тәләбәләри онун јүксәк әмәлләрини ләјн-гинчә давам етдирирләр, онун идејаларыны нәјата кечирирләр.

Р. БАҶРАМӘЛИБӘЈОВА
досент, эмәкдар һәким.
Бақы.

Фуад группамызын ән кичији иди. Һамымыз ону севирдик. Чох тәвәзәкар, садә вә мейрибан иди. Нәлә икинчи курсдан чәрраһлыг кафедрасында препаратор вәзифәсиндә ишләјирди. Онун кәләчәкдә бөјүк чәрраһ олачағына инанырдыг. Әла охујурду. Факултәминин деканы профессор И. И. Широпогоровун севимлиси иди. Институтда охумагла јанашы консерваторијада да охујурду. Тәләбәләр бир јерә топлашанда пиано чаларды, бә'зән охумағы да вар иди. Поезијаны чох севирди, һәтта ше'р дә јазырды. Анчаг әсас «севкилиләри» чәрраһлыг вә бир дә анасы иди. Дил өјрәнмәјә чох һәвәси вә габилијјәти вар иди.

Сон курсларда академик Топчубашовун класникасы-

на чох тез-тез кедәрди. Институту битирдик, нечә кәзләјирдик, елә дә олду. Фуад Әфәндијев нәнки республикамызын, өлкәмизин бөјүк алим чәрраһларындан бири олду. Бизим үчүн — тәләбәлик јолдашлары үчүн исә о, јенә дә һәмни садә, ағыллы вә мейрибан Фуад киими галырды.

О. Х. ТЕРМҚРТЫЧЕВА
тибб елмләри доктору, һематолог
Бақы

Мүһарибә илләри иди. Гызым ағыр хәстә иди. Фуад Әфәндијевлә бирликдә ганкөчүрмә институтунда ишләјирдик. О, елми иш үзрә мүдир мүавини, мән елми катиб идим. Институтда бир вахтда охумушдуг. Кефсизлијини сәбәблин хәбәр алды. Гызымын хәстәлијини билди, анчаг һеч бир сөз демәди. Сабаһысы күн сәһәр ишә кәлән киими мәни чағырды вә ики шүшә пенисиллин верди. О заман пенисиллин тәзәчә ишләдилирди, чох чәтин тапыларды вә һәгигәтдә дә е'чазкар мүәличә тә'сир кәтәрирди. Гызым хилас олду. Фуад һәр ишдә, һәмишә белә иди. Ән бөјүк јахшылығы да ади бир иш киими, сәсиз-күсүз едирди.

Онда гәрибә јенилији көрүб-көтүрмәк габилијјәти вар иди. Бизә елә кәлирди ки, онун билмәдији шеј јохдур, билдикләрини бөлүшмәји чох севәрди. Өз нүфузу вә ағлы илә адамы сыхмырды. Нәчиб вә нәзакәтли иди. Динләмәји бачарырды. Һәмишә јени идеја вә фикирләрлә јашајырды. Сәхавәтлә идејаларыны пәјлајырды. Ән бөјүк вә ән кичик ишләрдә һарајымыза чатырды. Бизни сәбирлә өјрәдирди. Нәјрәтамиз иш габилијјәти вар иди. Онунла ајаглаша билмирдик, анчаг бунунла бәрабәр онунла ишләмәк чох хош вә асан иди. Фуад Әфәндијев һәм бөјүк алим, һәм дә бөјүк инсан иди.

М. Д. ПАТСИОРА
профессор, чәрраһ-һематолог
Москва

Илк көрүшүмүз 1949-чу илдә Москвада, Мәркәзи ганкөчүрмә институтунда олду. Пленумун рәјасәт һеј'әтиндә һематолокија вә ганкөчүрмә баниләри вә корифејләри арасында сачлары тәзәчә ағармаға башламыш кәнч, хошсифәт вә һәлим бахышлы бир нәфәр дә отурмушду. Бу Фуад Әфәндијев иди.

Сонралар онунла чох көрүшдүк. Институтун пле-
нумларынын даими вэ фэал иштиракчыларындан иди.
Чыхышлары жениликлэрлэ вэ долгун мээмуну илэ фэрг-
лөнэрдн. Исте'дадлы алим вэ тэшкилатчы кими таны-
нырды. Садэлији вэ хејирхаһлыгы илэ һамынын рэгбэ-
тини газанмышды. О, хатирэмдэ дэ белэ јашајыр.

В. J. АХУНДОВ
академик,
Бакы

Талеји хош адамлар олур. Онлар дүнјамыза ишыг
вэ илһам кәтириллэр. Көзәрмирлэр, парлаг аловла ја-
нырлар. Бәлкә елә буна көрә дэ өмүрлэри гыса олур?

Беләләринин өмүрлэри јашадыглары иллэрлэ јох
миннәтдар нәсилләрин јаддашы илэ өлчүлүр. Мин ил-
лэрлэ бундан габаг сөнмүш улдузларын бу күн бизә
чәтан ишыгы кими оңларын кечдији өмүр јолу Јер үзә-
риндә гојуб кетдиклэри ишыгы изә чевриллр.

Азәрбајчан Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү
Фуад Әфәндијев белә мө'чүзә-шәхсиятләрдән иди.

Фуад Әфәндијев таныдыгым узун илләрдән хати-
рәмдә һәјатын мүхтәлиф кешмәкешләриндә өзүндә ән
нәчиб инсан хүсусиятләрини чәмләшдириб горујуб, ја-
шатмагы бачаран бир алим, мүәллим, һәким — чәрраһ,
вәтәндаш, јолдаш, дост вә ән әсасы әсл инсанын ишыг-
лы сүрәти галмышдыр.

Ону ики чәһәтдән хүсусилә севирдим. Дејирләр ки,
инсаны танымаг үчүн онун өзүндән јухарыларла вә
ашағыларла мүнәсибәтинә бахмаг лазымдыр.

Фуад Әфәндијев һәјатда вә елмдә тутдугу јүксәк
мөвгәјә бахмајараг һамы илэ мүнәсибәтиндә ејни ол-
магы, шәраитдән асылы олмајараг өзлүјүнү сахламагы
чох көзәл бачарырды. Бу һамынын хошуна кәлирди,
онун достларынын да, дүшмәнләринин дә. Анчаг мәнчә,
әкәр пахыллығыны чәкәнлэри сәјмасаг онун башга бир
дүшмәни ола билмәзди.

Икинчи севдијим чәһәт онун тәләбәләрилә мүнәси-
бәти иди. О, тәләбәләринә јухарыдан бахмырды, онлара
«дәрс вә нәсиһәт» демирди, өз билик вә тәчрүбәсини
јолдашчасына вә достчасына онларла бөлүшүрдү. Кө-
рүнүр, елә буна көрә дэ тәләбәлэри онун хатирәсини
һәмишә әзиз сахлајырлар.

Фуад Әфәндијев халгынын оғлу иди вә вәтәнинин
елминн вә мәдәнијјәтини өлкәдә вә онун сәрһәдлэри ха-

ричиндә, инсанлыг вә алимлик исте'дадындан јоғрул-
муш јүксәк ләјагәтлә тәмсил едирди.

Фуад Әфәндијевин һәјат вә фәалијјәти бөјүк бир
дәрсдир: — сәнә бирчә дәфәлијә вә гыса мүддәтә верил-
миш һәјаты нечә јашајасап ки, Јер үзәриндә изин галсын?

НИҢАЗИ
ССРИ халг артисти,
дөвләт мұкафаты лауреаты.

Фуадын аиләси илэ бизим аиләмиз арасында достлуг
вар иди. Анам Фуадын анасы Шәфигә ханымла иш вә
мәсләк досту иди. Аиләләрин достлугу ушагларын дост-
лугуну јаратмышды.

Фуад мәнән бөјүк иди, анчаг «реальное училище»дә
бир јердә охујурдуг вә достлуг едирдик.

Фуад һәм дә мусигичи иди. О, көзәл скрипка чалыр-
ды. 1926-чы илдә У. Начыбәјовун мүәллимлик етдији түрк
мусиги техникумунда тәләбә вә мүәллимләрин иштиракы
илә «Аршын мал алан»ы тамашаја гојурдуг. Фуадла
мән биринчи вә икинчи скрипкалары чалырдыг. Елә ора-
да да Асәф Зейналлы илэ Фуадын достлугу башланды.
Сонралар Фуад, Асәф Зейналлы, Сәид Рүстәмөв вә Ә. Нә-
сәнзәдә Азәрбајчан дилиндә илк мусиги дәрслијини —
«Ибтидан нот савады» китабыны јаздылар. Сонралар
Фуад тәбабәтә кетди. Мән ону өмрүм боју зарафатјана
«мусигидән дезертир» адландырдым.

Фуады анчаг өзүнәмәхсус ширилији, дузлулуғу, мәг-
сәдәјөнлүлүјү, көрдүјү ишдә ардычыл вә инадлылығына
көрә севирдим.

Сон көрүшүмүз Москвада олду. Фуад Италијадан ел-
ми мә'зунијјәтдән гајытмышды. Нөмрәмдәки ројалда
чалдыг вә бүтүн ахшамы өтән күнлэри хатырладыг.

Сәһәр о, мәни ојатмаға гыјмадан кичик, лакин чох ис-
ти бир мәктуб гојуб јола дүшмүшдү. «Әзиз Нијази, мән
учдум. Бакыда көрүшәрик, дејиб- данышарыг. Өпүрәм,
сәни севән Фуад». Мән харичдән гајыданда артыг Фуад
дүнјадан көчмүшдү.

Фуад хатиримдә о сон көрүшдәки кими, һәјат ешги
илә долу, меһрибан, мүлајим дост кими галыб.

Бу гәдәр һәјатсевәрлијин, фәдакарлығын бир үрәјә
нечә сығдығыны инди дә тәсәввүр едә билмирәм. О, хош-
бәхт иди, һамы ону севирди.

Һәмишә бир шеји дүшүнүрдүм, бәлкә дә Фуад муси-
гидә галсајды, о, сәнәтинин ән парлаг сималарындан би-
ри оларды.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз	3
I. Тәле үзә күләнә	7
II. Дәрс, дәрс, дәрс	21
Инам	25
Даһа бир нечә дәрс	28
Перитонитдән мезатона	37
Балдан ширин, зәһәрән ачы	45
Дәрнлик, ја кеншлик	51
Ад күнү	58
III. Ахтарыш јоллары	68
Әфәндијев сынагы	73
Чәрраһин сағ әли	76
Әфәндијев үчбучагы	79
Ган лахтасы	91
Тромбоз вә емболија	96
Домокл ғылынчы	102
ККС	105
Јаныглар	109
Үрәк вә чәрраһ бычагы	115
IV. Мүгәддәс үчлүк	122
Әфәндијевләр аиләси	122
V. Даһа бир чәстә'дад	141
Бу күн институт	150
VI. Ел иши, ел гајысы	153
VII. Үрәкләрдә из	161

Рзаев Нуреддин Мамедбагир оглы
(*На азербайджанском языке*)

ЖАЖДА ВОЗВРАТИТЬ ЖИЗНЬ

Гянджлик — Баку — 1981 г.

Редактору Вагиф Нәсиб. Рәсәмә В. Мартынов.
Бәдни редактору В. Садыхан. Техники редактору С. Нәбибзада.
Корректорлары Х. Гаријева, Т. Рүстәмова.

Јығылмаға верилмиш 30 IV-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 14.X-1981-чи ил. ФГ 23362. Қағыз форматы 84X108/32. Қағыз № 1. Јүксәк чап үсулу. Литературниј шрифти. Физикл ч/в. 5.25. Ш.рти ч/в. 8.82+0.25. Рәнкли шәрти ч/в. 9.45. Учот нәшр. в. 9.0. Тиражы 10 000. Сифарш № 479. Гижәти 85 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дәвләт Нәшријјаты, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәчлик» нәшријјаты, Баки, Нүсү Нәчәјев күчәси, 4.

26 Баки комиссары адына мәтбәә, Баки, Әли Бајрамов күчәси, 3.

